

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK
LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BOSNA SAVAŞI'NDA KADINLARA YÖNELİK
CİNSEL ŞİDDET: FEMİNİST BİR ANALİZ**

**ÖZGENUR ÇAPUTLU
18716010**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET HACISALİHOĞLU**

**İSTANBUL
2020**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK
LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BOSNA SAVAŞI'NDA KADINLARA YÖNELİK
CİNSEL ŞİDDET: FEMİNİST BİR ANALİZ**

**ÖZGENUR ÇAPUTLU
18716010
ORCID NO: 0000-0002-8999-9476**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET HACISALİHOĞLU**

**İSTANBUL
2020**

ÖZ

BOSNA SAVAŞI'NDA KADINLARA YÖNELİK CİNSEL ŞİDDET: FEMİNİST BİR ANALİZ

Özgenur Çaputlu

Haziran, 2020

Tarih boyunca, ataerkil kültürlerde savaş, toplumlar için acı deneyimleri beraberinde getirmiş; özellikle kadınlar, bu deneyimlerden orantısız bir biçimde kötü yönde etkilenmiş ve savaşın sonuçlarıyla başa çıkmak için mücadele etmişlerdir. Eş ve oğulların kaybı, bedensel ve ruhsal yaralanmalar, toplumsal yozlaşma, aile birliğinin bozulması, savaştan kaynaklanan ekonomik bunalım ve özellikle etnik temizlik politikalarının yarattığı mağduriyetler, savaşın, kadınların hayatındaki en acı yansımalarıdır. Özellikle etnik temizliğin bir yöntemi olan cinsel şiddet, doğrudan kadın bedenine yönelik fiziksel ve toplumsal tehditler içeren eril bir şiddet biçimi olup, kadınların mücadelesini kimliksel hâle getiren önemli bir savaş politikasıdır.

Bu tezde, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin dağılıp döneminde gerçekleşen Bosna Savaşı'nda (1992-1995), çatışma bölgelerindeki kadınların savaş deneyimleri anti-militarist feminist bir bakış açısıyla anlatılmaktadır. 1990'lı yılların başlarından itibaren Yugoslavya bölgesinde kadınlar savaş karşıtı eylemler düzenlemiş; savaş boyunca, her türden eril şiddete tepki olarak, bölgedeki tüm etnik kökenlerden kadınların, kadın kimliği etrafında yoğunlaşan sivil toplum bilinci yükselerek devam etmiştir. 1995 yılının ardından Bosna-Hersek'te yürütülen barış inşaa sürecinde de kadınlar, sosyal adaletin en büyük talepkârı ve toplumsal cinsiyet eşitliği isteminin en büyük mücadelecisi olmuşlardır. Savaşın getirdiği deneyimler, kadınların en önemli motivasyonu olmuş; etnik arındırma faaliyetleriyle savaş dönemi boyunca tazelenen etnik ayrışma, kadın kimliği üzerinde, etnik kutuplaşmanın tam tersine, her etnik kökenden kadının ortak toplumsal cinsiyet kimliği üzerinde birleşmesi yönünde etki etmiştir.

Anahtar Kelimeler: feminizm, kadınlar, cinsel şiddet, militarizasyon, toplumsal cinsiyet, Bosna Savaşı

ABSTRACT

SEXUAL VIOLENCE AGAINST WOMEN IN THE BOSNIAN WAR: A FEMINIST ANALYSIS

Özgenur Çaputlu
June, 2020

Throughout the history, war in patriarchal cultures has brought painful experiences for societies; women in particular were disproportionately badly affected from these experiences and struggled to deal with the consequences of war. The loss of husbands and sons, physical and mental injuries, social corruption, the deterioration of family unity, economic crisis caused by the war and especially the victimization caused by ethnic cleansing policies are the most painful reflections of war in women's life. Especially sexual violence, which is an ethnic cleansing method, is a masculine form of violence, which includes physical and social threats directly to the female body and it is an important war policy makes women's struggle identity-related.

In this thesis, the experiences of women in the conflict areas in the Bosnian War (1992-1995), which had occurred in the period of dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, are described from an anti-militarist feminist perspective. Since the early 1990's, women have organized anti-war actions in the Yugoslavia region; throughout the war, in Response to all kinds of masculine violence, awareness of civil society of all women from different ethnicities in the region and concentrated around the identity of women, has continued to rise. In the peace building process, which was carried out in Bosnia and Herzegovina after 1995, women were the biggest demanders of social justice and the biggest combatants of the demand for gender equality. The experiences of the war were the most important motivation of women; ethnic discrimination renewed by ethnic cleansing activities during the war period, unlike ethnic polarization, influenced women's identity to unite women of all ethnicities on their common gender identities.

Keywords: feminism, women, sexual violence, militarization, gender, Bosnian War

ÖN SÖZ

Akademik çabalarımı, lisans yıllarımdan başından itibaren ve yüksek lisans öğrenimim boyunca, Balkanlarda bizimle aynı değerleri paylaşan insanların sesi olmayı kendime bir çizgi edinerek şekillendirdim. Yaş aldıkça ve bu evrende bir kadın olarak var olmanın kutsallığını ve değerini idrak ettikçe, dünyada yaşananlara bir kadının gözüyle, korkularıyla ve umutlarıyla bakmak istedim. Yüksek lisans tezim, akademik ilgi alanımın bireysel duyarlılıklarımınla bütünleştiği bir çalışma oldu ve ben onu şekillendirdikçe, o da beni şekillendirdi.

Lisans yıllarımdan itibaren öğrencisi olmaktan gurur duyduğum; emeğini, sevgisini, ilgisini üzerimden eksik etmeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu'na teşekkürlerimi bir borç bilirim. Çalışmamın literatür taraması kısmında değerli vaktini bana ayıran, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet Can Hoca'ma ve araştırma sürecimde yardımlarını esirgemeyen Jahja Muhasilović Hoca'ma; ayrıca, bütün süreç boyunca en büyük destekçim olup yazdıklarımın duygusal yükünü benimle paylaşan ve kız kardeşliğin yalnızca kan bağıyla gerçekleşmediğini bana öğreten en iyi arkadaşım Büşra Çölkesenoğlu'na çok teşekkür ederim.

İstanbul, Haziran 2020

Özgenur Çaputlu

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırma Problemi ve Konunun Önemi	1
1.2. Araştırma Yöntemi ve Süreci	7
1.3. Tezin Düzeni	10
2. TOPLUMSAL CİNSİYETE KURAMSAL BAKIŞ: FEMİNİZM	13
2.1. Anti- Militarist Bir Kuram Olarak Feminizm	13
2.2. Kadın ve Savaş İlişkisine Feminist Bakış: Savaşta Kadının Pozisyonu	20
2.3. Cinsel Şiddetin Kapsamı ve Bir Savaş Politikası Olarak Cinsel Şiddet.....	23
3. BOSNA SAVAŞI'NDA (1992-1995) KADIN VE CİNSEL ŞİDDET	28
3.1. Yugoslavya'da Yükselen Militarizmin Ürünü Olarak Cinsel Şiddet.....	28
3.2. Bosna Savaşı'ndaki Cinsel Şiddetin Etnik Temizlik ve Etnik Milliyetçilikle İlişkisi	31
3.2.1. Uluslararası Otoritelerin Bosna Yorumu: "Etnik Temizlik"	31
3.2.2. Bosna Savaşı'ndaki Cinsel Şiddetin Milliyetçilikle İlişkisi	34
3.3. Bosna Savaşı'nda Sistemik Tecavüz Politikası	37
3.3.1. Bosna'da Militarizasyon ve Tecavüz İlişkisi.....	37
3.3.2. Birinci Tip: Ev ve Sokak Tecavüzleri.....	41
3.3.3. İkinci Tip: Toplama Kamplarında Sistemik Tecavüz.....	46
3.3.4. Üçüncü Tip: Bosna Savaşı'nda Askerî Genelevler ve Fuhuş Sektörü.....	52
3.4. Savaş Çocukları: Bosna Savaşı'nda Zorunlu Gebelik ve Zorunlu Doğum Politikaları	56
3.5. Bosna Savaşı'nın Bilançosu: Bosna'daki Cinsel Şiddetin Sayısal Boyutu ve Kadınlar Üzerindeki Etkileri	63
4. BOSNA SAVAŞI'NDAKİ CİNSEL ŞİDDETLE BAĞLANTILI OLARAK GELİŞEN KADIN HAREKETLERİ	68

4.1. Bosna Savaşı'ndaki Cinsel Şiddetin Yugoslavya Toplumlarındaki Toplumsal Cinsiyet Kimlikleri Üzerindeki Etkileri	68
4.1.1. Savaş Şiddeti ve Kimlik İlişkisi.....	68
4.1.2. Savaşla İlişkili Cinsel Şiddet ve Kadın Kimliği İlişkisi	69
4.1.3. Bosna Savaşı'nda Cinsel Şiddet ve Yugoslavya'da Yeniden Üretilen Cinsiyetçi Roller	71
4.2. Bosna Savaşı'na Tepki Olarak Yükselen Kadın Mobilizasyonu	79
4.2.1. Yugoslavyalı Kadınların “Barış” Algısı ve Bosna'da Barış İnşa Sürecinde Kadınların Rolü.....	79
4.2.2. Bosna Savaşı'nın Etkisiyle Yükselen Kadın Hareketliliğinin Uluslararası Kamuoyundaki Getirileri	82
4.2.3. Bosna-Hersek'te Kadınların Önündeki Engeller: Dayton Sürecinin Getirdiği Yapısal Sorunlar	85
4.2.4. Kadın Dernekleşmesi: Bosna Savaşı'ndaki Cinsel Şiddete Tepki Olarak Oluşturulan Kadın Örgütleri	91
5. SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA	103
ÖZGEÇMİŞ.....	119

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
age:	adı geçen eser
BM:	Birleşmiş Milletler
bs.:	basım
c.:	cilt
çev.:	çeviren
diğ.:	diğerleri
NIOD:	The Netherlands Institute of War Documentation
s.:	sayı
YUCM:	Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi

1. GİRİŞ

1.1. Araştırma Problemi ve Konunun Önemi

1990'lı yıllar, hem küresel hem bölgesel çaptaki kırılmalar ve bunların tetiklediği sistemsel dönüşümler sebebiyle dünyanın çeşitli coğrafyaları için köklü birer değişimi ifade etmektedir. Sovyetlerin nüfuzunu yitirmeye başlamasıyla Kafkaslarda yeni bağımsız ulus devletler oluşmuş; Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin çöküşüyle burada da yeni bir siyasi ve iktisadî şekillenme başlamıştır.

Güneydoğu Avrupa, 1990'larda bu köklü değişimlerden payını alan ve uluslararası toplumun dikkatini üzerinde toplayan önemli bir örnektir. Bölgede yüzyıllardır var olan siyasi ve kültürel ilişkiler bütünü ve tarihsel birikim yerel/bölgesel bir etken olarak 1990'lı yıllarda burada yaşanacakları büyük ölçüde belirlemiştir. 21. yüzyılın eşiğinde burada, Avrupa'nın hatta dünyanın uzun yıllardır benzerine şahit olmadığı bir dönem yaşanmıştır.

21. yüzyıla oldukça az bir zaman kala Güneydoğu Avrupa'da yaşananlar hem siyasi hem hukukî hem de sosyolojik boyutlarıyla ilgili literatürün büyük bir bölümünü kapsayan, insanî boyutlarıyla dünya toplumlarının ilgisini çeken olaylardır. Söz konusu dönemde etnik uyuşmazlıkların yoğun, sistemsel değişimlerin etkin, kültürel farklılıkların belirgin olduğu Yugoslavya'da; kimilerince iç savaş olarak nitelendirilen, kimilerince batılı devletlerin bizzat dahil olduğu düşünülen sıcak çatışmalar, dünya medeniyetlerinin daha sonra utançla hatırlayacağı sonuçlara yol açmış ve bölgede büyük çapta toplumsal yıkıma sebebiyet vermiştir.

Savaş olgusuna sosyal bilimlerin sunmuş olduğu çeşitli perspektiflerle yaklaşıldığında bu perspektifleri birbirinden kesin sınırlarla ayırmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Bütüncül olarak savaşın kendisi veya yaşanmış tek bir savaş olayı üzerinde siyasi, ekonomik veya hukuksal, hangi alanda çalışma yapılırsa yapılsın, savaşın sosyolojik paydadaki yansımaları kaçınılmaz biçimde konuya dahil olmakta; dolayısıyla savaşın insan toplulukları üzerindeki etkileri, yani sosyolojik

boyutu, diğer sosyal bilim alanlarındaki çalışmaların kapsamına girmektedir. Benzer biçimde, savaş üzerine sosyolojik bir çalışma yapıldığında, incelenen olayı açıklamaya yardımcı olan neden-sonuç ilişkisi içerisinde, olay üzerinden yapılacak çıkarımın birçok siyasi, ekonomik, tarihsel, kültürel ve kimliksel yönleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu iç içe olma durumu göz önünde bulundurulduğunda özellikle etnik çatışma, sıcak savaş ve bunların birer parçası olarak yürütülen çeşitli nüfus politikalarının toplumlar üzerindeki etkilerini bu diğer boyutlardan ayrı düşünmek mümkün değildir. Dolayısıyla etnik çatışma temelinden hareket eden ve bunun belirli bir insan grubu üzerindeki izdüşümünü kapsamına dahil eden bir çalışmanın, sosyal bilimlerin araştırmacıya sunduğu perspektif zenginliğinden mahrum kalmaması; olayın tarihsel, kültürel, kimliksel, hukukî ve sosyolojik tüm boyutlarını birlikte işlemesi beklenmektedir.

Çatışma ile ilişkili olarak yürütülen etnik temizleme usullerinin ve bu usullerin temel ayaklarından birini ifade eden cinsel şiddet uygulamalarının yoğun olarak hayata geçirildiği Bosna Savaşı (1992-1995) örneği, sıcak çatışma ile cinsel şiddetin birbiriyle bağlantılı olarak yükseldiği savını¹ önemli ölçüde doğrulayan bir örnektir. Bu tezde, 1992 ve 1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı sırasında çatışma bölgelerinde kadınlar üzerinden yürütülen bir savaş politikası olan cinsel şiddet, Yugoslavya'daki çatışmanın etnik boyutu ile ilişkilendirilecek biçimde ortaya konmaktadır. Bu bağlamda, Bosna Savaşı'nda bir savaş stratejisi olarak yürütülen cinsel şiddet uygulamalarının hedeflediği toplumsal kimliklerin neler olduğu ve bu kimlikler üzerinde ne türden bir etki oluşturduğu tartışılmaktadır.

Bu çalışmanın düşünsel hazırlığını başlatan ve araştırmanın gidiş yönünü belirleyen temel varsayım, savaş durumunda açığa çıkan şiddet ve bunun insan toplulukları üzerindeki etkileriyle ilgili deneyimlerden kaynağını almaktadır. Buna göre, savaş durumundaki güvensizlik ortamı ve şiddet birbiriyle savaşan iki insan topluluğunu, düşman gruplar olarak polarize etmekte ve bu grupların toplumsal kimliklerini belirgin kılmaktadır. Örneğin bu bölgede çok uzun zamandır var olan “Boşnak-Sırp” veya “Müslüman-Hristiyan” kimlikleri, etnik ve dinsel temelli çatışmalar gündeme geldiğinde her iki grubun üyeleri tarafından tam bir aidiyet duygusu ile sahiplenilmekte; dolayısıyla şiddet, insan gruplarını her iki kutuptan birine

¹ Anne Kathrin Kreft, “Responding to Sexual Violence: Women’s Mobilization in War”, **Journal of Peace Research**, s. 10 (2018): 2.

mensup olduğunu hatırlama yönünde uyararak o toplumsal kimliğe dair bilinci yeniden oluşturmaktadır. Dolayısıyla, savaş şiddetinin en yaygın türlerinden biri olan cinsel şiddetin yarattığı kutuplaşmanın ise kadın-erkek yönlü olması ve toplumsal cinsiyet kimliklerinin farkındalığını arttırması beklenmektedir. Bu noktadan hareket edilerek Bosna örneği üzerinden sorgulanmak istenen, savaşla ilişkili cinsel şiddetin hedef aldığı kimliğe mensup olanların benzer bir ortak aidiyet duygusu geliştirip geliştirmediğidir.

Kadının, savaş durumunda üzerinden politika yürütülen bir nesne hâli arz etmesi, kadının sahip olduğu farklı toplumsal kimlikleri eş zamanlı olarak ilgilendirmektedir. Bu bağlamda savaşla ilişkili cinsel şiddeti, kadın bedenini tüm diğer etnik, kültürel ve dinsel aidiyetleriyle birlikte hedef alan bir şiddet formu olarak tanımlamakta sakınca yoktur. Dolayısıyla belirli bir etnik, dinsel ve kültürel topluluğa mensup insan grubuna yönelen şiddeti, o grubun biyolojik formundan bağımsız düşünmek anlamsızdır. Bu sebeple tezin özünde sorguladığı, kadın bedeninin niçin üzerinden politika üretilen bir nesne olarak algılandığıdır. Bu bağlamda, tezin odaklandığı temel soru şudur: Sıcak savaşta, savaşan ataerkil topluluklar tarafından uygulanan etnik temizliğin önemli bir bölümü, niçin kadın bedeni üzerinden hayata geçirilmektedir? Diğer bir ifadeyle, savaşın kadınsal boyutu olarak cinsel şiddet politikalarının uygulanması, birbiriyle savaşan iki topluluğun birinin diğeri üzerinde hakimiyet kurmasına nasıl hizmet etmektedir? Bosna’da cinsel şiddet uygulamalarının hangi türlerine ne boyutta başvurulduğu ve Bosna Savaşı örneği üzerinden bu uygulamaların cinsel şiddetin doğasına nasıl hizmet ettiği incelenerek bu soruya cevap aranmaktadır. Bu temel soruya verilecek cevap, pederşahi toplumun kadın kimliğine biçtiği sosyal rollerin savaş durumunda nasıl bir dezavantaja dönüştüğünün de izahını yapmaktadır. Dolayısıyla bu soru kadın kimliğine yönelik tehdit oluşturan her türden eylemin, yine ataerkil toplumun değer yargıları tarafından üretilmiş, savaş durumunda ise yalnızca şiddetlenen ve tekrarlanan eylemler olduğunu açıklamaktadır. Dolayısıyla çalışmanın cevap aradığı, “Bosna’da hayata geçirilen cinsel şiddet uygulamalarının bölgedeki kadınlar ve kadın kimliği üzerinde yarattığı etki nedir?”, “Bosna Savaşı deneyimi, savaş sırasında ve/veya sonrasında bölgede gerçekleşen kadın hareketliliğini ne derecede etkilemiştir?” şeklindeki diğer sorulara vereceği cevaplar, bu neden-sonuç ilişkisinin sonuç kısmını oluşturmaktadır.

Bu tez savaşa ve şiddete, kadın kimliğinin içerisinden, kadının deneyimlerinden, en genel deyişle kadınsal bir perspektiften bakmayı gerektirdiği ve Bosna Savaşı'ndaki vakaların bütünü, feminist kuramın kadının savaştaki pozisyonuna ilişkin savlarını büyük ölçüde doğruladığı için, çalışmanın bütününde hakim olan teorik bakış açısı anti-militarist bir feminizm anlayışıdır. Bu tez, anti-militarist feminist bir perspektifle savaşa ilişkili olarak yürütülen cinsel şiddetin doğasını açıklama, cinsel şiddetin Bosna'daki kadınlar üzerinde hangi boyutlarda ve türlerde hayata geçirildiğini muteber otoritelerin ilgili saha çalışmalarında belirttiği sayısal veriler yardımıyla tespit etme ve savaş sırasında uygulanan cinsel şiddet eylemleriyle bağlantılı olacak şekilde kadın mobilizasyonunun durumunu yorumlama gibi temel hedefleri bir araya getiren bir çalışmadır. Dolayısıyla cinsel şiddetin doğasını sadece teorik olarak sorgulayan, cinsel şiddeti sadece istatistikî verilerle inceleyen veya yalnızca Yugoslavya'daki kadın örgütlerine yoğunlaşan çalışmalardan daha kapsamlı; bunları bir arada sunan, sentezci bir görünümde dir. Bu bağlamda bu tez, literatürde bu konuda daha önce üzerine gidilmemiş bir eksikliği giderecek olması bakımından önemlidir.

İlgili literatürde konuya ilişkin çok sayıda değerli çalışma olmakla birlikte, bu tezin düşünsel hazırlığının başladığı 2019 yılına dek, Türkiye'de Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ana bilim dalında Bosna Savaşı özelinde cinsel şiddet konusunu ele alan bir yüksek lisans ve doktora tezine rastlanmamıştır. Bu tezin yazım aşaması devam etmekteyken Hacettepe Üniversitesi'nde, Bosna Savaşı'ndaki tecavüz vakalarını ele alan "The Use of Sexual and Gender Based Violence as a War Strategy in Bosnian War" başlıklı bir yüksek lisans tezi² savunulmuş ve ancak 2020 yılında, bu çalışmanın tamamlanmasından bir ay önce elektronik ortamda yayımlanmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkış fikrine ve orijinalliğine dair şüphe uyandırmaması açısından bu zamanlamayı burada belirtmek mecburîdir. Benzer şekilde, hazırlanmakta olan bu yüksek lisans tezinin özgünlüğüne gölge düşürmemek adına vurgulanması gereken bir nokta da Vesile Nur Daştan'ın 2019 yılında savunduğu bahsi geçen yüksek lisans tezi ile bu çalışma arasındaki kapsam farkıdır. İki tez teori ve saha açısından birbirine benziyor gibi görünse de Daştan, yüksek lisans tezinde cinsel şiddetin kapsamını yalnızca tecavüzlerle sınırlamış ve Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddeti yalnızca sistematik tecavüzlerden ibaret olacak şekilde ele almıştır. Daştan'ın tezindeki son

² Vesile Nur Daştan, "The Use of Sexual and Gender Based Violence as a War Strategy in Bosnian War" (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 1.

bölümlerden biri de Bosna Savaşı'ndaki sistematik tecavüzlerin hukukî organlarda nasıl bir değerlendirilmeye tabi tutulduğuyla ilgilidir. “Bosna Savaşı'nda Kadınlar ve Kadın Meselesi” başlıklı bu tez ise tecavüz dışında farklı türleri de barındıran bir cinsel şiddet tanımı ve tasnifinden hareket ederek Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddeti türlerine göre dört ayrı başlıkla ele almakta; bu ana başlıkları cinsel şiddet eyleminin uygulandığı mekâna, içerdiği mesaja ve boyutlarına dair farklı alt başlıklara bölmekte; ayrıca cinsel şiddet eyleminin kadın kimliği ile ilişkisini açıklayarak Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddet deneyiminin Bosna'daki kadın hareketlerini nasıl şekillendirdiği gibi daha önce üzerine gidilmemiş bir içeriği de kapsamına dahil etmektedir.

Bu tezin özgünlüğü ile ilgili şüphe bırakmamak adına bu kısımda sözü edilmesi gereken bir başka eser de sosyoloji ana bilim dalı kapsamında, 2006 yılında Gülen Özel'in savunduğu “Sivil Savaşlarda Kadına Yönelik Cinsel Şiddet: Yugoslavya Sivil Savaşı'nın Analizi” başlıklı yüksek lisans tezidir.³ İsmi ve inceleme sahası itibarıyla Özel'in çalışması, bu tezin sosyoloji literatüründeki bir benzeri gibi gözükse de orijinalliği zedeleyecek herhangi bir algıya mahal vermemek amacıyla iki çalışma arasındaki bazı farklara değinmek bu noktada elzemdir. Özel'in tezi, sivil savaş olgusu üzerinde durup bunun cinsel şiddetle olan ilişkisini sosyolojik kavramlarla açıklayan ve söz edildiği gibi farklı sosyal bilimlerin bakış açısını dışlamamak adına yararlanılması gereken çok kıymetli bir çalışmadır. Ancak Bosna Savaşı, içinde sivil çatışmalar barındırmasına rağmen, Sırbistan devletinin askerî kurumlarına resmen bağlılığı bulunan kişilerin, bu savaşta uygulanan etnik temizleme usulleriyle bizzat bağlantısı olduğu, ilgili hukuk kurumlarının hükümleriyle kanıtlanmıştır.⁴ Öyle ki bu tezin inceleme konusu olan cinsel şiddet uygulamaları, literatürde bizzat Sırbistan devleti ile bağlantılı askerî birlikler tarafından gerçekleştirilen etnik arındırma faaliyetlerinin birer parçası olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte, Bosna Savaşı'nı bir “sivil savaş” olarak nitelemek, burada yaşanan kıyımların Yugoslavya'nın bir iç meselesi olduğuna hükmederek sorunun çözümüne dahil olmakta gönülsüz davranan ve çatışmaları durdurmak için politika üretmeyenlerin bu

³ Gülen Özel, “Sexual Violence Against Women in Civil Wars: An Analysis of Yugoslavian Civil War” (Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 17.

⁴ Ozan Erözden, *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi* (Ankara: Dost Kitabevi, 2017), 190-191.

hatalı tavrına⁵ ortak olmak anlamına geleceğinden, bu tezde hakim olan üslup, Bosna Savaşı'nı "sivil savaş" olarak nitelemekten özenle kaçınmaktadır. Bunun yanında, bu tezin genel çerçevesini ifade eden kuramsal bakış açısı, Özel'in tezindekinden farklılık göstermektedir. Bu çalışmanın temel çizgisi, bir uluslararası ilişkiler teorisi olarak feminist perspektifin savaşla bağlantılı cinsel şiddete ilişkin temel savlarını tartışmak ve savaş-kadın ilişkisini anti-militarist feminizmin öncülerinin fikirleri üzerinden işlemektir; dolayısıyla çalışma sosyolojik kavramların dışına çıkarak uluslararası ilişkiler disiplininin sunduğu bir kuram temelinde hareket etmektedir. Ayrıca bu tez, sıcak çatışmanın etnik temizliği, buna bağlı olarak cinsel şiddeti doğurduğu; cinsel şiddetin artışıyla Bosna-Hersek'te kadın kimliğinin aktif hâle geldiği ve kadın hareketlerinin yükselişe geçtiği hipotezini sorgulamak; çatışmanın artışıyla bölgedeki kadın mobilizasyonunun hızlanması arasındaki ilişkiyi neden-sonuç ilişkisi içinde yorumlamak amacı taşımaktadır. Bu sebeple Özel'in çalışmasından farklı olarak bu tezde, Bosna-Hersek'teki feminist kadın örgütlerinin temel söylemlerinden ve savaşın, cinsel şiddeti deneyimlemiş Bosnalı kadınlar üzerinde yarattığı tahribatın rehabilite edilmesi adına oluşturulmuş kadın derneklerinin faaliyetlerinden bahsedilecek bir ana bölüm daha mevcuttur. Dolayısıyla bu tez, Özel'in tezinden kapsam olarak biraz daha geniştir ancak savaşın sosyolojik tabandaki yansımaları Özel'in tezinde çok daha fazla yer tuttuğu için Özel'in tezi savaşın toplumsal boyutunu ortaya koyan önemli bir yardımcı kaynaktır.

Konuyla ilgili mevcut çalışmalar genellikle toplumsal cinsiyet, cinsel şiddet, cinsel şiddetin doğası gibi konuların yalnızca teorik boyutları üzerinden kaleme alınmıştır veya Bosna dışındaki sahaları konu edinmiştir. Ayrıca bu çalışmalar adli tıp, psikoloji ve sosyoloji gibi farklı ana bilim dallarında yer alan çalışmalardır. Literatürde, Yugoslavya özelinde cinsel şiddeti ele alan makaleler de mevcuttur ancak bunlar kapsamı gereği konunun özüne bir yüksek lisans tezi kadar derinlemesine inmeyen, daha yüzeysel çalışmalardır. Bu sebeple bu tezin, bu alanda çok daha kapsamlı, sentezci ve akademik niteliği yüksek bir çalışma olacağı umut edilmektedir.

Bu tezde, öncelikle feminist perspektifin savaş, güvenlik, kadın ve cinsel şiddet temalarına ilişkin temel tartışmalarına yer verilmektedir. Anti-militarist feminizmin öncü isimlerinden Cynthia Enloe'nun "Manevralar: Kadın Yaşamının Militarize

⁵ Nurşin Ateşoğlu Güney, "Bosna-Hersek Sorunu ve Barış Görüşmeleri Süreci", **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, ed. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997): 263.

Edilmesine Yönelik Uluslararası Politikalar” isimli eseri Türkçeye çevrilmiş olup⁶ bu çalışmanın temel perspektifini özetlemektedir; bu sebeple eser, tezi büyük ölçüde şekillendiren önemli kaynaklardan biridir. Burada anılması gereken bir diğer eser, editörlüğünü Alexandra Stiglmayer’in yaptığı, Bosna Savaşı sırasında hayata geçirilen cinsel şiddet eylemlerini hem teorik hem de pratik açıdan inceleyen “Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina” isimli derleme çalışmadır.⁷ Stiglmayer’in derlemesi, literatürde, konuya ilişkin çalışmalarda sık sık adı geçen Enloe ve Roy Gutman gibi önemli isimlerin yazılarını bir araya getiren çok temel bir çalışma olması sebebiyle oldukça değerlidir. Bu tezin hazırlanma sürecinde, Bosna Savaşı’ndaki cinsel şiddet deneyimine dair veri sunan rapor, bildiri, makale, röportaj ve her türlü elektronik kaynaktan istifade edilmektedir.

1990’lı yıllarda Yugoslavya’daki krizlere ilişkin aktif dış politika üretmiş ve yürütmüş olan Türkiye’nin bölge ile tarihsel ve kültürel bağlarını muhafaza ediyor olması sebebiyle, 1992-1995 yıkımının etkileri bugün yaşanan en ufak siyasi polemiklerde dahi yeniden gündeme gelmektedir. Geçmiş bilmenin geleceğe yön vereceği düsturundan hareketle bu tezin, konuyla ilgilenenlere ve kadın çalışmalarına yoğunlaşanlara Bosna Savaşı örneğinin kadınsal boyutunu akademik ilkelere bağlı kalarak ve sentezci bir bakış açısıyla aktaracak olmasının, bu çalışmayı değerli kılacağı umut edilmektedir.

1.2. Araştırma Yöntemi ve Süreci

Bu tezin, bir olay veya olgunun “niçin”ini ve “nasıl”ını sorgulayan, belirli bir perspektif üzerinden verili bir alanı inceleyerek bütüne varmaya çalışan, araştırmacının veri toplama kısmına dahil olduğu, araştırma sonunda belirli hipotezlerin doğrulandığı ve verilerin yorumlandığı, benimsenen teorik bir yaklaşım üzerinden ilerlenerek sonuçlanan nitel bir araştırma olması kurgulanmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada, Bosna Savaşı (1992-1995) sırasında uygulanan cinsel şiddet uygulamalarının verili bir dar alandaki yansımalar olduğu düşünülürse, çalışmanın niçin ve nasıl sorularıyla odaklandığı temel sorunsal cinsel şiddetin doğasıdır.

⁶ Cynthia Enloe, **Manevralar: Kadın Yaşamının Militarize Edilmesine Yönelik Uluslararası Politikalar**, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 13.

⁷ Alexandra Stiglmayer, **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina** (Lincoln: Nebraska University Press, 1994): 8.

Bu çalışmada, savaşıla ilişkili olarak yürütölen cinsel şiddet ve örnekleme inceleme sahası üzerinde, verili bir zaman diliminde bunun nasıl tezahür ettiği sorgulanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, bir toplumsal gerçeğin ortaya çıkış nedenlerine ve insan gruplarının davranış biçimlerinin sebeplerine odaklanan bir nitel araştırma özelliği göstermektedir. Çalışmanın, özellikle gelişme bölümünde görölen nicel veriler üzerinden yorum geliştirme ve farklı kaynaklardan alınmış farklı sayısal verileri karşılaştırma çabası, çalışmanın bütününde hakim olan nitel araştırma dokusunu zedelememekte ve Bosna Savaşı'nda yaşanan cinsel şiddetin boyutlarına dair sayısal veriler, bunun etnik temizlik ve toplumsal kimliklerle olan bağlantısını açıklayabilmek adına incelenmektedir. Başka bir ifade ile araştırma, "Ne miktarda?", "Ne sıklıkla?", "Ne kadar yaygın?" gibi soru kalıplarından çok "Bu boyutta uygulanmasının altında hangi toplumsal dinamikler mevcut?", "Cinsel şiddetin bu sistematik boyutu, bahsi edilen toplumsal kimlik üzerinde nasıl bir etki yaratır?" veya "Bu boyuttaki kitlesel cinsel şiddet, bu toplum için ne anlama gelir?" şeklindeki nitel araştırmaya yönelik soru kalıplarının peşindedir.

Cinsel şiddet ile ataerkil topluma verilmek istenen mesaj, yine ataerkil toplumun kadına biçtiği toplumsal rollerden beslenerek bu roller üzerinden topluluğu tahrip etmektedir. Kadın bedeni üzerinde cinsel şiddet yöntemleriyle yaratılan toplumsal yıkım ataerkil bir kültörel anlayışa mensup Bosna toplumunu negatif yönde etkilediği gibi, cinsel şiddet uygulamalarının psikolojik sonuçlarının sonraki nesilleri de etki altına alması planlanmış; bu sebeple Bosna Savaşı sırasında yürütölen etnik temizlik politikasının önemli bir bölümü kadınlar üzerinden hayata geçirilmiştir. Bosna örneği, ataerkil toplumun değer yargıları açısından cinsel şiddetin içerdii mesajı ve hedeflerini yansıtmaya en uygun düşen örneklerden biri olup, etnik çatışma geçmişine sahip birçok örnek olayla birlikte düşünölerek genel yargılara ulaşmayı sağlayacak temsilî bir olay olma niteliğine sahiptir.

Nitel araştırmaların politik ekonomi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerine çok daha uygun düşecek şekilde sunmuş olduğu yönelimsel perspektif, bu çalışmanın temel araştırma perspektifidir. Yönelimsel perspektifin, nitel bir araştırma yapılırken "X ideolojik perspektifi kendini bu gerçeklikte nasıl belli etmiştir?" sorusuna cevap vererek⁸ bu çalışmanın temel dokusuna uygun düşeceği

⁸ Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", **Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi**, c. 1, s.1 (2015): 67.

görülmektedir. Bu bağlamda “Anti-militarist feminist perspektifin kadın ve savaş arasındaki ilişkiye dair temel savları, 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı sırasında kendini nasıl belli etmiştir?” sorusu üzerinden hareket etmek anlamlıdır.

Nitel bir araştırmada verilerin toplanması aşamasında bu çalışmaya en uygun düşen veri toplama biçimi, doküman incelemesidir.⁹ Türkiye’de konuyla ilgili kaynaklar daha çok literatür değerlendirmesi özelliği göstermekte ve orijinal bilgi ile araştırmacı arasına mesafe girmektedir. Bu yüksek lisans tezinin araştırma önerisinin değerlendirilme sürecinde Türkiye’deki ilgili literatürün, tezin tamamını şekillendirmeye vakıf olmayacağı düşünülmüş; öğrenci ve danışman tarafından, sahadaki kaynaklara ulaşmanın özgünlüğü sağlayacağı ve çalışmanın kalitesini arttıracığı yönünde fikir birliği sağlanmıştır. Bu sebeple öncelikle Bosna’da etnik çalışma üzerine yoğunlaşan otoritelerle iletişime geçilmiş, bu alanda çalışan akademisyenlerin önerdiği çeşitli rapor ve makalelere ulaşılmıştır. Ardından Yugoslavya’nın en geniş feminist kadın ağı olan CURE Vakfı üyeleriyle iletişim kurulmuş, derneğin Saraybosna merkezinde Şubat 2020’de gerçekleştirilen görüşme kayıt altına alınmış ve tezin yazım sürecinde önemli bir şekillendirici kaynak olarak değerlendirilmiştir. Feminist perspektifin, çalışmanın temel çizgisi olarak ifade edilmesi ile görüşülmek istenen kadın ağının Yugoslavya’da feminist bir iddia ile faaliyet yürüten en geniş kadın hareketi olması bağlantılıdır. Görüşülen dernek üyelerinden birinin savaş tecavüzünden doğmuş olması, araştırmacıyı orijinal bilgiye ve doğal ortama¹⁰ yaklaştıran önemli bir etkidir. Bununla birlikte, vakıf tarafından kadınların deneyimlerinin özeti niteliğinde hazırlanan doküman ve bölgedeki kadın derneklerinin faaliyet raporlarına ulaşılacak adreslerin listesi, üyeler tarafından araştırmacıya hediye edilmiş ve kaynakçaya dahil edilmiştir. Uluslararası Saraybosna Üniversitesi ile kurulan bir iletişim sonucunda savaş mağdurlarının deneyimlerinin aktarıldığı elektronik kaynaklar ile konuya ilişkin rapor ve makalelere ulaşılmıştır. Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler’in Bosna-Hersek’teki savaş suçlarının incelenmesine yönelik olarak oluşturduğu komisyonların konuyla ilgili raporlarının

⁹ Zeki Karataş, “Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi”, **Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi**, c. 1, s. 1 (2017): 77.

¹⁰ John Creswell, **Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni**, çev. Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir, 3. bs. (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013), 45.

orijinal İngilizce metinlerine erişilmiş ve tezin kaynakçası önemli ölçüde şekillendirilmiştir.

1.3. Tezin Düzeni

Bu yüksek lisans tezinin birinci bölümü, araştırmanın üzerinden temellendiği sorunsalı açıklayabilmek, bu alanda daha önce verilmiş olan değerli emeklerin sahiplerini anabilmek, konuyla ilgili literatürün bel kemiği niteliğindeki temel kaynakların ön değerlendirmesini yapabilmek ve bu değerlendirmelerden hareketle bu araştırmanın literatüre katmak amacıyla yola çıktığı özgünlüğü tanımlayabilmek amacıyla oluşturulmuş bir başlangıç bölümüdür. Bu bölümde tezin problematiği, tezin işleyişi boyunca cevap aradığı temel sorular ve çalışmanın, nihaî hâliyle salt bir literatür özeti görünümünden uzak olması istenerek üzerinde çaba gösterilen araştırma süreci okuyucuya aktarılmaktadır. Araştırmacının, çalışmasında yer vereceği birtakım konuların literatürde daha önce üzerinde durulmamış olduğunu vurgulama konusundaki heyecanı ve sorguladığı hipotezin akademik özgünlüğünü açıklamaya yönelik çabası, böyle bir giriş bölümünün oluşmasını gerekli kılmıştır.

Cinsel şiddetin doğasını sorgulamaya ve kadın güvenliğini toplumun her durumunda tanımlamaya yönelik en kapsamlı savlar, bir uluslararası ilişkiler kuramı olarak feminist kuramın kapsamına dahildir. Kuramsal gelişim süreci içerisinde uluslararası sistemin özellikleriyle bağlantılı olacak şekilde farklı bakış açılarıyla yorumlanarak çeşitli dönemsel sınırlar çizen feminist teorinin, kadın güvenliğiyle ilgili temel konularından biri savaş ve kadın ilişkisidir. Farklı feminist akımların öncülerinin uzlaştığı temel duruşlardan biri olan anti-militarist feminist bakış açısı, bu tezin bütününde hakim olacak temel prensipleri ortaya koyan bir yaklaşımdır. Bu sebeple bu tezin girişinden hemen sonraki ikinci bölüm, çalışmanın bütününe hakim olan anti-militarist feminist perspektif ve savunduğu temel tezlerin aktarıldığı bir ana teori bölümüdür.

Kadın ve savaş ilişkisinin teorik bir bakış açısıyla işlendiği ikinci bölümden hemen sonra tezin ana inceleme alanı olan Bosna-Hersek'te, çalışmanın periyodik sınırlarını ifade eden 1992 ve 1995 yılları arasındaki üç buçuk yıllık savaş sürecinde yaşanan cinsel şiddet deneyimi ele alınmaktadır. Teori bölümü ile olay incelemesi bölümü arasındaki bağlantıyı sağlamlaştırmak adına bu bölümün girişinde, Yugoslavya'nın dağılışı sürecinde bölgede yükselen militarizmin bir ürünü olarak

cinsel şiddetten bahsedilmiş ve bunun savaş politikalarıyla ilişkisi yorumlanmıştır. Bu bölgede yaşanan etnik çatışmaların bir sonucu olarak Bosna Savaşı'nda orantısız denebilecek kadar büyük çapta bir etnik temizlik politikası uygulandığı, gerek sivil toplumun konuya ilişkin saha çalışmalarının raporları gerek uluslararası hukuk kurumlarının savaş suçlarıyla ilgili hükümlerince sabittir. Bu tezin genel eğilimi de bu gerçekliği kabul etmeye ve vurgulamaya yöneliktir. Bu bağlamda tezin üçüncü bölümünün ikinci alt başlığı, Bosna Savaşı sırasında uygulanan cinsel şiddetin etnik temizlik politikalarıyla olan ilişkisini ve cinsel şiddet mağdurlarının etnik kimliği üzerindeki etkisini içermektedir.

Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddet uygulamaları, literatürde çok yaygın olarak bu biçimde ele alınsa da, yalnızca sistematik tecavüzlerden ibaret uygulamalar değildir. Savaş sırasında tecavüzlerle eş zamanlı olarak uygulanan zorunlu gebelik politikaları, gebeliklerini devam ettirmek istemeyen mağdurların kürtajının engellenmesi, tecavüz mağduru kadınların fuhuş sektörüne alet edilmesi ve zorunlu olarak devam ettirilen gebelikler sonucu yapılan zorunlu doğumlar Bosna Savaşı'nda uygulanan cinsel şiddet bütünü'nün önemli parçalarıdır ve her biri ayrı birer cinsel şiddet yöntemini ifade etmektedir. Bu sebeple Bosna Savaşı'nda uygulanmış çeşitli cinsel şiddet türlerinin verdiği mesajların kavranması, bu politikaların önemine ve detaylarına vakıf olunabilmesi adına bu bölümde cinsel şiddetin türleri arasında temel bir ayrıma gidilmiştir. Bosna Savaşı'ndaki en yaygın cinsel şiddet türü olan sistematik tecavüz uygulamaları, literatürdeki sınıflandırmalara ters düşmeyecek şekilde tasnif edilerek üç ayrı bölümde incelenmektedir. Bu bağlamda kamuya açık alanlarda gerçekleşen tecavüzler birinci tip tecavüz, toplama kamplarında yürütülen sistematik tecavüzler ise ikinci tip tecavüz olarak ifade edilmektedir. Sistematik tecavüzler konusunda bu temel ayrım bazı kaynaklarda yeterli görülmesine rağmen, cinsel şiddetin diğer bir türü olan fuhuşa zorlama politikalarıyla bağlantılı olarak ele alınabilecek üçüncü bir tecavüz tipinden daha bahsetmek mümkündür. Üçüncü tip tecavüzler, Bosna Savaşı sırasında çatışma bölgelerindeki çeşitli lokasyonların askerî genelevlere dönüştürülmesi ve kadın mağdurların buralarda hizmet vermeye zorlanması sonucunda gerçekleşen toplu tecavüzlerdir. Bu bölümde yer verilmesi gereken bir diğer cinsel şiddet türü de Bosna Savaşı sırasında tecavüz uygulamalarına eşlik eden hamileliğe zorlama ve kürtajı engellemeye yönelik uygulamalardır. Üçüncü ana bölümün son kısmı ise Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddete ilişkin saha çalışmalarının, uluslararası sivil toplum

örgütlerinin raporlarının ve devlet kurumlarının cinsel şiddet mağduru kadınların sayısına ilişkin istatistiksel verilerinin toplandığı, karşılaştırıldığı ve değerlendirildiği bir alt kısımdır.

Tezin dördüncü ana bölümü, Bosna Savaşı'nda yaşanan cinsel şiddetin, Bosnalı kadınların toplumsal cinsiyet kimliğiyle olan ilişkisini açıklamaya yöneliktir. Teze özgünlük katacağı umut edilen nokta, cinsel şiddetin, belirli bir kadın grubunun yalnızca etnik ve dinsel kimliğini hedeflemediğine dair hipotezi bu bölümde gündeme getirmek ve sorgulamaktır. Bu bağlamda, tezin dördüncü bölümünde, savaşla ilişkili olarak yürütülen cinsel şiddetin, mağdur kadınların etnik kimlikleri dışında, sahip oldukları toplumsal cinsiyet kimliği üzerinde ne türden bir etki yarattığı incelenmektedir. Toplumsal cinsiyet kimliklerinin toplum nezdindeki en iyi sözcüsü konumunda olan kadın sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerine burada değinilmesi ve araştırma sürecinde bölgedeki kadın dernekleriyle kurulan iletişimin bu araştırmaya dahil edilmiş olması, bu özgünlük çabasıyla paraleldir.

Çalışmanın beşinci bölümü; teori, olay incelemesi ve saha üzerinde hipotezin sorgulanmasına yönelik anlatımları değerlendiren bir sonuç bölümüdür. Bu bölümde çalışmanın başından itibaren üzerinden hareket edilen kuramsal varsayımların, çalışmanın ulaştığı sonuç ile ilişkisi açıklanmakta ve hipotezin örnek olay üzerindeki yansıması tartışılmaktadır.

2. TOPLUMSAL CİNSİYETE KURAMSAL BAKIŞ: FEMİNİZM

2.1. Anti- Militarist Bir Kuram Olarak Feminizm

Toplumsal cinsiyet, feminist düşüncenin öncü isimlerinden Simone de Beauvoir'ın “Kadın doğulmaz, kadın olunur.” sözüyle ifade ettiği biçimde, doğuştan gelen biyolojik cinsiyetlere çeşitli sosyolojik rollerin yüklenmesine ve cinslerin içine doğdukları kültür tarafından biçimlendirilmesine gönderme yapan bir kavramdır.¹¹ Feminizm, toplumsal cinsiyet kavramından yola çıkan ve biyolojik cinsiyetler arasındaki toplumsal eşitsizliğin dezavantajlı grubu olan kadınların yararına, siyasal, sosyal ve hukukî alanlarda eşitliğin temin edilmesi yönünde mücadele motivasyonuna sahip olan bir düşünce akımıdır.¹²

Toplumsal cinsiyet kavramının teorik ve ideolojik düzeydeki tanımı, Orta Çağ Avrupa'sına dek dayandırılabilen düşünsel bir birikime işaret etmektedir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet kavramının ortaya atılması adına öncelikle toplumda kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin farkındalığı gerekmiştir. Herhangi bir muhafazakâr otoriteye başkaldırmanın cesaret gerektirdiği Orta Çağ gibi erken bir dönemde kadının toplumdaki ikincil rolüne Christine de Pizan, 1405 yılında yazdığı Kadınlar Kentinin Kitabı (The Book of The City of Ladies) adlı eseriyle gönderme yapmıştır.¹³ Kadın cinsinin, toplumdaki ikinci cins¹⁴ olduğuna ve toplumsal statü bağlamında kadının ikincil bir sosyal tabakaya ait olduğuna ilişkin algının

¹¹ Aksu Bora, “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık”, **Engelliliğe ve Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık**, ed. Melisa Soran, Özgür Şensoy, Melike Ergün (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015): 36.

¹² Gün Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, c. 3, s. 5 (2016): 163.

¹³ Serpil Çakır, “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, ed. Birsan Örs, 2. bs. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 416.

¹⁴ Feminist kuramın öncülerinden Simone de Beauvoir'ın 1949 yılında yayımladığı “The Second Sex” adlı yapıtı, taşıdığı “ikinci cins” anlamı ile konu özelinde oldukça manidardır. Bkz. Margaret Simons, “The Silencing of Simone de Beauvoir Guess What’s Missing from The Second Sex”, **Women’s Studies International Forum**, c. 6, s. 5 (1983): 559.

farkındalığının erken bir vakitte uyanması, kadın hareketlerinin fikrî gelişimine zemin hazırlamıştır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin farkındalığı ile kıvılcımlanan feminist düşünce, modern dönemde iyiden iyiye sesini duyurmaya başlamıştır. Modernleşmenin önemli hukukî metinleri olarak kabul edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirisi (1776) ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin (1789) kadınları içermiyor oluşu, kadınların bu farkındalık üzerine daha fazla eğilmesine neden olmuş, yasal belgeler hazırlanırken kadınların da dikkate alınması gerektiği şeklinde talepler gündeme gelmiştir.¹⁵ Bu dönem itibarıyla feminist düşünce, bir dünya görüşü olarak ilk eserlerini vermeye başlamıştır. Bunlardan biri 1790 yılında Amerikalı bir kadın yazar olan Judith Sargent Murray'ın yayımladığı "On the Equality of the Sexes" (Cinsiyetler Arasında Eşitsizlik Üzerine) adlı eseridir; bunun hemen ardından, 1791 yılında Fransız kadın filozof Olympe de Gouges "Les Droits de la Femme" (Kadın Hakları) başlıklı bir kadın broşürü yayımlamıştır.¹⁶ Mary Wollstonecraft'ın 1792 yılında yayımladığı "A Vindication of the Rights of Woman" (Kadın Haklarının Savunusu) adlı eseri ise literatürde genel kabul gördüğü şekliyle feminist hareketin en önemli çıkışı olarak ifade edilmektedir.¹⁷ Wollstonecraft'ın, adı geçen eserinde mevcut toplumsal düzenin kadına, erkeğe hizmet etme temelli bir rol biçtiğine, bunun aslında sosyal bir bozukluk olduğuna ve kadının eğitimsizliği ile bu sosyal bozukluğun devam edeceğine gönderme yapması; kadının eğitimi meselesini söz konusu dönemde feminizmin gündemine taşımıştır.¹⁸

Feminist düşünce, 19. yüzyılın sonlarında iyice belirginleşerek gündeme gelmeye başlamış; temelde toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerinden yola çıkan kadın hareketlenmesi, siyasal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde eğitimde ve siyasette erkeklerle eşit olmak gibi taleplerle gündeme gelen feminist hareketin gelişim süreci içerisinde, 19. yüzyılın ikinci yarısından 1. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönem "Birinci Dalga Feminizm" dönemini ifade etmektedir.¹⁹ Birinci Dalga Feminizm, 1. Dünya Savaşı sonrasında çeşitli coğrafyalarda kadınlara hukukî

¹⁵ Altan Yörük, "Feminizm/ler", **Sosyoloji Notları**, s. 7 (2009): 65.

¹⁶ **age**, 65.

¹⁷ Özlem Tür, Çiğdem Aydın Koyuncu, "Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları", **Uluslararası İlişkiler**, c. 7, s. 26 (2010): 5.

¹⁸ Josephine Donovan, **Feminist Teori**, çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan, 8. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 15.

¹⁹ Tür, Koyuncu, **age**, 6.

ve siyasal haklar sağlayabilmiş olması sebebiyle başarılı bir harekettir; özellikle bazı ülkelerde kadınlara oy hakkının verilmiş olması²⁰, bu sürecin en önemli meyvesidir.

En genel sınırları ile 1960 ve 1980 yılları arasında aktif olan İkinci Dalga Feminizm dönemi, “kadının toplumsal ve ekonomik anlamda özgürleşmesi” şeklinde bir temel vurgu içermektedir.²¹ Bununla bağlantılı olarak kadının, en genel anlamda erkeğin yönetiminden çıkması, dolayısıyla kadın bedeninin dokunulmazlığı ve beden üzerinde karar verme yetkisinin yalnızca kadına ait olduğu iddiaları ile kadının kamusal alanda görünürlüğünün arttırılması çabaları da bu dönemde gündeme gelmiştir.²² İkinci Dalga Feminizm döneminin ayırt edici özelliklerinden biri de ortaya attığı “kız kardeşlik” söylemidir ancak batıda ve üçüncü dünya ülkelerinde kadınların aynı sorunlara ve önceliklere sahip olmadığı gerçeğinden hareketle bu “özgürleşme” ve “kız kardeşlik” iddialarının genelgeçerliği tartışmaya açık bir konu hâline gelmektedir.²³ Diğer bir deyişle, gelişmiş toplumların görece daha fazla özgürleşmiş kadınlarının “kadın özgürleşmesi” ve “kamusal alanda görünürlük” şeklindeki talepleri, henüz ulusal bağımsızlıklarını kazanma mücadeleleriyle meşgul olan üçüncü dünya ülkelerinin kadınları için bir öncelik ifade etmemekte, daha çok bir lüks hatta dayatma anlamını taşımaktadır; dolayısıyla İkinci Dalga Feminizm, dünyanın tüm coğrafyalarındaki kadınlar açısından aynı gelişim sürecini ifade etmemektedir.²⁴

Her ne kadar periyodik sınırları çizilmiş olsa da İkinci Dalga Feminizm döneminin temel öğretileri bugün dahi çeşitli kadın hakları savunucularının faaliyetlerine ışık tutmaya devam etmektedir, dolayısıyla birikimsel nitelik taşıyan ve birbirini içine geçebilen feminist hareketler arasında kesin sınırlar çizmek yerine onları bu kümülatif ve kesişken nitelikleriyle değerlendirmek çok daha sağlıklıdır.²⁵

1980’lerden bugüne dek süregelen yeni dönem ise literatürde Üçüncü Dalga Feminizm adı ile kabul görmektedir ve bu dönemin temel çabası bilinçlendirmeyi arttırmak ve feminizmin toplumsal tabanını genişletmek üzerinedir.²⁶ Üçüncü Dalga

²⁰ Taş, **age**, 169.

²¹ Bilge Durutürk, “Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 20, s. 2 (2018): 76.

²² **age**, 77.

²³ Emine Türkoğlu, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Feminizm” (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 9.

²⁴ **age**, 9.

²⁵ Durutürk, **age**, 78.

²⁶ Çiğdem Aydın Koyuncu, “Uluslararası İlişkiler Temelinde Farklı Feminist Yaklaşımların Söylemleri”, **Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri 2: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**, ed. Tayyar Arı (Bursa: Dora Yayınları, 2014): 205.

hatta kimilerince bugün gündemde olan Dördüncü Dalga Feminizmler, feminizm literatürünün öncü isimlerinden Amerikalı akademisyen Josephine Donovan’a göre geçmiş feminizmlerin birer revizesi ve devamı niteliğini taşımaktadır.²⁷

Toplumsal cinsiyet kavramından hareket eden ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerine her anlamda farkındalık yaratan feminist düşünce, bu tavrını uluslararası ilişkiler sahasında da muhafaza etmiştir. Bu bağlamda feminizmin bir kuram olarak uluslararası ilişkiler alanında yaptığı ilk radikal çıkışlardan biri, bu alanı eril bakışın hakim olduğu bir alan olarak nitelendirmesidir. Feminist uluslararası ilişkiler kuramının öncülerinden Ann Tickner’a göre uluslararası siyaset erkeklerin ve erkeklerle benzer özellikler taşıyan devletlerin dünyasıdır; geçmişte gerek diplomasi gerek askerlik alanında kadınların sayısı erkeklerin sayısından daima az olmuştur ve bir sosyal bilim olarak uluslararası ilişkiler akademisinde de durum bundan farksızdır.²⁸ Feminist teorinin uluslararası ilişkilerde bir teori olarak kendini göstermesinden önce, özellikle güç ve güvenlik konuları erkeklerin yine erkekler üzerindeki kontrol mekanizmaları olarak tanımlanmış²⁹, dolayısıyla uluslararası ilişkilerdeki güvenlik konusu kadınları dışlayıcı bir biçimde tanımlanagelmıştır. Feminist düşünce biçiminin uluslararası ilişkiler alanına girmesiyle, daha önce erillere özgü eylemler olarak nitelenen çatışma çözümü, güç ve güvenlik konuları feminist bir yaklaşımla yeniden değerlendirilmeye başlamıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada iç savaşların yaygınlaşması ve militarizmin toplumlar üzerindeki etki alanının genişlemesi, toplumsal cinsiyete yaklaşım açısından yeni bir gündeme işaret etmektedir. Bu bağlamda feminist kuramcılar militarizm, cinsiyetçilik ve ırkçılığın iç içe geçmiş olduğunu iddia ederek hem iç hem de uluslararası siyasette kadın güvenliğinin neyi ifade ettiğine ilişkin yeni tanımlamalar yapmışlardır.³⁰ Güvenliğe çok boyutlu yaklaşan feminist hareketler kadın güvenliğine dair “fiziksel, yapısal ve ekolojik anlamda şiddetin azalması” şeklinde bir tanımlama getirmiştir.³¹ Benzer bir tanımlamayı Tickner şöyle

²⁷ Donovan, *age*, 16.

²⁸ Ann Tickner, “Hans Morgenthau’s Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation”, **Millennium: Journal of International Studies**, c. 17, s. 3 (1988): 429.

²⁹ *age*, 434.

³⁰ Sinan Birdal, “Feminizm”, **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**, ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 173.

³¹ Tür, Koyuncu, *age*, 13.

yapmaktadır: “Kadınlar güvenliği askerî, ekonomik ve cinsel olsun her türden şiddetin yokluğu olarak tanımladılar.”³²

Kadın güvenliğine ilişkin çok boyutlu tanımlamalar, toplumsal anlamda kadının ikincil konumuna gönderme yapmakla beraber kadının toplumun diğer kurumlarıyla ilişkisine dair yeni tartışma alanları açmıştır. Kadın güvenliğinin askerî boyutunun bulunduğu gerçeğinden hareketle kadının askerlik kurumu ve savaş ile ilişkisi feminizmin üzerine eğildiği konulardan biri olmuştur. Bu bağlamda anti-militarist feminizm çizgisinin en ünlü kuramcılarından biri olan Cynthia Enloe’nun çalışmaları önemlidir. Enloe, iç savaş ve etnik çatışma geçmişine sahip coğrafyalardaki kadınların hayatını incelemiş; belirli ataerkil kültürlerin aile içi şiddetle, fuhuş endüstrisiyle ve militarizmle olan bağlantısını ortaya çıkarmak amacıyla çalışmalar yapmıştır.³³ Benzer şekilde, Cynthia Cockburn de bu çizginin en önemli temsilcilerinden biri olup ataerkil ve milliyetçi kültürlerin sıcak çatışma ortamı yaratmaya yatkın olduğunu, bu ortamın maskülenliğin devamını sağladığını ve kadına yönelik şiddete müsait bir ortam oluşturduğunu ifade etmektedir.³⁴

Savaş ve militarizmin feminizmin gündemine girmesiyle birlikte feminizmin kendi içinde ayrılmış alt bölümlerinde kadının savaşla ilişkisi yorumlanmış; anti-militarist feminizm kendi başına bir alt feminizm olmaktan çok diğer feminist düşüncelerin bir sentezi olarak gelişimini sürdürmüştür. Bu gelişim önce liberal feminizmin eleştirisiyle başlamış; en büyük kaynağını Enloe gibi radikallerden alarak post-modern döneme dek devam etmiştir.

Liberal reformların feminizme uyarlanmış hâli olarak ifade edilen liberal feminizm, temelde kadın ve erkeğin toplumsal statü anlamında eşit kapasiteye sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu eşit kapasitenin ortaya çıkarılması için birtakım hukukî ve toplumsal düzenlemelere ihtiyaç vardır. Dolayısıyla liberal feministlerin dayandığı temel sav, kadın ve erkeklere eşit sosyal, ekonomik ve siyasal şartların sağlanması durumunda toplumsal düzenin kadının lehine şekillenebileceğidir.³⁵ Ancak liberal feminizm, özünde kadının değerini anlamak ve ifade etmekten aciz olduğu, kadının

³² Ann Tickner, **Gender and International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security** (New York: Columbia University Press, 1992), 66.

³³ Cynthia Enloe, Cynthia Cockburn, “Militarism, Patriarchy and Peace Movements”, **International Feminist Journal of Politics**, c. 14, s. 4 (2012): 551.

³⁴ **age**, 552.

³⁵ Birdal, **age**, 172.

konumunu iyileştirmekten çok onu ataerkil bir sisteme entegre etmeye çalıştığı gibi gerekçelerle eleştirilmiştir. Feminist düşünür ve yazar Genevieve Lloyd, liberal feminizmin temellerinin erkek terimleri ile atıldığını ifade etmekte hatta yurttaşlık ile özdeşleşen askerlik görevinin yalnızca erkekler tarafından yerine getiriliyor olmasının, yurttaş olmanın erkek olmaya bağlı bir durum olduğu anlamına geldiğini şöyle ifade etmektedir.

“Savaşın erkekliği, dışı olanı arkada bırakmakla kesinleşir... Tüm bunları arkada bırakırken asker gerçek bir erkek olur; ama aynı zamanda kendi olma, yurttaşlık ve hakikî ahlâkî , evrensel çıkarların zaferi içinde belirir. Kadınlık böylece yurttaş olabilmek için aşılması gereken bir şey olarak yapılır.”³⁶

Buradan anlaşılmaktadır ki yurttaşlığı dolaylı yoldan erkeklikle özdeşleştirilmesi ve kadınlığın askerlik kurumundan dışlanmış şekildeki konumunu kabullenmesi, liberal feminizmin eleştirilmesine sebep olmuştur.

İkinci dalga itibarıyla yükselen feminist yaklaşımların, liberallere nazaran çok daha radikal bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda radikal feministler, toplumda gizlenmiş erkek sömürüsünün varlığına dikkat çekmiş ve bunun ancak kadınların deneyimlerinin incelenmesiyle açıklanabileceğini ifade etmişlerdir.³⁷ Radikal feminizm en genel ifadeyle dişiliğe bir değer atfetme amacı güden ve toplumsal cinsiyet açısından kadının konumuna ilişkin en keskin çıkışlarla gündeme gelen yaklaşımdır.³⁸ Radikal feminist bakışın savaşa ilişkin yaklaşımı ise şu şekilde özetlenebilir:

“Radikal feministler savaşın eril bir arayış olduğu konusunda çok sayıda kanıt ortaya koyar. Onlara göre, savaşlar tarih boyunca çoğunlukla ya da tamamen erkeklerin uğraş alanı olagelmıştır. Hatta bazılarının göre, erkeklerin testosteron/hormonal durumu da savaşlarda etkin olmaktadır.”³⁹

Buradan yola çıkılarak, radikal feminizmin kadın ve savaş ilişkisine dair genel kabulünün, savaşın erilliğin bir ürünü olduğu ve erilliğin baskınlığına hizmet ettiği savlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir.

³⁶ Donovan, *age*, 356.

³⁷ Birdal, *age*, 172.

³⁸ Fazlı Doğan, Duygu Özlük, “Feminist Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası İlişkiler Eleştirisi: Cinsiyet, Devlet ve Güvenlik”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, s. 32 (2016): 62.

³⁹ Joshua Goldstein, *International Relations* (New York: Longman Press, 2001), 131’den aktaran Doğan, Özlük, *age*, 62.

Post-modern feminist yaklaşımlar radikallerin kadın ve savaş ilişkisine dair argümanlarını tamamı ile reddetmemektedir. Bu durumu, reddiyeci olmaktan çok sentez üzerinden gelişen post-modern feminizmin öncü isimlerinden Christine Sylvester'ın, Tickner ve Enloe gibi ikinci dalga kuramcılarının temel metinleriyle konuşmasından anlamak mümkündür.⁴⁰ Dolayısıyla post-modern feminizmin genel kabulünü yansıtmaması bağlamında, anti-militarist feminizmin öncü kuramcılarının Enloe'nun fikirleri şöyle özetlenebilir:

“Enloe mevcut militarizmin belirli kadınları nasıl denetim altında tuttuğu ve kadınlığa dair düşünceleri nasıl şekillendirdiğiyle ilgilenir. Bireylerin militarize edilmesi ve erkekliğin ayrıcalığının devamı kurumsal olarak belli kadınlara belli roller yüklenmesiyle mümkündür. Enloe çalışmalarında bu kadınların hikayelerini anlatır: kadın askerler, asker anneleri ve eşleri, askerî hemşireler, askerlere hizmet veren seks işçileri ve askerler tarafından tecavüze uğrayan kadınlar.”⁴¹

Bu anlayışı Cockburn'de de rahatlıkla görmek mümkündür:

“Cockburn de Enloe'ya benzer bir şekilde kadınların ve kadın hareketlerinin hikâyelerinden yola çıkarak insan toplulukları arasındaki savaşları toplumsal cinsiyet, ekonomik ve etnik hakimiyet ilişkileri bağlamında değerlendirir. Cockburn'e göre savaşları erkeksi haysiyet ve şeref, kadınsı kırılğanlık ve kurbanlık temalarından ayrı düşünmek mümkün değildir.”⁴²

Feminist akademisyen Marysia Zalewski'den savaş ve erillığe dair yapılacak şu alıntı da benzer bir düşünceyi ifade etmektedir:

“Militarizmin maskülenlik olduğu, herkesçe bilinen bir gerçektir. Erkeklik ve şiddet çoğunlukla birlikte ve bağlantılıdır. Batı maskülenizminin geleneksel değerler bütünü, sistematik olarak askerliğin temel eğitimi olarak anılır. Acemi askerler, erkek olmanın asker olmak anlamına geldiğini öğrenirler; kadın olmanın bu anlama geldiğini değil.”⁴³

Kadının militarizmle ilişkisini yorumlamaya çalışan farklı feminizmlerin büyük oranda üzerinde durdukları nokta, savaşın eriller arasında yapılagelmiş ve bu erilliğin devamına hizmet eder nitelikte bir araç oluşudur. Erkeği savaşılmaya iten güç ve bu gücün savaşta kadına ilişkin tanımladığı pozisyon, kadının militarize topluluktaki ikincil konumuna işaret etmektedir.

⁴⁰ Birdal, **age**, 172.

⁴¹ **age**, 174.

⁴² Cynthia Cockburn, “Gender Relations as Casual in Militarization and War”, **International Feminist Journal of Politics**, s. 12 (2010): 152.

⁴³ Marysia Zalewski, “Well, What is the Feminist Perspective on Bosnia?”, **International Affairs**, c. 72, s. 2 (1995): 351.

2.2. Kadın ve Savaş İlişisine Feminist Bakış: Savaşta Kadının Pozisyonu

Ataerkil toplum yapısı içerisinde kadına biçilen ikincil statü, askerî kurumlarda çok daha belirgin hâle gelmektedir. Kadın ve savaş ilişkisine dair araştırmalar yapan ve kadının savaşa nasıl bir katkı sağladığı anti-militarist feministler açısından fazlaca iyimser bir soru anlamına gelmiş ve Enloe gibi anti-militaristler daha çok askerî kurumların kadınlara fiziksel ve zihinsel roller yükleyerek onları hakimiyet altına aldıkları savından hareket etmişlerdir. Kadınların savaşa ilişkin deneyimleri ve militarize olma biçimleri, anti-militarist feminist kuramcılarının bu tavrını anlamlı kılmaktadır.

Savaş, ataerkil toplumun kadına ve erkeğe biçtiği rolleri yeni bir sosyal durumda yeniden ürettiği ve cinsler arasındaki toplumsal eşitsizliğin militarizmle beslendiği bir dönemi ifade etmektedir. Erkek egemen toplumda savaş, erkeğin potansiyel kahramanlık becerilerini gösterdiği ve “koruyucu” sıfatını yüklediği, buna karşılık kadının korunma ihtiyacının pekiştirildiği ve savaşanları destekleyen ikincil rolü oynadığı bir dönem olarak kurgulanmaktadır.⁴⁴ Bu kurguyla paralel olacak şekilde, kadının savaşın neresinde olduğunu, hangi rolü oynadığını sorgulayan ve buna ilişkin cevaplar üreten anti-militarist feminist kuramcılar, erkeğin savaşma eylemindeki itici gücünün, savaşın kadınlar ve çocuklar uğruna yapıldığı şeklindeki inanç olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Benzer şekilde Tickner, uluslararası siyasi arenada erkekleri prenslerle, kadınları prenseslerle özdeşleştirmiş; prenseslerin hem uluslararası siyasette pasif konumda olduklarını hem de uluslararası ilişkiler akademisinde görmezden gelindiklerini; prenslerin ise cesaretlerini gösteren, savaşan, aktif, koruyucu varlıklara benzetildiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla savaş durumunda erkeğin “savaşan, koruyan, birincil” sıfatlarıyla hareket ettiği; kadının ise “savaşanı evinde bekleyen, korunan”⁴⁷, ikincil” sıfatlarıyla konumlandırıldığı fikri pekişmektedir.

Sıcak savaşların yaşandığı dönemler, militarize olmuş toplumun bu özelliğinin insan hayatının en ince noktasında dahi hissedildiği dönemlerdir. Enloe, kadın yaşamının militarizasyonunun incelenmesine büyük ölçüde önem vermiş ve bunu

⁴⁴ Kaitlyn Webster, Chong Chen, Kyle Beardsley, “Conflict, Peace, and the Evolution of Women’s Empowerment”, **International Organization**, c. 73, s. 2 (2019): 4.

⁴⁵ Nira Yuval Davis, **Cinsiyet ve Millet**, çev. Ayşin Bektaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 205.

⁴⁶ Ann Tickner, “Searching for the Princess? Feminist Perspectives in International Relations”, **Harvard International Review**, c. 21, s. 4 (1999): 44.

⁴⁷ Yuval Davis, **age**, 206.

anlamakla toplumsal militarizasyonu anlamak arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur.⁴⁸ Enloe, kadınları militarize edilmeleri hâlinde birçok farklı statü içinde tanımlamaktadır:

“Ordular sırtlarını kadınlara dayar; ancak tüm kadınların militarizasyon deneyimi tıpatıp aynı değildir. Ordular bazı kadınlara erkek askerlere ticarî seks hizmetleri sağlamaları için, bazılarına, kendilerini asker aileleri içinde evlilik sadakatine adanmaları için ihtiyaç duymuştur ve duymaktadır; bunun yanı sıra, savunma kurumları için çalışmaktan ekonomik güvence hatta gurur sağlayan başka bazı kadınların varlığına da ihtiyaçları vardır. Hatta zaman zaman, devletler, bazı kadınlara, devlet ordusunda askerlik yapma hakkını savunan feminist lobiler olarak ihtiyaç duyarlar.”⁴⁹

Dolayısıyla Enloe, kadınların hem fiziksel hem de düşünsel niteliklerinin askerî kurumlar için temel bir hakimiyet alanı olduğunu belirterek, kadın militarizasyonunu anlamının toplum militarizasyonunu anlama yolunda belirgin emareler barındırdığını ifade etmektedir. Bu bağlamda kadınların askerî fuhuş sektöründe bulunmak, orduda çamaşır yıkamak⁵⁰ gibi işlerle ilgilenmek veya asker eşi olup ordudakilere yemek pişirmek⁵¹ gibi farklı askerî tecrübeleri bulunmaktadır.

Kadının “korunan” durumundan Cockburn’ün ifade ettiği “kurban”⁵² durumuna geçişine zemin hazırlayan şey ise savaşın kadına biçtiği bu “korunan, ikincil” rolünden öte, savaşın yıkıcı sonuçlarının erkekten çok kadın üzerinde bağlayıcı olmasındandır. Nira Yuval Davis bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu savaşlarda savaşmak ve ölmek üzere seçilenler erkeklerdir ve vahşi saldırıların ve tecavüzün ardından kendilerinin ve çocuklarının hayatta kalması için mücadelelerini sürdürmek zorunda olan, kendilerini yerlerinden edilmiş mülteciler olarak bulan ve toplumsal hayatın tüm öteki veçhelerini yaşatmaya devam edenler de kadınlardır.”⁵³

Buradan anlaşıldığı üzere kadınlar ve erkekler, savaşın etkilerini bile eşit şekilde paylaşmamaktadır. Bir kadın bir cinsel şiddet mağduru, eşini kaybetmiş ve çocuklarından tek başına sorumlu bir anne veya yerinden edilmiş bir mülteci olarak hatta zaman zaman bütün bu statüleri eş zamanlı olarak taşıyacak biçimde savaşın yıkıcı etkileriyle mücadele etmek durumunda kalmaktadır. Bu anlamda görülmüş

⁴⁸ Enloe, 2006, 30.

⁴⁹ *age*, 17.

⁵⁰ Katharine Moon, *Sex among Allies: Military Prostitution in U.S.-Korea Relations* (New York: Columbia University Press, 1997), 3’ten aktaran Enloe, 2006, 91.

⁵¹ Enloe, 2006, 93.

⁵² Cockburn, 2010, 175.

⁵³ Yuval Davis, *age*, 211.

örneklerden biri de bazı kadınların savaş döneminde tecavüze uğramasa dahi savaşın ardından korunma, barınma, yemek gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve çocuklarının güvenliğini sağlayabilmek amacıyla diğer erkeklerle birlikte olmak zorunda kalmasıdır⁵⁴; dolayısıyla çeşitli ihtiyaçları karşılayacak imkanlarının ortadan kalkması sebebiyle kadınlar savaş sonrası süreçte dolaylı olarak cinsel şiddet mağduru olabilmektedir.

Enloe savaşın, hükûmetler arasındaki rekabetin sadece sermaye ve silah değil, aynı zamanda kadını denetleme amacı üzerinden şekillendiğini ortaya koymuştur.⁵⁵ Kadının savaşlarda üzerinden zafer kazanılan bir madde gibi görülmesi, en temelde, insanlık tarihinde kadının toplumsal rolüne ilişkin algılarla açıklanmaktadır. Bu bağlamda Enloe'nin çıkarımlarıyla uyuşan bir ifade şöyledir:

“Kadının, erkeğin mal varlığına dâhil olduğu düşünüldüğünden dolayı, kadının üzerinde uygulanan cinsel şiddet eylemlerinin, eril gücün başarısını ve zaferi ölçmenin bir yolu, savaş esnasında verilen hizmetin somut bir karşılığı ve savaşın ödülü olması yadırganamayacaktır. Ortaçağ boyunca Avrupa’da, teslim olmayı kabul etmeyen şehirlerin ele geçirilmesi durumunda kadınlara karşı ırza geçme eyleminin icrası bir savaş kuralı haline gelmiştir. Silahlı çatışma halinde ırza geçme eylemlerinde bulunan erkekler, düşmanlarının eşlerine ve kızlarına ırza geçmeyi sistematik uygulamak suretiyle, kendilerini ve temsil ettiği düşüncüyü savaşın mutlak galibi haline getirdiklerini düşünmektedirler.”⁵⁶

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki erkekler, savaş durumunda kadın bedenleri üzerinden güç gösterisine girişmekte, galibiyetlerini kanıtlamaya çalışmaktadır ve buna sebep olan algı, dünya savaş tarihi boyunca birçok topluluğun kültüründe mevcut olmuştur. Kısa ve öz ifade etmek gerekirse, “Kadın, tarihsel gelişimde erkek tarafından uygulanan şiddetin konusu olmuştur.”⁵⁷ Ataerkil kültürlerde kadının toplumsal konumu pek parlak olmadığı gibi, kadın bedenine yönelik bakış açısı savaşlardaki stratejik eylem biçimlerini belirlemekte; dolayısıyla savaş durumunda kadına yönelik şiddet yükselerek boyut atlamaktadır.

⁵⁴ Deeksha Sharma, “Women in Times of War and Conflicts: The Misery of Sexual Violence, Fear and Pain”, **International Journal of Scientific Research & Development**, c. 7, s. 9 (2017): 1038.

⁵⁵ Birdal, **age**, 173.

⁵⁶ Olgun Değirmenci, “Uluslararası Suç Olarak Kadına Karşı Cinsel Şiddet Eylemleri”, **TBB Dergisi**, s. 89 (2010): 35.

⁵⁷ Değirmenci, **age**, 27.

2.3. Cinsel Şiddetin Kapsamı ve Bir Savaş Politikası Olarak Cinsel Şiddet

Kadına yönelik şiddet, en genel tasnifiyle fiziksel şiddet, psikolojik şiddet, cinsel şiddet ve ekonomik şiddet şeklinde dört başlık altında incelenmektedir. Kadına yönelik tüm bu şiddet türlerinin hayata geçirilmesi temelde, ataerkil toplumlarda kadının, erkeğin maddî varlığının bir parçasıymış gibi görülmesinden, diğer bir ifadeyle kadının erkeğe ait olduğu yönündeki anlayıştan kaynaklanmaktadır. Ataerkil toplumun kadına yönelik bu bakış açısını kısaca şöyle ifade etmek mümkündür:

“Kadın olarak doğmak, erkeklerin mülkiyetinde olan özel, çevrelenmiş bir yerde doğmak demektir. Kadın, bu yüzden, erkeklerin mülkiyetinde olan o alana ait gibi görülmekte, kadına yani o alana yapılan etkiler, erkek tarafından hissedilip içselleştirilmektedir. Kadın bedeni, tarihin en eski zamanlarından bugüne kadar, bir ifade aracı olmuştur. Kültür ve ideolojiler kadın bedeninin kullanımına göre konumlanmıştır. Kadının bu konumu onu malzeme hâline getirmiştir.”⁵⁸

Dolayısıyla, kadının erkeğin mal varlığına dahil olduğu yönündeki toplumsal algı, kadın bedeninin, erkeğin amaçlarına hizmet edecek şekilde yönetilmesini talep eden ve uygun gören bir pederşahi anlayışı meydana getirmiştir. Bu anlayış dahilinde, kadının biyolojik formu erkeğe göre daha güçsüzken, kadına dayatılan toplumsal cinsiyet rolleriyle bu güçsüzlük pekiştirilmiş, kadın sosyal konum bağlamında da daima erkekten aşağıda tutulmuştur. Bu tutumun, cinsel şiddeti normal karşılamaya yönelik bir davranış biçimi yarattığına şu ifadelerde değinilmektedir:

“Şiddetin temelinde şunlar yer alır: Erkek egemen toplumsal yapıda, kadının erkeğe göre güçsüz konumda tutulması ve toplumsal cinsiyet rolleriyle güçsüzlüğünün pekiştirilmesi, erkeğin kadını yönetme ve kadından üstün olduğu inancı, erkeğin kadına şiddet uygulamasının meşru olarak görülmesi, kadın cinselliği üzerindeki baskıya dayanan namus anlayışı, kadına sahip olma üzerine kurulu evlilik anlayışı nedeniyle ayrılma, boşanma gibi durumların kabul edilmemesi.”⁵⁹

Bu ifadelerde rahatlıkla görüldüğü üzere aidiyet anlayışı üzerine kurulu, kadın bedeninin erkek tarafından yönlendirilebileceğini kabul eden toplumsal kodlar ve ataerkil toplumun kadına ilişkin olarak tanımladığı ikincil konum, kadına yönelik her türden şiddet eyleminin uygulanmasına uygun bir zemin hazırlamıştır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden ve ataerkil değerler sisteminden türetilmiş bakış açılarından kaynaklanan kadına yönelik şiddet olgusu ve bunun temel alt

⁵⁸ Züleyha Özbaş, “Cinsel Silah ve Grbavica”, **Marmara İletişim Dergisi**, c. 13, s. 13 (2008): 172.

⁵⁹ Aslıhan Burcu Öztürk, **Kadınlara Eğitici Eğitimi El Kitabı** (Ankara: Buluş Tasarım ve Matbaacılık, 2015), 15.

başlıklarından biri olan cinsel şiddet, savaş öncesi, sırası veya sonrası fark etmeksizin, tüm dünyadaki patriarkal toplumların gündelik yaşantısında ortak bir sorundur.⁶⁰ Cinsel şiddetin en genel tanımı şöyle yapılmaktadır:

“Erkeğin evli olduğu, birliktelik yaşadığı, yakın çevresinden tanıdığı ya da tanımadığı kadınların bedenine yönelik uyguladığı her tür cinsel taciz, zorlama ve saldırı, cinsel şiddet olarak kabul edilir. Kadını cinsel ilişkiye zorlayarak tecavüz etme, istemediği yerde, zamanda ve istemediği şekilde ilişkiye zorlama, seks işçiliğine zorlama, zorla cinsel içerikli yayın izletme, cinsel organlarına zarar verme, bekâret kontrolü, kadın sünneti, zorla evlendirme, çocuk yaşta evlendirme, ensest uygulama, çocuk doğurmaya ya da doğurmamaya zorlama, kürtaja zorlama ya da kürtajı engelleme, doğum kontrol yöntemlerini kullanmasını ve diğer üreme sağlığı hizmetlerinden yararlanmasını engelleme ve kadını cinsel nesne olarak görme, cinsel şiddet biçimleridir.”⁶¹

Bu tanımda dikkat çeken noktalardan biri, kadın bedeninin cinsel bir obje olarak algılanmasının dahi bir cinsel şiddet biçimi sayılmasıdır. Diğer tüm cinsel şiddet faaliyetlerinin temelinde, kadın bedeninin nasıl algılandığıyla ilgili bu bakış açısı aranmalıdır. Nihayetinde, kadına yönelik kinayeli bakışlar; cinsel içerikli ifadeler kullanma; kadına istemediği dokunuşlarda bulunma; kadını, cinsel içerikli şiddet uygulamakla tehdit etme; cinselliğe zorlama; çocukluk döneminde cinsel istismar; ırza tecavüz; kadın tacirliği; fahişeliğe zorlama; zorla evlendirme ve cinsel organın sakatlanması şeklindeki eylemler cinsel şiddet kapsamında değerlendirilen eylemlerdir.⁶²

Cinsel şiddeti toplumsal bir sorun olarak ele alan ve sosyal bilimlerin inceleme alanına dahil eden kuramcılar, cinsel şiddeti, ataerkilliğin devamının bir aracı ve eriller arasında kurulan iletişimde bir güç gösterisi olarak ifade etmektedir. Konu üzerine eğilen bir başka görüşe göre, cinsel şiddetin en etkili türlerinden biri olan tecavüz yalnızca biyolojik tatmin yaratan bir eylem değil; aynı zamanda erkekte mevcut olan egemenlik kurma ve yönetme arzusunun fiziksel bir gösterge ile birleşerek aldığı yeni bir formdur.⁶³ Feminist teorinin bu noktada savunduğu temel görüş, erkek egemen toplumsal düzenin devamlılığının sağlanması ve bir grup olarak erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin pekiştirilebilmesi için birtakım kontrol mekanizmalarına

⁶⁰ Sharma, **age**, 1039.

⁶¹ Öztürk, **age**, 17.

⁶² Tecavüze Karşı Kadınlar Derneği, **Cinsel İçerikli Şiddet Enformasyon Broşürü**, 2. bs. (Sonnenburg: Innsbruck Yayınları, 2009), 3.

⁶³ Omca Özdemir, “Tecavüzü Hegemonik Erkeklik Zemininden Kavramak”, **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**, c. 2, s. 2 (2010): 82.

ihtiyaç duyulduğu yönündedir.⁶⁴ Dolayısıyla cinsel şiddeti, erkeklerin bu kontrol mekanizmalarından ve egemenlik göstergelerinden biri olarak okumak anlamlıdır. Bu okuma yapıldığında, ataerkil toplumun mevcut bakış açıları gereği, kadın bedeninin, üzerinden güç gösterisine girilen bir nesne olarak konumlandırıldığı düşüncesi pekişmektedir.

Erkek egemen toplumun mevcut değer yargılarınca kadın, toplumun yapı taşı olan ailenin onurunu, neticede toplumsal onuru temsil etmekte; dolayısıyla kadının içinde bulunduğu sosyal durum, en genel anlamıyla topluma mâl edilmektedir. Barış veya savaş durumunda herhangi bir sebeple cinsel şiddet mağduru olmuş bir kadın, erkek egemen toplum nezdinde “ahlâkî düşük kadın” olarak sıfatlandırılmaktadır. Bununla birlikte, özellikle muhafazakâr Müslüman toplumların ahlâkî değerler bütününe bakıldığında, tecavüz kurbanı bir kadın toplumsal bir dışlanma, eş ve aile tarafından reddedilme durumu ile karşı karşıya kalmaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla kadına yönelik şiddetin yönünü belirleyen, yine ataerkil toplumun kadın bedeni üzerine koyduğu yasakları delme istemi ve onun kadına yönelik ahlâkî çizgileri aşıldığında toplumun yapısına zarar verilebileceğinin bilinmesidir.

Cinsel şiddet, ataerkil toplumda, barış zamanında gündelik bir problem olduğu gibi, sıcak çatışma durumunda kitlesel boyutlara ulaşarak bir savaş politikası olarak hayata geçirilmektedir. Bu durumda cinsel şiddet, kadınlar ve toplumlar üzerinde gündelik hayatta olduğundan daha büyük çapta hasar yaratmaktadır. Bu durum şöyle özetlenebilir:

“Kadınlar tarih boyunca ataerkil sistemin getirdiği eşitsiz güç ilişkilerinden dolayı erkek şiddetine maruz kalmışlardır. Ancak, kadınların savaş ve çatışma ortamında maruz kaldıkları şiddet, barış zamanında maruz kaldıkları şiddetten oldukça farklıdır. Böyle bir karışıklık ortamında kadına karşı şiddet din, ırk ya da bağlı olduğu gruptan dolayı etnik temizlik ya da soykırıma kadar giden intikam ve hınç duygusuyla kadın bedenine verilen zarar şeklindedir.”⁶⁶

Buradan anlaşılmaktadır ki kadın, yalnızca toplumdaki statüsü sebebiyle değil, taşıdığı diğer bütün kimliklere ve mensup olduğu toplumsal gruba yönelik nefretin açığa

⁶⁴ age, 83.

⁶⁵ Adriana Kovalovska, “Rape of Muslim Women in Wartime Bosnia”, *ILSA Journal of International & Comparative Law*, c. 3, s. 3 (1997): 935.

⁶⁶ Özlem Özdemir, “Savaş ve Çatışmalarda Şiddetin Kurbanları Kadınlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, s. 39 (2015): 310.

çıkıldığı bir dönemde cinsel şiddetin son raddede uygulandığı bir “meta” muamelesi görmektedir.

Kadının ahlâkî durumu, taşımakla yükümlendirildiği toplumsal cinsiyet rolleri sebebiyle topluma mâl edilmektedir. Dolayısıyla cinsel anlamda bir topluluğun kadınları üzerinde yaratılan tahribat, erkek egemen toplumun hafızasında “o topluluğun tahribatı” anlamına gelmektedir. Bu konuya vurgu yapmak amacıyla “tarla” benzetmesini kullanan Tanıl Bora’nın ifadesiyle cinsel şiddetin anlamının toplumsal zihniyetle ilişkisi şöyle ifade edilebilir:

“Şoven-patriarkal ideolojinin öbür yüzü, ırzına geçilen kadınlardan öte ve o kadınların şahsında, tecavüzlerin aslî mağdurunun ‘millet’ olduğunun vaaz edilmesi idi. Kadınların tecavüze uğramasının, ‘milletin acısı’nı ve ‘düşmanın alçaklığı’nı belgelemek için araçsallaştırılıp malzeme edilmesi, bu zihniyetin ürünüydü. Kadınlar, somut bedensel ve manevî varlıklarıyla, o varlığın halel görmüş olması nedeniyle değil veya daha ziyade, milleti ‘milletin tohumu’nun atılacağı tarla bedenleştirmeleriyledir ki acılarının paylaşılmasını hak ediyorlardı.”⁶⁷

Bora’nın tarla teşbihinden anlaşılmaktadır ki bir toplumu tahrip etmenin, o toplumun kadınlarını tahrip etmekten geçtiği şeklindeki yorum, kadının doğurganlığı üzerinden toplumun kendisine biçtiği toplumsal cinsiyet rolleri ile doğrudan ilişkilidir.

Bir insan grubunu sosyolojik anlamda zedelemek için faaliyet gösterilmesi gereken ilk yer toplumun temel birimi olan aile kurumudur ve aile kurumunun onurunu temsil etme yükü toplum tarafından kadına yüklenmiştir.⁶⁸ Tecavüze uğrayan kadın, mevcut değerler sisteminde ahlâkî açıdan yargılanmakta, bu durum kadının toplum tarafından kabul görmesini, yeni bir aile kurmasını ve dolaylı olarak bu aile kurumu içerisindeki annelik rolünün yaşatılmasını engellediği için doğum oranlarındaki değişimle birlikte nüfus artış hızı da düşmektedir.⁶⁹ Tecavüzlerin sistematik biçimde ve kitlesel çapta gerçekleştirildiği düşünüldüğünde bu durum, nüfus artışı açısından büyük bir nicel değişikliğe işaret etmektedir ve bu yönüyle bakıldığında cinsel şiddet aynı zamanda demografik bir sorundur.

Cinsel şiddet ve savaş arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla yapılan araştırmalar, cinsel şiddetin tarihselliği ile ilgili bir noktada birleşmektedir. Savaşla ilişkili cinsel şiddete dair deneyimler, cinsel şiddetin bir türü olan tecavüzün erken

⁶⁷ Tanıl Bora, **Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası: Bosna-Hersek**, 2. bs. (İstanbul: Birikim Yayınları, 1999), 154-155.

⁶⁸ Sharma, **age**, 1038.

⁶⁹ Tom Gallagher, **The Balkans After The Cold War** (New York: Taylor & Francis Group, 2003), 91.

modern dönemin başlangıcına değin düşük oranlarda seyretmiş olduğunu göstermektedir. Savaş ve kadın ilişkisi konusunda çalışmalar yapan Ruth Seifert, savaş olgusundaki değişimi kadın, erkek, dost, düşman statülerinin açıkça tanımlandığı ve savaştaki rollerin açıkça belirlendiği bir dönemin bazı özelliklerine bağlamaktadır. Savaşı, ince bir şekilde düzenlenmiş ve tören hâline getirilmiş bir oyuna benzeten Seifert'ın iddiası, cinsel şiddetin bu oyunun kurallarından biri olduğu yönündedir.⁷⁰ Cinsel şiddetin bir savaş politikası olarak kullanılması eski bir deneyim olduğu gibi, aynı zamanda savaşılan topluluğu fiziksel ve sosyolojik olarak yok etmek için kullanılan bir araçtır.⁷¹

Cinsel şiddet, erkek egemen bir toplumda aile kurumunun içini boşaltarak dolaylı yoldan neslin devamını engellemek anlamına geldiği gibi, aynı zamanda karşı tarafın erkeklik onurunu zedeleyen bir hakaret olarak algılanmaktadır.⁷² Bu düşünceyi destekleyecek şekilde, Seifert'ın bu konuda ortaya attığı ikinci tez, karşı tarafın kadınlarını taciz etmenin, erkekler arasında bir iletişim biçimi olduğudur. Erkek erkeğe kurulan bu iletişimde bir taraf karşı tarafın kadınlarını taciz ederek karşısındakine, onun, kadınlarını korumaktan aciz olduğu yönünde bir aşağılama mesajı göndermektedir.⁷³

Cinsel şiddetin tarihsel olarak içerdiği anlam ve cinselliğin militarizasyon ile ilişkisi üzerinde çalışanların hemfikir olduğu bir yargıyla, Seifert'ın üçüncü tezinde karşılaşmak mümkündür. Seifert'ın bu bağlamdaki üçüncü tezine göre, askerlik kurumu erkekliğin kanıtlandığı bir yer olarak görülmekte ve güçlülük, baskınlık gibi maskülen dürtüler kadar erotizm ve cinselliğin de açığa çıkmasına, dolayısıyla asker bireylerin güçlerini ve erkekliklerini göstermek amacıyla cinsel bir yolu tercih etmesine müsait bir ortam yaratmaktadır.⁷⁴

⁷⁰ Ruth Seifert, "War and Rape: A Preliminary Analysis", **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina**, ed. Alexandra Stiglmeier (Lincoln: Nebraska University Press, 1994): 58.

⁷¹ Lene Hansen, "Gender, Nation and Rape: Bosnia and the Construction of Security", **International Feminist Journal of Politics**, c. 3, s. 1 (2001): 56.

⁷² Elizabeth Kohn, "Rape as a Weapon of War", **Women's Human Rights During the Dissolution of Yugoslavia**, **Golden Gate University Law Review**, c. 24, s. 1 (1994): 203.

⁷³ Seifert, **age**, 59.

⁷⁴ **age**, 61.

3. BOSNA SAVAŞI'NDA (1992-1995) KADIN VE CİNSEL ŞİDDET

3.1. Yugoslavya'da Yükselen Militarizmin Ürünü Olarak Cinsel Şiddet

1990'lı yılların başlarında uluslararası sistemin yapısında yaşanan bir dizi değişiklik, dünyanın çeşitli coğrafyalarında köklü değişimlere yol açmış ve bölgesel krizler uluslararası kamuoyunun gündemine girmiştir.⁷⁵ Sosyalist yönetimlerin, uluslararası sistemin yapısal değişimine ayak uydurarak dönüşüm geçirdiği bu dönemde, sosyalist yönetimlerin bulunduğu Güneydoğu Avrupa'da yaşanan siyasal entegrasyon ve uyum çabaları⁷⁶ ile uluslararası örgütlerin diplomatik müdahaleleri, bölgede yaşanacak sıcak savaşı ve etnik çatışmayı engellemeye vakıf olamamış; bu durum, Yugoslavya'yı 1990'lar boyunca yaşanacak bir dizi bölgesel krizin merkezi hâline getirmiştir.⁷⁷

Yugoslavya'yı bir kriz bölgesi hâline getiren önemli kırılmalardan biri, bölgenin federe yapısını koruyacak hukukî ve siyasal düzenlemeleri yapan, kurucu lider Josip Broz Tito'nun 1980 yılındaki ölümüdür. Yugoslavyalılık esasına dayalı federe ve bütüncül bir devlet olma anlayışı, Tito'nun politik hamleleriyle muhafaza edilmiş ve onun yönetimi esnasında mikro-milliyetçi hareketler adeta zincirlenmiş, dolayısıyla bölgedeki milliyetçi hareketlerin etnik çatışma yaratma potansiyeli en az düzeyde tutulmuştur. Liderin 1980'deki ölümüyle birlikte içine düşülen siyasal istikrarsızlığı, Ozan Erözden "Tito kültü" kavramsallaştırmasını kullanarak şöyle ifade etmektedir:

"SFRJ'yi (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavia) bir federal devlet olarak bir arada tutan birkaç unsur vardır. Bunlardan ilki kurucu lider Josip Broz Tito kültürüdür. Tito kültü, SFRJ'nin ortadan kalkmasından çeyrek asır sonra, bugün dahi varlığını belli bir ölçüde

⁷⁵ Emre Erşen, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Dünya Siyaseti", **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**, ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı (İstanbul, Küre Yayınları, 2016): 41.

⁷⁶ Alpaslan Kır, "Türkiye'nin Makedonya Politikasının Balkan Politikası İçerisindeki Yeri" (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2008), 30.

⁷⁷ Erşen, **age**, 18.

sürdürüyor. Ne var ki, bu kültün siyasi açıdan taşıdığı önem Tito'nun 1980 yılındaki ölümüyle büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.”⁷⁸

Bölgedeki mikro-milliyetçi hareketlerin yaşanan gelişmelere eşlik etmesiyle birlikte yükselen istikrarsızlık ve bölgenin kendi içinden kaynaklanan birtakım yapısal dinamiklerin⁷⁹ bu istikrarsızlık ortamında tetiklenmesi, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin resmen dağılışını bir sıcak savaşa çevirmiştir. 25 Haziran 1991 tarihi itibarıyla Slovenya ve Hırvatistan'da başlayan⁸⁰ bağımsızlaşma dalgasına, aynı yılın sonlarında Makedonya ve Bosna yönetimlerinin gündeme getirdiği federasyondan ayrılma talepleri iştirak etmiştir. Bosna'nın 1992 yılının başlarında resmîyet kazanan bağımsızlığı⁸¹ uluslararası kamuoyunda tanınma ve hukukî ilkelere riayet esasıyla diplomatik süreçler olarak ilerletilmek istenirken, federasyondan ayrılma taleplerine sıcak bakmayan Sırbistan ve Karadağ'ın bu dönemdeki tutumları bölgede yaşanacak bir çatışmayı kaçınılmaz hâle getirmiş ve 1992 yılında Bosna-Hersek topraklarında savaş başlamıştır.

1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Savaşı, etnik temizlik politikalarının birçok türünün yoğun biçimde uygulandığı bir savaş olmuştur. Bu savaşta bölgedeki askerî ve yarı-askerî birlikler, etnik arındırma siyasetinin bir parçası olarak bazı savaş politikaları yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Bosna Savaşı sırasında sivillere yönelik olarak uygulanan cinsel şiddet, psikolojik ve sosyolojik anlamda tahribat yaratan etnik temizlik yöntemlerinden biri olup kelimenin tam karşılığıyla bir savaş politikası olarak hayata geçirilmiştir.⁸²

İşgal bölgelerindeki cinsel şiddet eylemleri, Yugoslavya Federal Ordusu'ndan destek bulan ve Sırbistan devletiyle bağlantısı bulunan askerî birlikler tarafından hayata geçirilmiştir.⁸³ Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddetin faillerinin “üniformalı” olması, Yugoslav Halk Ordusu'nun, yaşanan siyasi kopmaların ardından bir Sırp askerî birliği hâline gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır.⁸⁴ Bölgede çatışmaların

⁷⁸ Erözden, **age**, 123.

⁷⁹ Yasin Şafak, “Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması” (Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 92.

⁸⁰ Erözden, **age**, 122.

⁸¹ Volkan Tatar, “Eski Balkanlar Yeni Sınırlar: Eski Yugoslavya'nın Dağılıma Sürecinde Türkiye-Bosna-Hersek İlişkileri”, **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 2 (2017): 169.

⁸² Bülent Diken, Carsten Laustsen, “Becoming Abject: Rape as a Weapon of War”, **Body & Society**, c. 11, s. 1 (2005): 112.

⁸³ Zümrüt Gümüş, “Bosna-Hersek Savaşı ve Uluslararası İlişkilerdeki Yeri” (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 53.

⁸⁴ Banac, **age**, 113.

başladığı sırada Sırp milliyetçiliği safında hareket eden dört farklı askerî ekip bulunmaktadır: Yugoslav Halk Ordusu üyeleri, ordu bünyesinde örgütlenen gönüllü paramiliter ekipler, Sırp kökenliler tarafından oluşturulmuş silah deposu desteği sağlayan birlikler ve Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin kolluk kuvvetleri olarak polisler.⁸⁵ Sırp milliyetçiliği ideolojisi temelinde hareket eden ve “çapulcu” olarak betimlenebilecek türden düzensiz Çetnik (Četnik) gerilla grupları da militarize gruplara eşlik eden, cinsel şiddet eylemlerinin diğer failleridir.⁸⁶

Bosna Savaşı; aşırı milliyetçi ideolojilere bağlılık gösteren etnik grupların, bu sadakatlerini kanıtlamak amacıyla, homojen bir ulus idealine hizmet etmeye yönelik eylemlerine müsait zemin hazırladığı bir militarizasyon durumudur. Bu militarizasyon durumu, ataerkil Yugoslavya toplumlarında her türden erkek şiddetinin açığa çıktığı ve milliyetçi ideolojilerle şiddet ortamının körüklendiği bir çatışma ortamını besleyerek, kadın bedenini etnik ve cinsel olarak, erkek şiddetinin temel bir hedefi hâline getirmiştir.⁸⁷ Bu bağlamda, Bosna Savaşı'nda uygulanan cinsel şiddetin bölgedeki aşırı milliyetçi hareketler ve etnik temizlik ile bağlantısını ele alan bir bölüme yer verilmesi gerekli görülmüştür.

Tecavüz, seks köleliği, fuhuşa zorlama, hamileliğe zorlama, zorla kısırlaştırma, kürtaja zorlama, cinsel işkence, cinsel organların sakatlanması gibi eylemler cinsel şiddet kapsamına giren uygulamalardır.⁸⁸ Bu kapsama dahil olacak şekilde, Bosnalı kadınlar üzerinde hayata geçirilen sistematik tecavüz; tecavüzle eş zamanlı olarak gebeliğin hedeflenmesi; tecavüz sonucu oluşan gebeliklerin sonlandırılmasının, yani kürtajın engellenmesi; savaş sırasında askerlere “hizmet vermek” amacıyla oluşturulan merkezlerde veya genelevlere dönüştürülen çeşitli yapılarda kadınların çalışmaya zorlanması gibi uygulamalar, Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddet deneyiminin önemli alt başlıklarıdır. Bu bağlamda, cinsel şiddetin etnik temizlikle bağlantısını açıklayan bölümün ardından, Bosna Savaşı sırasında bir savaş stratejisi olarak uygulanan cinsel şiddetin türleri ayrı başlıklar altında incelenmektedir.

⁸⁵ Erözden, **age**, 135.

⁸⁶ Çetnikler: Sırp milliyetçiliğine hizmet eden gerilla gruplarının genel adı. Bkz. Banac, **age**, 113.

⁸⁷ Kelleci, **age**, 435.

⁸⁸ Kreft, **age**, 2.

3.2. Bosna Savaşı’ndaki Cinsel Şiddetin Etnik Temizlik ve Etnik Milliyetçilikle İlişkisi

3.2.1. Uluslararası Otoritelerin Bosna Yorumu: “Etnik Temizlik”

Etnik temizliği, bir coğrafi bölgede demografik olarak belirli bir etnik kimliğin homojenliğini sağlamak amacıyla yürütülen ve diğer etnik toplulukların fiziksel olarak ortadan kaldırılmasına yönelik uygulamaları içeren bir savaş politikası olarak tanımlamak mümkündür. Soykırım, yerinden etme/sürgün, cinsel şiddetin bütün türleri, kültürel öğelere zarar verilmesi ve dinî yapıların yıkılması gibi uygulamalar etnik temizliğin çeşitli yöntemleri olarak değerlendirilmektedir. Bosna Savaşı’nda uygulanmış ve etnik temizlik kapsamına giren faaliyetler kısaca şöyle ifade edilmektedir:

“Bir bölgede yaşayan halkın katledilmesi ve/veya zorla göç ettirilmesi; gözdağı verme; evlerin yakılması; camilerin, mezarlıkların, arşivlerin, tarihî binaların, kültürel abidelerin imha edilmesi; kurbanların işkenceye maruz bırakılması; kadınlara tecavüz edilmesi; kimi zaman kurbanların boğazlarının kesilerek öldürülmesi.”⁸⁹

“Kadınlara tecavüz edilmesi” maddesinin, literatürde genel kabul görmüş etnik temizlik tanımları bünyesinde değerlendirilmesi, cinsel şiddet ve etnik arındırma ilişkisini açıkça göstermektedir.

Küreselleşme sonrası dönemde dünyanın çeşitli coğrafyalarındaki sıcak çatışma biçimlerini teorik düzlemde adlandırmak için yapılan tanımlamalar sonucunda “yeni savaş” şeklinde bir kavram yaratılmıştır. Yeni savaş kavramı, ideolojik ve jeopolitik hedeflerden çok, kültürel ve kimliksel çıkarlar üzerinden itici güç bulan, dolayısıyla etnik ve dinsel farklılıklardan kaynaklanan çatışmaları barındıran bir ilişki biçimidir.⁹⁰ Özellikle 1980-2009 yılları arasında, yeni savaş kapsamında değerlendirilebilecek çatışmaların yaşandığı bölgelerin 2/3’ünde savaşla ilişkili cinsel şiddet faaliyetlerine yaygın biçimde başvurulmuş olması⁹¹, etnik temizlik politikaları ile cinsel şiddet arasında çok net bir ilişki olduğunu düşündürmektedir.

Yugoslavya’nın dağılma sürecindeki mevcut istikrarsızlık ve kontrolsüzlük durumunda, aşırı milliyetçi hareketlenmelerin bir sonucu olarak etnik temizlik

⁸⁹ Berdal Aral, “Bosna Savaşı ve Uluslararası Hukuk”, **Uluslararası Aliya İzzetbegović Sempozyumu Bildiriler**, 11-12 Ekim 2010 (İstanbul: Fatih Üniversitesi, 2010): 178.

⁹⁰ Aslı Çalkıvık, “Soğuk Savaş ve Sonrası Güvenlik Siyaseti”, **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, ed. Evren Balta (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 294.

⁹¹ Kreft, **age**, 2.

programı devreye sokulmuş ve dünyanın yeni savaşlarından biri, 1990’larda bu bölgede yaşanmıştır. Militarizasyonun bir ürünü ve etnik çatışmanın bir sonucu olarak savaşla ilişkili cinsel şiddet, Bosna Savaşı’nda büyük çapta hayata geçirilmiş bir uygulamadır. Hem saha araştırmalarının konu üzerindeki kabulleri hem de Bosna Savaşı’nda hayata geçirilen savaş suçlarını inceleyen adli kurumların hükümlerine göre, Bosna Savaşı’nda yürütülen cinsel şiddet politikasının, bölgede gerçekleştirilmek istenen etnik temizliğe hizmet ettiği konusunda şüphe yoktur.

Bosna Savaşı döneminde işgal bölgelerinde yürütülmüş eylemler, uluslararası hukuk alanında amaç ve nitelikleri bakımından belirli suçların kapsamına dahildir. Bu suç kategorilerinden biri soykırım suçudur. Soykırım suçunun tanımlandığı 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme’nin 2. maddesinde, bir insan grubunun üyelerine ciddi ölçüde fiziksel ve zihinsel zarar verilmesi, grubun fiziksel varlığının kısmen ya da tamamen ortadan kaldırılması hedeflenerek yaşam koşullarının değiştirilmesi, grubun doğumlarla çoğalmasını engellemek amacıyla önlemler alınması gibi uygulamalar soykırım suçu bağlamında değerlendirilmektedir.⁹² Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, konuya bir raporunda, Yugoslavya’daki çatışma bölgelerinde olarak kadın ve çocuklar üzerinde sistematik tecavüz uygulamalarının etnik temizliğin bir parçası olarak yürütüldüğünü deklare etmiş; silahlı kuvvetler tarafından işgal bölgelerinde yürütülen bu tür politikaların, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme’de soykırım suçu kapsamında tanımlı olduğunu belirtmiştir. Aynı inceleme maddesinin devamında, çocukların ve kadınların korunması ve faillerin adalete teslim edilmesinin esas olduğunu ifade ederek uluslararası kamuoyuna çağrıda bulunmuştur.⁹³

Uluslararası hukuk bağlamında, Bosna Savaşı’ndaki eylemleri tanımlayan bir başka suç kategorisi daha mevcuttur. Bu bağlamda, adam öldürme, işkence, özgürlüğü kısıtlama ve cinsel saldırı olarak kısaca ifade edilebilecek eylemler “insanlığa karşı işlenen suçlar” kapsamına giren uygulamalardır. Ancak bir suçun, insanlığa karşı işlenen suçlar kategorisinde değerlendirilebilmesi için sistematik, belirli bir siyasal hedefe hizmet edecek şekilde ve devletle bağlantılı şahıslar veya paramiliter gruplar

⁹² Erözden, **age**, 32.

⁹³ “Resolution Adopted by the General Assembly/on the report of the Third Committee/Rape and Abuse of Women in the areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/51/619/Add.3 and Corr.1)”, **United Nations General Assembly**, 51/115 (March 1997): 3.

tarafından yürütülmüş olması gerekmektedir.⁹⁴ Bu şartlar bağlamında, Bosna Savaşı'nda uygulanmış cinsel şiddet suçlarının bu suçlar kapsamına dahil olduğu rahatlıkla görülmektedir. Örneğin, Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi, Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddet suçunun incelendiği Kunarac ve Furundzija Davalarında, Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddetin etnik bir motivasyonla yürütüldüğünü ve sistematik tecavüzün “köleleştirmeyi” hedef hâline getiren bir insanlık suçu olduğunu belirtmiştir.⁹⁵ Bosna Savaşı'nda yürütülen sistematik cinsel şiddetin faillerinin yargılanması adına çaba gösteren feminist sivil toplum oluşumu Kadın Mahkemeleri (Ženski Sud za Bivšu Jugoslaviju), konuyla ilgili bir yayınında, cinsel şiddet davalarıyla ilgili bir gelişmeyi şöyle aktarmaktadır:

“Bosna-Hersek’e yönelik Sırp saldırıları sırasında, tecavüz bir savaş stratejisi olarak kullanıldı. Bunun amacı, nüfusun etnik yapısını değiştirmektir. Tecavüze uğrayanların çoğunluğu Boşnak kadınlardır, failerin çoğu ise Sırp’tır. Lahey Mahkemesi Deneme Odası, 12 Haziran 2002’de üç Sırp milliyetçisi için kararını verdi: Foča’da, Bosna’nın doğusunda, 105 kadın üzerinde, 1992 Nisan’ından Ağustos’una kadar sistematik tecavüz suçu yürütmekten Kunarac 28, Kovač 20, Vuković 12 yıl hapis cezasına çarptırıldı.”⁹⁶

Bosna Savaşı sırasında ve sonrasında bölgede saha çalışması yürütmeye vakıf olmuş muteber uluslararası otoritelerin bölge özelindeki bulguları, cinsel şiddet konusunu etnik temizlikle ilişkili olarak yorumlamak üzerinedir. Bu uluslararası otoritelerden biri olan İnsan Hakları İzleme Örgütü, bu bölgedeki etnik çatışmanın üç ayrı tarafı olan Sırp, Hırvat ve Boşnak taraflarının her üçünün de Bosna Savaşı sırasında işlenen suçların faili olduğunu ancak bu üç taraf içerisinde en büyük sorumluluğun Sırp militer ve paramiliter güçlerine ait olduğunu belirtmektedir.⁹⁷ Örgüt, Sırp askerî güçlerinin bu çatışmalarda tamamen “etnik temizleme” motivasyonu ile uluslararası hukuk literatüründe “insanlığa karşı suçlar” olarak nitelendirilen uygulamalar yürüttüğünü; sivillere yönelik yer değiştirme/yersizleştirme kampanyası başta olmak üzere sivillerin evlerini yıkmak, kültürel objelere zarar verme, toplama kamplarında taciz, tecavüz, sakatlama, siviller üzerinden rehincilik, din

⁹⁴ Erözden, **age**, 34.

⁹⁵ Crowe, **age**, 3.

⁹⁶ Ljupka Kovačević, Maria Perković, Staša Zajović, **Ženski Sud: Feministički Pristup Pravdi** (Novi Sad: Artprint, 2011), 112-113.

⁹⁷ Human Rights Watch, **War Crimes in Bosnia-Herzegovina Volume II** (United States: Helsinki Watch, 1993), 7.

adamlarına saldırma ve insanî yardımı engelleme suçlarının her birinden ayrı ayrı sorumlu olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸

3.2.2. Bosna Savaşı'ndaki Cinsel Şiddetin Milliyetçilikle İlişkisi

Etnik temizlik politikalarının temel itici gücü olan etnik milliyetçilik, özünde patriarkal toplumun savaşma eğilimini motive eden ve toplumun eril davranışlarını besleyen bir ideoloji olarak nitelendirilebilir. Yugoslavya'daki etnik arındırma faaliyetlerinin sorumlusu olan, gerek sivil gerek askerî kimlikteki Sırp milliyetçilerinin ne türden bir milliyetçi motivasyonla hareket ettiği, Bosna Savaşı sırasında uygulanan etnik temizliği analiz etme konusunda önemlidir.

Doğuştan edinilmiş özellikler ve folklorik öğelere bağlılığı esas alan Sırp milliyetçiliği, etno-sembolcü bir milliyetçi yaklaşım olması sebebiyle dışlayıcıdır.⁹⁹ Bununla birlikte, dil ve etnisite gibi modern argümanlar üzerinden temellenen Sırp milliyetçiliği ideolojisi, bölgedeki dillerin ana lehçesi olan Štokavca kullanımını, Slav olmanın ana unsuru kabul ederek bu lehçeyi kullanan tüm etnik unsurların özünde Sırp olduğu ancak zaman içinde asimilasyona uğradığı tezine dayanmaktadır.¹⁰⁰ Bu bakış açısı göz önünde bulundurulduğunda, Sırp milliyetçilerinin, Boşnak kimliğinin esasında Sırplığa ait olduğu ancak tarihte “başka bir milletin” yönetimi altına girilmesiyle, bazı “doğuştan Sırpların” özünü kaybettiğine, asimile olduğuna inanarak onlara yönelik bir temizleme gerçekleştirmiş olması muhtemeldir. Bunun en önemli göstergelerinden biri, 1995 yılında, henüz Bosna Savaşı bitmemişken, Bosna-Hersek'in doğusundaki Srebrenica şehrine giren Sırp komutan Ratko Mladić'in buradaki Boşnaklar üzerinde yürüteceği soykırım faaliyetlerinin hemen öncesinde “Dahijalara (yeniçeriler) karşı verdiğimiz mücadelenin ardından nihayet buradaki Türklerden intikam almamızın zamanı geldi.” ifadesini kullanmış olmasıdır. Bu sözler, Sırp milliyetçilerinin, Boşnakların tarihte büyük bir asimilasyona uğrayarak Türkleştiklerine ve Boşnaklardan alınacak intikamın aslında Türklerden alınmakta olduğuna dair inancını göstermektedir.¹⁰¹

⁹⁸ age, 9.

⁹⁹ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri** (İstanbul: Tesev Yayınları, 2008), 18'den aktaran Abdullah Kutalmış Yalçın, “Balkanlarda Sırp Milliyetçiliği” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 20.

¹⁰⁰ Ivo Banac, “Sırbistan'da Milliyetçilik”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, ed. Kemali Saybaşıllı, Gencer Özcan (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997): 88.

¹⁰¹ Mehmet Hacısalihoglu, “Geçmişle Bitmeyen Kavga: Balkanlarda Tarih ve Tarih Yazımı”, **Doğu Batı**, s. 89 (2019): 51.

Modern milliyetçi ideolojilerin temel özelliklerinden biri, belirli bir coğrafi bölgenin tarihsel olarak o millete ait olduğunu iddia ederek burası üzerinde siyasi haklar iddia etmektir. Etnik temizliğin hizmet ettiği demografik homojenleştirme politikaları, milliyetçiliğin bu özelliğiyle bağlantılı olarak yorumlanabilir. Kemal Karpat'ın Balkan milliyetçiliklerinin özelliklerine yönelik yorumlarında bu detaya rastlamak mümkündür:

“1878'den sonra Balkanlarda, tümü bölgenin tarihini yeni bir radikal yoruma tabi kılan büyük bir milliyetçi yazın akımı gelişti. Yeni ulus devletlerin her birinin temel iddiası aslında çok eski çağlardan beri var oldukları, fakat bu durumlarına yaraşır haklarının ancak şimdi verildiği; daha önce tanınmamış olmalarının nedeninin Balkan anlayışında 'Müslümanlarla' aynı anlama gelen Türklerin yüzyıllar boyu uyguladığı baskı ve zulüm olduğu; Osmanlı öncesi geçmişlerinin şan ve şeref dolu olduğu ve aslında kendilerinin Berlin Anlaşması'yla verilen topraklardan daha fazlası üzerinde tarihsel hak sahibi olduklarıydı.”¹⁰²

Bu yorumlarda aynı zamanda, baskı ve zulüm temalarıyla birlikte anılan Türk milletine, bölgeyi acımasızca yönettikleri ve aslında “doğuştan Sırp” olan Boşnakları asimile ettikleri gerekçesiyle duyulan öfkenin yansıması da görülebilir. Sırp milliyetçiliğinin karakteristik özellikleri bir arada düşünüldüğünde, bu türden bir milliyetçiliğin tarihsel hafızayı muhafaza ederek ve zaman zaman bunu açıkça beyan edecek şekilde intikam hırsını besleyerek bölgedeki etnik çatışmayı körüklediğine şüphe yoktur.

Uluslararası sivil toplum örgütü Womenaid International, Yugoslavya'daki mağdur kadınlara ilişkin bir raporunda Bosna Savaşı sırasındaki işgal bölgelerinin genellikle Müslüman kimliğin yoğun olarak bulunduğu bölgeler olduğunu belirtmiş ve bunu etnik motivasyonlarla ilişkilendirmiştir:

“Bosna-Hersek tecavüz kurbanlarının büyük çoğunluğunun Müslüman kadınlardan oluşması, çatışmanın yoğunluğu ve örüntüsü ile açıklanabilmektedir. Bosna-Hersek'teki Sırp saldırıları Brčko bölgesi (%44 Müslüman), Drina Vadisi (Zvornik % 60, Bratunac % 64, Srebrenica % 74, Vişegrad % 63, Goražde % 70, Foča % 51 Müslüman) ve Prijedor bölgesi (% 44 Müslüman) gibi Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yoğunlaştı. Bu çaba, Sırbistan ile işgal edilmiş Bosna-Hersek bölgeleri ve Hırvatistan'daki Sırp bölgeleri arasında bir bağlantı kurarak etnik olarak homojen bir bölge çıkarma çabasıdır.”¹⁰³

¹⁰² Kemal Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, çev. Recep Boztemur, 2. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 19.

¹⁰³ Womenaid International, “Warburton Mission Report II/EC Investigative Mission into the Treatment of Muslim Women in the Former Yugoslavia: Report to EC Foreign Ministers”,

Milliyetçi ataerkil ideolojiler, kadın bedenine yükledikleri “onur simgesi” sıfatıyla kadınları, korunması gereken varlıklar olarak tanımlayarak kutsallaştırmakta ve bu sebeple toplumun tahribatı, kadının tahribatından geçmektedir. Dolayısıyla milliyetçi ideolojinin kadın bedenine yüklediği toplumsal cinsiyet rolünün zedelenmesi amacıyla, savaş sırasında “düşman” ya da “öteki” olarak tanımlanan tarafın kadınları, etnik temizliğin ilk hedefi olmaktadır.¹⁰⁴ Benzer şekilde, ataerkil toplumun kadına yüklediği annelik rolü, onu etnik motivasyonlarla üretilen politikaların temel hedefi hâline getirmektedir. Bunu özetleyen bir yorum şu şekildedir: “Bosna’daki tecavüzlere ‘Bosna’ya Sırp tohumları ekme’ şeklinde göz yumulmuş ve teşvik edilmiştir. Kadın bedeni bu kez de milliyetçilik gibi bir ideolojinin kendini ifade etme aracı olmuştur.”¹⁰⁵ Bosna Savaşı’nda uygulanan cinsel şiddetin, etno-milliyetçi bir motivasyonla gerçekleştirildiğine dair bir başka yorum ise şöyledir:

“Yugoslavya’da etnik milliyetçiliğin yükselişine bağlı olarak yaşanan sistematik tecavüzler, savaşın en yıkıcı unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmıştır. Bu noktada, grup kimliklerinin yaratılmasında ve yeniden üretilmesinde, toplumsal cinsiyete bağlı dinamiklerin etkisi ve bu dinamiklerin milliyetçilikle olan karşılıklı ilişkisi önem kazanmaktadır. Nitekim Bosna Savaşı’ndaki (1992-1995) kitlesel tecavüzler ile milliyetçilik odaklı etnik temizlik olayları arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur.”¹⁰⁶

Tarihin tüm dönemlerinde, cinsel şiddet eylemlerini savaşların vazgeçilmez bir parçası hâline getiren şey, belirli bir insan grubu üzerinde yarattığı tahribatın şiddetli ve çok yönlü olmasıdır. Diğer bir deyişle cinsel şiddet, yarattığı ruhsal travmanın gelecek nesillere aktarılması sebebiyle hem sosyolojik yozlaşmaya sebep olan hem de ataerkil toplumun “kutsal” roller yüklediği “kadına” fiziksel ve ruhsal anlamda zarar vererek aile kurumunun içini boşaltan bir demografik yıkım aracıdır. Belirli bir topluluğun kadınlarını hedef alan cinsel şiddet, bu kadınların hem etnik hem dinsel kimlikleri hem de cinsiyet kimlikleri üzerinde doğrudan etki yaratmaktadır. Tüm etkileriyle cinsel şiddet türleri, savaşlarda etnik temizleme politikalarının en önemli ayaklarından biri olarak kullanılagelmiştir.¹⁰⁷

<http://www.womenaid.org/press/info/humanrights/warburtonfull.htm#The%20%22systematic%22%20nature%20of%20the%20rapes> [28.01.1993].

¹⁰⁴ Tuğçe Kelleci, “Cinsiyetçi Milliyetçilik ve Savaşlarda Cinsel Şiddetin Kullanımı: Bosna Örneği”, **Alternatif Politika Dergisi**, s. 9 (2017): 411.

¹⁰⁵ Özbaş, **age**, 177.

¹⁰⁶ Kelleci, **age**, 411.

¹⁰⁷ Andrea Krizsan, Pablo Pareja, “Listening Closer: Evaluating the International Protocol on the Documentation and Investigation of Sexual Violence in Conflict” (Master Thesis, Institut Barcelona D’Estudis Internacionals & Central European University, 2016), 10.

3.3. Bosna Savaşı'nda Sistematik Tecavüz Politikası

3.3.1. Bosna'da Militarizasyon ve Tecavüz İlişkisi

1992-1995 yılları arasında Bosna'da etnik arındırma faaliyetlerinin önemli bir parçası olarak yürütülmüş olan en yaygın cinsel şiddet türü sistematik tecavüz uygulamalarıdır.¹⁰⁸ Sistematik tecavüz uygulamaları bağlamında Bosna deneyimi, toplumun militarize olma durumu ile kadına yönelik cinsel şiddet arasındaki doğru orantıya dair kuramsal varsayımları doğrulayan önemli bir örnektir. Bunun en önemli göstergesi, Bosna'da yürütülen sistematik tecavüzlerin, üniforma giymenin getirdiği temel bir ritüel olarak algılanmasıdır.¹⁰⁹ Bu algı, toplumun militarize olma hâliyle cinsel şiddetin artışı arasındaki bağlantıya apaçık bir göndermedir.

Dünyanın çeşitli coğrafyalarındaki savaş deneyimleri üzerinden militarizasyon ve savaş durumunda gerçekleşen tecavüzleri inceleyen Enloe, bu tecavüzlerin sebepleri ve bağlamlarıyla birlikte listelemiştir: bir erkek askerin “yabancı” olarak algıladığı bir kadına tecavüz etmesi; bir erkek askerin kendi milletinden olan bir kadına, kamuya açık bir alanda, izinde olduğu sırada tecavüz etmesi; bir erkek askerin bir kadın askere, kadın asker tarafından reddedilme veya kadının bulunduğu görece yüksek hiyerarşik konumdan rahatsızlık duyması gibi sebeplerle tecavüz etmesi; askerî hapishanelerde bulunan kadınlara hapishane memuru askerlerin tecavüz etmesi; bir grup işgalci askerin etnik, dinsel ve kültürel anlamda kendilerinden farklı özellikler taşıyan belirli bir kadın grubunu bölgeden uzaklaştırmak amacıyla bu kadınlara tecavüz etmesi; bir grup asker tarafından, esir düşmüş kadınlara, mensup oldukları topluluğun erkeklerine yönelik bir aşağılama mesajı vermek amacıyla tecavüz edilmesi; kadınlığı, aşağı bir statü olarak gören bir grup asker tarafından, karşı topluluktaki erkeklere, onları birer kadınmış gibi algıladıklarını göstermek ve bu şekilde onları aşağılamak amacıyla tecavüz edilmesi; elde edilen bir askerî başarıdan sonra kendilerini ödüllendirmek veya çatışma sonrası moral yükseltmek amacıyla askerlerin kadınlara tecavüz etmesi; savaş sırasında mülteci kamplarında bulunan kadınlara, oraya sığınmış durumdaki erkeklerin veya kadınları koruma görevini yürüten askerlerin tecavüz etmesi; kadınlara, askerler için hazırlanmış genelevlerde

¹⁰⁸ Kovalovska, *age*, 933.

¹⁰⁹ Goran Basic, “War Violence, Victimhood and Reconciliation: in Stories of Bosnian War Survivors”, **I too, Remember Dust: Peace-building, Politics & the Arts**, 7-8 Eylül 2015 (Winchester: The University of Winchester, 2015): 7.

verecekleri hizmetin “alıştırmalarını” yaptırmak amacıyla tecavüz edilmesi; militarize olma durumunda, ortamın buna müsait olması sebebiyle, ataerkil zihinlerde mevcut olan, kadına yönelik düşmanlığın açığa çıkması üzerine kadınlara tecavüz edilmesi; anti-militarist tepkilerle gündem oluşturan kadınlara, aynı toplulukta bulunan militarizm destekçisi erkekler tarafından tecavüz edilmesi şeklindeki uygulamalar Enloe’nin listesindeki temel tecavüz tipleridir.¹¹⁰ Enloe’nin bahsini ettiği dört tip tecavüz, Bosna Savaşı’ndaki sistematik tecavüz deneyimini tasvir etmesi açısından ilgi çekicidir:

“Bir grup işgalci askerin farklı etnik gruptan ya da ırktan olan kadınları, yaşadıkları bölgeden kaçmaya zorlamak üzere yaptıkları tecavüzler. Esir kadınlara bir cemaat ya da ulusun askerleri tarafından, esas olarak karşı grubun erkeklerini küçük düşürmek amacıyla yapılan tecavüzler... Savaş sırasında mülteci kamplarına sığınmış kadınlara, yine oraya sığınmış erkeklerin veya o kamptaki kadınları korumakla görevli erkeklerin uyguladıkları tecavüz. Fuhuş organize eden erkeklerin, kadınlara, daha sonra asker müşteriler için düzenlenmiş genelevlerde verecekleri hizmete "hazırlamak" için uyguladıkları tecavüz .”¹¹¹

Enloe’nun militarizasyonla ilişkili olarak tanımladığı bu dört tip tecavüz, Bosna Savaşı’nda uygulanan sistematik tecavüz uygulamalarının sebeplerini ve bağlamlarını göstermektedir. Özellikle belirli bir etnik ve dinî topluluğa mensup olan kadınlar üzerinde tecavüz travması yaratarak onları yaşadıkları bölgeden uzaklaştırmak ve cinsel şiddet eylemleri yoluyla karşıdaki topluluğun erkekleriyle kurulan iletişimde onları aşağılamak, Bosna Savaşı sırasında gerçekleşen tecavüzlerin temel mesajlarını ifade etmektedir.

Bosna Savaşı’ndaki cinsel şiddet eylemlerine ilişkin çalışmalar yapan gazeteci ve yazar Roy Gutman, tecavüzün hemen hemen bütün savaşlarda var olduğunu ancak Bosna’da bu eylemin eşsiz bir rol oynayacak şekilde uygulandığını ifade etmektedir. Bosna Savaşı bağlamında Gutman, kadınlara sarkıntılık yapılması ve bu yolla aşağılamanın gerçekleştirilmesinin, cinsel şiddet failleri tarafından zafere giden yolun merkezinde bulunan temel bir itici güç olarak algılandığını belirtmektedir. Düzensiz askerî birlikler kadınları bazen evlerinde, bazen de başka yerlere götürerek günlerce

¹¹⁰ Enloe, 2006, 202.

¹¹¹ **age**, 203-204.

hatta aylarca zapt etmişler; eşleri veya babaları çoktan öldürülmüş veya sürülmüş olan, esir ve korunmasız kadınlar zorla tutulmuş ve tecavüze uğramıştır.¹¹²

Bosna Savaşı sırasında tecavüzün, bir savaş politikası olarak kadınlar üzerinden hayata geçirilmiş olması, temelde yine ataerkil toplumun kadına atfettiği değer ve kadın bedenine yüklediği rollerden beslenmektedir. Tecavüze uğramış Bosnalı Müslüman bir kadının, dinen zinaya bulaşmış, ahlâken kirletilmiş sayılacağı ve nihayetinde topluma mâl olacak bir “kara lekenin” müsebbibi olacağı eril egemen kültürün değer yargılarınca açıkça ilan edilmiş durumdadır.¹¹³ Ayrıca Bora’nın “milletin tohumunun atılacağı tarla” ifadesiyle¹¹⁴ gönderme yaptığı üzere, pederşahi toplum tarafından kadının kendisinden beklenen, doğurganlık özelliğini kullanarak Boşnak bir ailede Müslüman çocuklar dünyaya getirmesi iken, bu kadın Sırp ve Hristiyan bir askerin tecavüzünden hamile kalmıştır. Çünkü kadın bedenine yüklenen anlamın farkında olan ve bu “kutsal” rollerden yararlanan “düşman”, karşı tarafa zarar vermenin, kadına yüklenen anlamı zedelemekten ve ona biçilen rolleri kötüye kullanmaktan geçeceğinin bilinciyle hareket etmiştir. Bu konuda akademisyen Todd Salzman, Bosna’da işlenen tecavüz suçlarını incelediği bir çalışmasında, Sırp ordusu liderleri tarafından Ağustos 1991’de kaleme alındığı iddia edilen bir temizlik planından bahsetmektedir. Yugoslavya Federal Ordusu’nun Belgrad’daki Psikolojik Operasyonlar Departmanı tarafından geliştirildiği iddia edilen bu plan, tamamen Müslüman ataerkil toplumun davranışları ve ahlâkî yargıları gözlemlenerek, bu gözlem sonucunda, Müslüman bir toplumu deforme etmenin en kolay yolunun kadın ve çocukların cinsel istismarı olduğu öngörülerek oluşturulmuştur.¹¹⁵ Salzman, insanî suçlarla ilgili inceleme yapan Birleşmiş Milletler ve İnsanî Suçlar İzleme Örgütü gibi çeşitli uluslararası otoritelerin, bu planın varlığına dair somut kanıtları muhafaza ettiğini, Bosna Savaşı sırasında oluşturulan tecavüz kamplarının organizasyonunun ve sistematik tecavüzlerin yürütülmesinin, Sırp hükûmeti ile bağlantılı bir politika olduğu konusunda fikir birliğinde bulunduklarını ifade etmiştir.¹¹⁶ Müslüman ataerkil toplumun temel moral ilkelerinin gözlemlenmesi sürecinden sonra Bosna Savaşı’ndaki

¹¹² Roy Gutman, “Foreword”, **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina**, ed. Alexandra Stiglsmayer (Lincoln: Nebraska University Press, 1994): 10.

¹¹³ Bora, **age**, 155.

¹¹⁴ **age**, 155.

¹¹⁵ Todd Salzman, “Rape Camps as a Means of Ethnic Cleansing: Religious, Cultural and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia”, **Human Rights Quarterly**, c. 20, s. 2 (1998): 356.

¹¹⁶ **age**, 356.

sistematik tecavüz politikasının oluşturulmasından anlaşıldığı üzere, kadını açık ve adeta “kestirme” bir hedef hâline getiren şey, içinde yetiştiği erkek egemen kültürün, kadını sorumlu tuttuğu bedensel ve toplumsal yükümlülüklerdir. Bu çıkmaz, ataerkil toplumun kadına ilişkin değer tanımı, onun ahlâkî durumunun toplumu temsil ettiğine dair inancını açıkça ilanı ve ona yüklediği rollerle cinsel şiddeti nasıl beslediğine dair döngünün acı bir örneğidir.

Tecavüzün etkili ve yıkıcı bir savaş politikası olarak kullanılmaya müsait yönlerinden biri de sebep olduğu fiziksel ve ruhsal sendromlardır. Bosna’da, cinsel şiddete maruz kalmış kadınlara yönelik tedaviler yürüten jinekologlar ve psikiyatristler, savaş tecavüzünden doğan travmaların bazı kalıcı fiziksel ve psikolojik zararlara yol açtığını ifade etmektedir. Rahim ve yumurtalıkların zarar görmesi, iç kadın üreme organlarının bazı parçalarının ameliyatla alınmasına dek varabilecek şiddetli kanal tıkanıklıkları, toplu tecavüzlerden kaynaklanan enfeksiyonlar gibi durumlar, kadın üreme sağlığını zedeleyen ve bundan sonra yaşanabilecek sağlıklı gebelikleri engelleyen fiziksel sonuçlar olarak ifade edilirken; savaş sırasında yaşanan cinsel deneyim sebebiyle karşı cinsten korkma, hormonal dengesizlikler sebebiyle cinselliğe ve dolayısıyla anneliğe yaklaşmama ve en acısı, tecavüze uğrayan kadınların yakın çevrelerinden kendilerine yöneltilen suçlamalar ve ahlâkî damgalamalar tecavüz mağdurlarını etkileyen önemli ruhsal problemler olarak sıralanmaktadır.¹¹⁷ Tecavüz kurbanı olan genç kız ve kadınlar, toplum tarafından dışlanma ve ahlâken yaftalanma korkusu, ayrıca tecavüz deneyiminin kendilerinde yarattığı utanç duygusu sebebiyle ya intihara yönelmekte ya da tecavüze maruz kaldıkları sokağı, köyü, bölgeyi terk edip buraya dönememektedir. Tecavüz vakalarının sistematik olarak gerçekleştirildiği düşünüldüğünde bu strateji, belirli bir kadın nüfusunun ölümü veya bölgeden uzaklaştırılması anlamına gelmektedir. Hem yarattığı fiziksel tahribat hem de sebep olduğu sosyolojik deformasyon birlikte düşünüldüğünde tecavüzü, demografik ve psikolojik sorunlara sebebiyet veren etkili bir savaş politikası olarak değerlendirmekte hiçbir sakınca yoktur.

1992 yılının Nisan’ında başlayan Bosna Savaşı’nın ilk aylarında, kendi yaşadıkları yerleşim yerlerinde tecavüze uğrayan kadınların birçoğu Bosna’nın kırsal

¹¹⁷ Elameri Škrgić Mikulić, “Bosnian Rape Victims Rue Lost Motherhood”, <https://balkaninsight.com/2016/10/20/bosnian-war-rape-victims-rue-lost-motherhood-10-20-2016/> [20.10.2016].

sınır kesimlerinde ikâmet etmektedir. Bosna'nın özellikle kırsal kesimlerinde çok daha belirgin olan toplumsal değer yargılarının bir ürünü olan "ıffet" anlayışı¹¹⁸ sebebiyle, tecavüzün, bu kadınlar için nasıl bir toplumsal dışlanma ve "etiketlenme" getirdiğini tahmin etmek zor değildir. 1993'e gelindiğinde, sistematik tecavüzler Bosna'nın çeşitli çatışma bölgelerinde devam etmekte olup, tecavüz faillerinin "hayal gücü" ve isteklerine bağlı olarak bazen kadınların kendi yerleşim bölgelerinde, bazen toplama kamplarında gerçekleştirilmiştir.¹¹⁹

Bosna Savaşı'nda sistematik tecavüz deneyimi ile ilişkili incelemeler yapan araştırmacılar, eylemlerin gerçekleştirildiği mekanlar üzerinden temellenen bir tipoloji geliştirmişlerdir. Tecavüzleri sınıflandırmaya yönelik bu çaba, eylemin gerçekleştiği mekan ile karşı tarafın bunun üzerinden hedefledikleri arasında bazı doğrusal ilişkiler bulunmasından kaynaklanmaktadır.

3.3.2. Birinci Tip: Ev ve Sokak Tecavüzleri

Bosna tecavüzleri tipolojisinde birinci tecavüz tipi, Bosnalı kadınların yaşadıkları evlerde veya ikâmet ettikleri sokak, mahalle vb. yerleşim birimlerinde uğradıkları tecavüzlerdir. Kadınlara kendi evlerinde tecavüz edilmesi, bir korkutma ve boyun eğdirme taktiği anlamına gelmekte ve bu tip tecavüzler, kurbanların evlerinden, yaşadıkları semtten, bölgeden kaçmalarına sebep olmaktadır.¹²⁰ Ev tecavüzünü deneyimleyen kadınlarda bu kaçışa sebep olan temel etkiler, utanç duygusu ve travmadır. Özellikle muhafazakâr ataerkil toplumlarda bir kadının tecavüze uğradığının toplum tarafından biliniyor ve konuşuluyor olması, o kadının ahlâkının kirletildiği, dolayısıyla ailesinin ve mensubu olduğu topluluğun kirletilmiş olduğu düşüncesini doğurmaktadır.¹²¹ Toplum içindeki bu tarz etiketlenmelerle birlikte, kadının zihninde kendine yönelik olarak oluşturduğu "kirlilik" düşüncesi, çoğu zaman kurbanın gördüğü fiziksel zarardan çok daha büyük bir psikolojik zararı ifade etmekte ve kadının kendini "kalitesiz" hissetmesine sebep olmaktadır.¹²² Bosna Savaşı'ndaki

¹¹⁸ Gutman, *age*, 10.

¹¹⁹ Inger Skjelsbaek, "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina", *Feminism & Psychology*, c. 16, s. 4 (2006): 374.

¹²⁰ Elvan Işıközlü, Ananda Millard, *Brief 43: Towards a Typology of Wartime Rape* (Bonn: Bonn International Center for Conversion, 2010): 31.

¹²¹ Kovalovska, *age*, 935.

¹²² Diken, Laustsen, *age*, 112.

cinsel şiddet mağdurlarından biri olan Danira Hanım, savaş sürdüğü dönemde eşinden ayrı düşürülmüş bir kadın olarak yaşadığı mağduriyeti şöyle ifade etmektedir:

“Bizi yedi gün kadar kalacağımız bir orman kulübesine götürdüler. Ormandaki barakalarda ilk gün bize tecavüz ettiler... Bana, bir Müslüman kadına söylenmeyecek bir kelime ile kirli olduğumu söylediler. Benim gitmeme izin verdiklerinde, asıl cehennem başlıyordu: Orada henüz daha 14 yaşında bir genç kız vardı... 100 kereden fazla tecavüze uğradım. Bana her yerde tecavüz ettiler: yanmış evlerde, toplama kamplarının farklı odalarında. Bir keresinde beni öldürmelerini istedim çünkü bu yaşadığımdan sonra çocuklarımın yanına bu şekilde dönemezdim ama beni öldürmediler.”¹²³

Yaşadıkları bölgede tecavüze uğrayan mağdurlardan biri, ismi belirtilmemiş, Bosna’nın kuzeybatısındaki Prijedor bölgesindeki köylerden birinde ikâmet eden bir kadındır. Zenica Savaş Suçları ve Soykırım Araştırma Merkezi’nin Avrupa Parlamentosu’ndan gelen bir delegasyon ile yaptığı görüşmede, vücudundaki yara izleri açıkça görülebilen bu savaş kurbanı hikâyesini anlatmıştır. Hamile gelininin bakımını yapmak ve ona yardımcı olmak için bir bodrum katında saklanan mağdur, bir grup Sırp askeri tarafından fark edilmiş; yakarışlarına rağmen ona soyunması emredilmiş ve asker grubu ona tecavüz etmiştir. Kadın mağdur, bunlar yaşandığı sırada çığlıklarını boğmak için kolunu ısırıldığını ve çok yakınlarda bulunan oğlunun olanları duymasını engellemek istediğini aktarırken, iki saat süren görüşmenin ardından, mağdurlarla görüşmek için gelen parlamento ekibinin yüzleri bembeyaz olmuş ve en az 50 kurbanla görüşmeye niyetlenmelerine rağmen diğer mağdurları dinlemek istememişlerdir. Zenica Savaş Suçları ve Soykırım Araştırmaları Merkezi Başkanı Fadila Memişević, “Sadece tek bir kadınla konuştular; oysa benzer hikâyelere sahip binlerce kadın vardı.” ifadesini kullanmıştır.¹²⁴

Ev tecavüzleri ve sokak, mahalle gibi kadınların yaşadıkları küçük yerleşim birimlerinde uygulanan tecavüzler, utanç duygusu ve travmayı perçinlemek amacıyla kadınların eşleri, oğulları ve babalarının gözleri önünde gerçekleştirilmiştir.¹²⁵ Bu eylemin temel amacı, muhafazakâr Müslüman toplumlarda bekâret ve kadın onurunun korunması konusunda gösterilen hassasiyet üzerinden kadını sosyal yapı içerisinde değersizleştirilmesi ve topluluğun etik ilkelerinin sürekliliğinin ve istikrarının ortadan

¹²³ Skjelsbaek, **age**, 382.

¹²⁴ “International Justice Failing Rape Victims”, Institute for War and Peace Reporting, Güncellemeler, https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/international-justice-failing-rape-victims?utm_medium=email&utm_source=user&utm_campaign=shared [05.01.2007].

¹²⁵ Özbaş, **age**, 176.

kaldırılmasıdır.¹²⁶ Kadının ailesindeki veya mensup olduğu topluluktaki erkeklerin bu tecavüzlere şahit tutulması, erkekler arası iletişimde gönderilen aşağılama mesajını çok net bir biçimde gözler önüne sermekte hatta aile bireylerinin tanık olması bazı vakalarda iyi bir ihtimal olarak kalmaktadır. Bosna'daki tecavüzlere ilişkin bazı veriler, aile üyelerinin sadece şahit tutulmakla kalmayıp gerçekleştirilen tecavüzlerin faili olmaya zorlandığını ortaya koymuştur.¹²⁷ Ailedeki erkeklerin ev içi tecavüzleri uygulamaya zorlanmasının¹²⁸, fiziksel ve psikolojik yollarla doğrudan aile kurumunun çürütülmesini hedeflediği çok açıktır.

Tecavüzlerin ilgi çekici noktalarından biri, henüz çocuk yaştaki, özellikle 7-14 yaş aralığındaki kız çocuklarının tecavüz kurbanı olarak seçilmesidir.¹²⁹ Bu konudaki bir diğer kayıt, yaş sınırını daha aşağıya çekmekte; 6 yaşındaki kız çocuklarına anne, baba ve kardeşlerinin gözleri önünde tecavüz edildiğini hatta kimi zaman yaklaşık 200 kişinin buna tanık olduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu sistematik tecavüzlerle ilgili olarak yayımladığı bir raporla, Müslüman kadınlarla birlikte çocukların da çatışma bölgelerinde uygulanan cinsel şiddetin mağduru olduğunu tescilleyerek bunu bir “rezalet” olarak nitelemiştir.¹³¹

Kız çocuklarının istismar edilmesine ilişkin aktarılan vakalardan biri, Bosna Savaşı sırasında bir doktorun, Sırp çetelerinin tecavüzüne uğrayan 8 yaşındaki bir kız çocuğunu tedavi etmeye çalışırken geçirdiği psikolojik bunalım üzerinedir. Görgü tanıklarının ifade ettiği şekliyle, doktor, maruz kaldığı deneyim sebebiyle çocuğun iç organlarının zarar gördüğünü ve iç organlarında şiddetli bir kanama meydana geldiğini söylemiş; onu bu acıdan kurtarabilmek için ilaç enjekte ederek acısız bir biçimde öldürmek zorunda kaldığını ağlayarak anlatmıştır.¹³²

Ev tecavüzleri veya sokak, mahalle vb. yerleşim birimleri gibi halka açık alanlarda gerçekleşen tecavüzler kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer konu ise komşu tecavüzleridir. Savaş öncesinde komşuluk eden ve aralarında herhangi bir sorun

¹²⁶ Daştan, **age**, 78.

¹²⁷ Işıközlü, Millard, **age**, 32.

¹²⁸ Diken, Laustsen, **age**, 112.

¹²⁹ Silva Meznaric, “Gender as an Ethno-Marker: Rape, War and Identity in the Former Yugoslavia”, **Identity Politics and Women: Cultural Reassertion and Feminism in International Perspective**, ed. Valentine Moghadam (Colorado: Westview Press, 1994): 92’den aktaran Skjelsbaek, 2006, 374.

¹³⁰ Kovalovska, **age**, 934.

¹³¹ “Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/RES/48/143)”, **United Nations General Assembly**, 114 (January 1994): 3.

¹³² Özel, **age**, 85-86.

bulunmayan farklı dinî ve etnik kökenlere sahip insanların savaş sırasında birbirlerini öldürmeye yeltendikleri ve kadınların, komşularının cinsel istismarına maruz kaldıkları bilinmektedir. Bu durum, ataerkil bir topluluğa mensup erkeklerin zihinlerinde mevcut olan hakimiyet kurma arzusunun militarizasyon durumunda açığa çıktığı ve cinsel şiddete eğilim yarattığı tezini doğrulamaktadır. Çünkü erkeklerin, komşularının eşlerini taciz etme eğilimi göstermesinin temel sebeplerinden biri, çatışmadan dolayı mevcut olan istikrarsızlık ve karışıklık ortamında aşırı milliyetçi söylemlerle farklı etnik ve dinî kimliklere mensup insanların birbirlerine karşı kışkırtılmasıdır. Tom Gallagher'ın buna verdiği en belirgin örneklerden biri, Sırp bir sivilin Boşnak veya Hırvat komşusuna zarar vermeye zorlandığı, bunu yapmadığı takdirde kendisinin "Sırplığa ihanet etmekle" suçlanacağı yönündeki söylemdir.¹³³ Aynı konuda Erözden, yaşanan etnik çatışmalarda, yerel Sırp kökenli nüfusun saldırganlarla beraber davranmaya zorlandığını ve buna karşı çıkanların şiddet gördüğünü hatta öldürüldüğünü aktarmaktadır.¹³⁴ Başka bir veri koleksiyonu, Sırp kardeşliğinin bir göstergesi hatta Sırplığa kabul töreni olarak yerli Sırp'ların kadınlara tecavüz etmeye zorlandığını ve bu yöntemle bölgedeki Sırp, Hırvat ve Boşnak ayrımının derinleştirilerek adeta yeniden yaratıldığını ifade etmektedir.¹³⁵ Dolayısıyla etnik farklılıkların, nefret içeren ırkçı söylemler eşliğinde insanlara empoze edildiği bu savaş ortamında, tecavüz mağduru kadınları psikolojik olarak derinden yaralayan bir diğer durum da kendilerine tecavüz eden kişilerin eski komşuları veya tanıdıkları olmasıdır.¹³⁶

Komşu tecavüzleri konusundaki en acı örneklerden biri, Bosna Savaşı öncesinde evlenmiş ve üç çocuk sahibi olmuş, savaş yıllarında birtakım sebeplerle eşinden ayrı kalmış bulunan Azra Hanım'ın hikâyesidir. Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi'ndeki yetkililerle kurduğu iletişimde tecavüzcülerinin cezalandırılmasını talep eden Azra Hanım, savaş sırasında maruz kaldığı cinsel şiddet deneyimini şöyle aktarmaktadır:

"Ben evlendiğim zaman onlar erkek çocuklarıydı; genç delikanlılar olduklarını hatırlıyorum. Savaş devam ettiği sıralarda genç komşum evime geldi, bu sırada on yaşındaki oğlum bahçede oynuyordu. Genç adam aniden bir bıçak alarak boğazımın altına koydu ve bana, kendi isteğimle onunla birlikte olup olmayacağımı sordu. O sırada ne olduğunu idrak etmiştim. Beni dövdü, karnımı tekmeledi ve bilincimi kaybettim. Kendime geldikten sonra her yerde kan lekesi

¹³³ Gallagher, **age**, 92.

¹³⁴ Erözden, **age**, 139.

¹³⁵ Diken, Laustsen, **age**, 112.

¹³⁶ Özbaş, **age**, 177.

olduğunu gördüm ve ardından komşum bana tecavüz etti. Daha sonra beni içeride bırakarak kapıya çıktı ve oradaki iki askere, eğer arzu ederlerse gelip bana tecavüz edebileceklerini söyledi.”¹³⁷

Kendisiyle röportaj yapan araştırmacının “Onlar da tecavüz ettiler mi?” sorusuna “Hayır.” cevabını veren Azra Hanım, kendisine tecavüz eden genç komşusunun o gün askerî üniforma ile gelmiş olduğunu da belirtmiştir.¹³⁸ Üniforma detayı aynı zamanda, Bosna Savaşı’nda uygulanan tecavüzün, üniforma giymenin gerektirdiği bir ritüel olarak algılandığına ve yürütüldüğüne dair varsayımı da doğrulamaktadır.¹³⁹

Bosna Savaşı döneminde, üniformalar giyinmiş hâlde evleri basan Sırp milliyetçilerinin, kadın komşularına yönelik cinsel istismarları konusunda anlatılabilecek bir diğer örnek de Goražde kasabasında yaşayan ve savaş döneminde evli bir kadın olan Melisa Hanım’ın 1992 Nisan’ında yaşadıklarıdır:

“Çetnikler (Çetnikler) evimize geldiler, on kişi kadar vardılar. Evde elektriğimiz yoktu, sadece bir mum vardı. Hepsi yüzlerine maskeler geçirmişlerdi; görebildiğiniz tek şey gözleriydi ve üzerlerinde üniformalar ile Sırp/Çetnik simgeli şapkaları vardı. İçeri girer girmez çığlık atmaya ve bağırmaya başladılar. ‘Müslüman annelerimizi’ lanetlediler ve sonra bize ‘Kocalarınızı gönderdiniz ama biz şimdi size neyin ne olduğunu göstereceğiz ve sonra da bir toplama kampına gideceksiniz.’ dediler. Önce (30 yaşındaki) Sems’a’yı yatak odasına sürüklediler. Oradaki Çetniklerin ikisini seslerinden tanıdım; bunlar benim komşularım Dragan ve Bora’ydı. Ben çıplak kalıncaya kadar kıyafetlerimi soydular, iki tanesi beni tuttu, iki tanesi bana tecavüz etti. Daha sonra beni şunu yapmaya zorladılar... Çok korkmuştum, beni tekmelediler ve dövdüler. Aynı odada Sems’a’ya da tecavüz ettiler, aynı odanın içinde. Bayıldığım için kaç kişi olduklarını hatırlamıyorum.”¹⁴⁰

Farklı etnik kimliklerden insanların savaş sırasında tanıdıklarına yönelik cinsel istismarına verilebilecek bir diğer örnek ise Müslüman bir kadın doktorun Bosna Savaşı sırasında yaşadığı cinsel şiddet mağduriyetidir. Kadın doktor, mağduriyetine ilişkin ifadelerinde şu sözleri kullanmıştır:

“Bazı Sırlar tanınmamak için yüzlerini siyah çoraplarla kapatmış olsalar da ben onların birçoğunu tanımıştım ve bunlar benim birlikte çalıştığım doktorlardı. İsmimi listeden okuyup beni yanına çağıran ve bana ilk tecavüz eden kişi, kendisiyle aynı hastanede çalıştığım, her gün kafeteryada görüp selamlaştığım ve on yıldır tanıdığım, kibar ve hoş bir adam olarak bildiğim Sırp doktor Jodić’ti. Bir diğeri ise önceden tanıdığım bir başka doktor olan Filipović’ti ve bana

¹³⁷ Skjelsbaek, 2006, 383.

¹³⁸ *age*, 383.

¹³⁹ Basic, *age*, 7.

¹⁴⁰ Jennifer Ross, “Projections of Complicity: Narratives of Rape Survivors in Wartime Bosnia, 1992-1995”, Western Oregon University History Department Senior Seminar, Spring 2012, Oregon, 1.

tecavüz etmeden önce ‘Artık bizim kim olduğumuzu biliyorsun ve sonsuza dek unutamayacaksın.’ dedi. Bir doktorun bunları söylemesine çok şaşırmıştım.”¹⁴¹

Ev ve sokak gibi birincil tip mekanlarda gerçekleştirilen tecavüzlerin açıkça ahlâkî hassasiyetleri zedeleme; küçük düşürme; mağdur kadınlara kirlilik duygusu, tecavüz travması, toplumsal dışlanma ve aile tarafından reddedilme korkusu yaşatarak onları sosyal hayattan soyutlamaya yönelik hedefler içerdiği görülmektedir. Birinci tip tecavüzlerde, faillerin bir kısmı silahlı gruplar olduğu gibi, bunların azımsanmayacak bir kısmı da kadın mağdurların, kendi yerleşim yerlerinden ve savaş öncesindeki günlük hayatlarından tanıdığı insanlardır. Günlük hayatta birbirlerine yönelik gayet çağdaş davranışlar içinde olan farklı kimliklere mensup toplumsal grupların, savaş sırasında eğilim gösterdikleri cinsel istismar, “milliyetçi tellallar” tarafından toplumlar üzerinde bir provokasyon aracı olarak kullanılan ataerkil ulusçuluğun en önemli ürünü olarak ortaya çıkmış ve erkek militarizasyonunun ilk hedefi, etnik ve cinsel özellikleriyle kadın bedeni olmuştur.

3.3.3. İkinci Tip: Toplama Kamplarında Sistemik Tecavüz

Bosna Savaşı’ndaki tecavüzleri mekânsal olarak incelemeye yönelik tipolojide yer alan ikinci tecavüz tipi, kadın ve erkek savaş mağdurlarının sığındığı toplama kamplarındaki tecavüzlerdir.¹⁴² Bosna’daki savaş suçlarını inceleyen Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi, konuyla ilgili yargılamalarda, Bosnalı kadınların Sırp askerler tarafından toplama kamplarına getirildiğini, buraya hapsedildiğini ve askerler tarafından defalarca tecavüze uğradığını saptamış ve belirtmiştir.¹⁴³ Bu tarz vakalar, Enloe’nun “savaş sırasında mülteci kamplarına sığınmış kadınlara, yine oraya sığınmış erkeklerin veya o kamptaki kadınları korumakla görevli erkeklerin uyguladıkları tecavüz”¹⁴⁴ tanımına uygun düşmektedir.

Bosna-Hersek Devlet Komisyonu’nun sunduğu istatistiklere göre yaklaşık Sırp olmayan ve büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan, her yaştan yaklaşık 25.000 kadın, savaş döneminde, işgal ve çatışma bölgelerinde oluşturulmuş kamplara getirilmiş ve kayıtlı verilere göre 200 küsur toplama kampının çoğunda bu kadınlar

¹⁴¹ Human Rights Watch, **age**, 217-218.

¹⁴² Işıközlü, Millard, **age**, 31.

¹⁴³ Jonathan Crowe, “Coercion, Consent and Sexual Violence in Wartime”, **University of Queensland Red Cross Society Talking**, 29 Nisan 2015 (Brisbane: Queensland University, 2015): 3.

¹⁴⁴ Enloe, 2006, 204.

sistemik tecavüze maruz kalmıştır.¹⁴⁵ Savaş döneminde kadınların esir tutulduğu toplama kamplarında yalnızca sistemik tecavüzün değil, diğer cinsel şiddet ve işkence biçimlerinin eş zamanlı olarak uygulandığı kanıtlanmıştır ancak kampların sayısı ve tam olarak nerede bulundukları ilgili literatürün net olmadığı bir konudur.¹⁴⁶ Ancak Bosna özelindeki etnik çalışmalarda adından bahsedilen Brčko, Doboj, Foča, Goražde, Kalinovik ve Višegrad bölgelerindeki mülteci kampları Bosna-Hersek'in doğusundaki bazı tecavüz kamplarıdır.¹⁴⁷ İlgili çalışmalarda adından sıkça bahsedilen diğer tecavüz kampları ise Bosna-Hersek'in kuzey kesimlerinde oluşturulmuş Manjača, Keraterm, Omarska, Trnopolje ve Luka kamplarıdır.¹⁴⁸

Foča bölgesinde yürütülen etnik temizlik, Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi tarafından özenle üzerinde durulmuş; görgü tanıkları ve araştırmacıların aktarımlarıyla raporlanmış bir konudur. Foča'ya getirilen esirlerin burada soruşturma bahanesiyle tutulduğu, bu sırada kadın ve kız çocuklarına bölgedeki kulübelerde Sırp askerleri tarafından tecavüz edildiği, 24 yaşındaki bir genç kadının burada en az 10 farklı askerin tecavüzüne uğrayarak yaşadığı travma sonucu bilincini kaybettiği ve 15 yaşındaki bir kız çocuğuna da en az 3 asker tarafından tecavüz edildiği kayıtlara geçmiş durumdadır.¹⁴⁹ Kız çocuklarının istismarına ilişkin bir başka vaka örneğinde kurbanın yaşı 10'dur. Görgü tanıklarından birinin ifadesine göre, ismi belirtilmemiş bir toplama kampında Sırp gardiyanlar toplama kampında tutulan mahkûm bir doktordan, bir hastaya bakması ve vücudunu dikmesi istenmiştir. Bu hastanın, gardiyanların tecavüz ettiği, vücudu parçalanmış 10 yaşında bir kız çocuğu olduğu; doktorun, gördüğü durum karşısında tutuklu olduğunu unutup gardiyanlara "Siz insan değilsiniz!" diye bağırıldığı; bunun üzerine gardiyanların kızı masanın üzerinde öylece bırakıp doktora saldırdığı, aktarılan en acı örnekler arasındadır.¹⁵⁰

¹⁴⁵ "Special Report: Concluding Comments of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Bosnia and Herzegovina (A/49/38)", **Committee on the Elimination of Discrimination against Women**, 38 (February, 1994): 1.

¹⁴⁶ Inger Skjelsbaek, "Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship, **European Journal of International Relations**, c. 7, s. 2 (2001): 220.

¹⁴⁷ Dan Smith, **The State of War and Peace Atlas** (Londra: Penguin Reference, 1997), 34'ten aktaran Skjelsbaek, 2001, 220.

¹⁴⁸ Seada Vranić, **Breaking the Wall of Silence: The Voices of Raped Bosnia** (Zagreb: Anti Barbarus, 1996), 7'den aktaran Skjelsbaek, 2001, 220.

¹⁴⁹ Peter Mitford Burges, "Prva Sesija: Istrage", **Približavanje MKSJ-a Localnim Zajednicama u Bosni i Hercegovini Transkript Konferencije-Foča, 9 Ekim 2004** (Foča: Conference Series in Brčko, Foča, Konjic, Srebrenica and Prijedor organized by United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2004): 6.

¹⁵⁰ Özel, **age**, 86.

Foča kasabasındaki etkileyici örneklerden biri, 1992 yılında, ailesiyle birlikte yaşadığı Foča'dan, askerler tarafından alınan bir genç kızın maruz kaldığı cinsel şiddet deneyimidir. Şahsî ismi Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi tarafından korunan ve “Tanık 87” olarak kodlanan 15 yaşındaki kız çocuğu, askerlerin kasabaya gelip kadın ve erkekleri birbirinden ayırdığını; kadınların başka yerlere götürülmek üzere alıkonulduğunu; askerler kendisini ve annesini, babasının yanından ayırdıktan hemen sonra bir silah sesi duyduğunu, daha sonra kadınların topluca sorguya çekildiği bir ortamdan Pero adındaki bir askerın kendisini alıp kirli bir odaya götürdüğünü ifade etmiştir. Olaydan sekiz yıl sonra, Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi yargıcı, Tanık 87'ye odada yaşananları sorduğunda, konuşmakta zorlandığını fakat kendisine o odada yapılan şeylerin cinsel amaçlı eylemler olduğunun farkında olduğunu, askerın kendisine bekâret durumunu sorduğunu ve bunun ardından odaya giren birkaç askerın daha kendisine aynı amaçla yaklaştığını anlatmıştır. Hakim, Tanık 87'ye, bir otobüsle yeniden kadınların toplama alanına götürüldüğünde, o odada yaşanan şeyleri orada kendisini bekleyen annesine anlatıp anlatamadığını sorduğunda, “Annemin ve oradaki hiç kimsenin gözlerinin içine bakacak gücüm yoktu; ruh hâlimi ifade etmekte çok zorlanıyorum; çok korkmuştum, büyük bir kirlilik ve utanç duygusu içindeydim.” demiştir.¹⁵¹

Bosna Savaşı'ndaki sistematik tecavüzlere ilişkin en korkunç vaka örneklerine rastlanan bir diğer kamp da Bosna-Hersek'in kuzeyindeki Omarska bölgesindedir. Omarska Kampı'ndan 39 yaşındaki Hırvat bir kadının aktardığı şiddet deneyimi şöyledir:

“Kamptaki komutan bana, kendisine ve oradaki diğer iki adama kahve yapmamı emretti. Diğer adamlardan biri Nedeljko Grabovac isimli, Sırp Ordusu'ndan bir yedek subaydı. Grabovac bana, Müslümanların Sırp kadınlara tecavüz ettiğini söyledi ve odadan çıkmamı istedi. Odadan çıktığımda beni yakaladı ve başka bir ofise götürdü. Beni yere attı ve bu sırada odaya başka birisi daha girdi. Grabovac bana saldırdığı sırada binada elektrikler gitti ve odaya giren ikinci kişiyi tanıyamadım. Sonra ikisi birlikte beni dövmeye başladılar. Bana bir Ustaşa (Ustaşa)¹⁵² olduğumu ve bir Sırp çocuk doğurmam gerektiğini söylediler. Yalnızca Grabovac'ın tecavüzüne uğradım, diğer adam odadan çıktı. Ertesi akşam Grabovac odama gelip, benim önceki gün üşütmüş olabileceğimi söyleyerek bana biraz çay verdi ama ona içmek istemediğimi söyledim.

¹⁵¹ Sharon Sliwinski, “Sexuality in the Time of War, or, How Rape Became a Crime Against Humanity”, **The Flood of Rights**, ed. Thomas Keenan, Suhail Malik, Tirdad Zolghadr (Berlin: Sternberg Pres, 2017): 119-120.

¹⁵² Ustaşa: Hırvatların asıl Güney Slav kavmi olduğu inancından beslenen Hırvat milliyetçi ideolojisinin ırk tanımı. Bkz. Gümüş, **age**, 30.

Tabancasıyla başıma vurdu ve beni göğsümden kavrayarak dövmek üzere banyoya götürdü. Burada şunu eklemem gerekli: Kamptaki bütün kadınlar olarak, orada tutulduğumuz süre boyunca vücudumuzun çeşitli yerlerine dayak atıldı fakat hiçbirimizin yüzlerine vurulmadı, sadece bedenlerimizi dövdüler.”¹⁵³

Kadın mağdurun daha sonraki ifadelerine göre, ertesi gün Grabovac yine ona gelip, mensup oldukları milletlerin şu an savaşmakta olduğunu söylemiş; Müslümanların Sırlara yaptığı işkencelerden bahsetmiş ancak mağdur kadın, Omarska’da Müslümanların Sırlara işkence etmesinin imkânsızlığını düşünerek Sırp askerin söylediklerine tepki vermediği için dövüldüğünü hatta iki gün sonra kamp komutanının gelip kendisine “Seni döven ve sana tecavüz edenin kim olduğunu bana söylersen onu cezalandırırım.” dediğini ama daha sonra başına geleceklerden korkarak “Kimse bana dokunmadı.” dediğini de ifadelerine eklemiştir.¹⁵⁴

Tecavüz mağduru kadınların ifadelerinden anlaşılan, bu kadınların cinsel istismar mağduriyetleri dışında, aynı zamanda hakarete, sözlü tacize ve işkenceye tabi tutulduğudur. İsmi belirtilmemiş bir kadın savaş mağdurunun ifadeleri şöyledir: “Vücudumun parçalanacağını düşündüm. Vücudumda, vurmadıkları tek bir yerim kalmamıştı. Ağzımı suyla ıslattılar, sonra şişemi aşağı ittiler. Her biri ikişer kere yaptı (tecavüz etti) hatta bir tanesi üç kere yaptı.”¹⁵⁵ Kadın bedeninin, her türden erkek şiddetinin uygulandığı bir nesne olduğu, Bosna Savaşı örneğinde çok açıktır.

Bölgedeki etnik çatışmanın ortamının aşırı milliyetçi söylemlerle adeta “harlanması”, Bosna-Hersek’te yaşayan üç ayrı etnik kimlikten insanın birbirine karşı kolayca kışkırtılmasına sebep olmuştur. Bosna Savaşı’ndaki cinsel şiddeti yansıtan örneklerin çoğunda Hırvat kadınlar da Boşnaklarla birlikte mağdur durumda iken, bazı örneklerde cinsel suç failleri askerî Hırvat güçleridir. Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi’nin konuyla ilgili bir raporunda, Bosnalı Müslüman kadın ve kız çocuklarından oluşan yaklaşık 50 kişilik sivil bir grubun, Bosna-Hersek’e bağlı Hırvat Savunma Komitesi askerî güçleri tarafından alıkonulduğunu ve Mostar Belediyesi

¹⁵³ Human Rights Watch, **War Crimes in Bosnia-Herzegovina Volume II** (United States: Helsinki Watch, 1993), 164.

¹⁵⁴ **age**, 165.

¹⁵⁵ Kovačević, Perković, Zajović, **age**, 112.

sınırları içerisindeki Vojno Kampı'nda defalarca cinsel saldırı ve tecavüze maruz kaldığını belirtmektedir.¹⁵⁶

Bosna Savaşı'nda sivillerin durumuna yönelik çalışmalarda adından sıkça bahsedilen Keraterm Kampı'nda gerçekleşen cinsel şiddet vakaları da en az diğerleri kadar kötü örneklerdir. O dönemde 40'lı yaşlarında bulunan ve Prijedor kasabasında ikâmet eden Selima adlı Müslüman bir kadın, yaşadığı acı deneyimi şöyle ifade etmiştir:

“Akşam saat 09.30'da kapım çalındı, Gelenleri tanıyordum: Bunlar, bizim yerli karakolda çalışan polislerdi. Bana onlarla birlikte karakola gidip ifade vermem gerektiğini, ardından evime tekrar geri gelebileceğimi söylediler. Bu durum benim için korku verici olmadı çünkü herhangi bir suç işlemediğimi biliyordum; bir siyasi suçlu değildim, herhangi bir siyasal partinin üyesi değildim. Sadece karakola gidip ifade vereceğimi, ardından evime geri döneceğimi söylediklerinde onlara inandığım için çok aptalım. Polis istasyonuna geldiğimde, orada tanımadığım iki kadın daha vardı. Bu kadınlardan birini ve beni alıp bir yere götürdüler ve bizi nereye götürdüklerini bilmiyorduk. Vardığımızda buranın Keraterm Kampı olduğunu anladık ve sonra o kadınla beni birbirimizden ayırdılar. Beni büyük salonlardan birine kilitlediler. Karanlık ve odada ofis masaları vardı. İşkence edilen adamların çığlık seslerini duyuyordum. Gece 02.00'de kapı açıldı ve içeriye Keraterm Kampı'nın komutanı Zoran Sikirica girdi. Beş dakika içerisinde Banja Luka'dan müfettişlerin burada olacağını ve beni sorguya çekeceklerini söyledi. Gecenin 02.00'sinde müfettişlerin sorgu için geldiklerine sadece bir deli inanabilirdi. Komutan bana hakaret etmeye başladı, bir kocam veya sevgilim olup olmadığını sordu. Sonra üzerimdeki kıyafetleri çıkarmaya başladı. Ağlamaya başladım ve ona şu anda kadınsal dönemimde olduğumu söyledim. Bunu umursamadı ve o masalardan birinde bana tecavüz etti.”¹⁵⁷

İnsan Hakları İzleme Örgütü, konuya ilişkin saha çalışmasında, Trnopolje Kampı'nda uyuyan kadınlar arasından genç olanların seçildiğini ve bilinmeyen yerlere götürüldüğünü ifade etmektedir. İddialara göre bu genç kadınlar götürüldükleri akşamın sabahında, kampa, tecavüze uğramış olarak dönmektedir.¹⁵⁸ O dönemde 18 yaşında bir genç kız olan Aida isimli görgü tanığı, minyon bir yapıda olduğu ve annesi onu battaniyeyle odanın köşesine gizlediği için askerler tarafından fark edilmemiş bir görgü tanığıydı. Aida, Trnopolje Kampı'nda yürütülen toplu tecavüzleri şöyle anlatmaktadır:

¹⁵⁶ “View from the Hague: They Allegedly Carried Out the Ethnic Cleansing Plan”, United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Documents, www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_040407_en.pdf [07.04.2004].

¹⁵⁷ Human Rights Watch, *age*, 166.

¹⁵⁸ *age*, 181.

“Sırp askerler her gece, saklandığımız büyük salona geliyorlar ve buradaki kızları götürüp onlara tecavüz ediyorlardı. Her gece en az bir kız götürülüyordu. Bazıları bebekli olarak geri geliyor, bazıları ise hiç gelmiyordu. Anneler kızlarını battaniyelerin altına gizliyorlar ama askerler battaniyeleri kaldırarak el fenerleriyle onları buluyorlardı.”¹⁵⁹

Enloe’nun tanımladığı failler üzerinden bir hatırlatma yapmak gerekirse, savaş dönemlerinde oluşturulan toplama kamplarına sığınmış esir erkekler de zaman zaman buradaki kadınlara tecavüz edebilmektedir.¹⁶⁰ Bu kapsama dahil olacak şekilde, Bosna Savaşı sırasında toplama kamplarında gerçekleşen tecavüzlerin faillerinin tamamı askerî güçler olmamıştır. Cinsel şiddet mağdurlarıyla yapılan görüşmelerde, toplama kamplarında görev almış askerlerin, tutukladıkları erkeklerden bazılarını oraya sığınmış durumdaki genç kızlara tecavüz etmeye zorladığı belirtilmiştir.¹⁶¹ Bosna Savaşı döneminde oluşturulmuş bir toplama kampından savaş mağduru Zahir Bey’in ifadesi şöyledir:

“Barbarlar (bunu söylerken kampı korumakla görevi askerlerden bahsetmektedir) yaşlı Adnan’ı kampta bulunan başka bir mahkûm kıza tecavüz etmeye zorladılar ve kız, 15 yaşından büyük değildi. Ayrıca kamptaki erkekleri de birbirilerine karşı cinsel istismarda bulunmaya zorladılar.”¹⁶²

Toplama kamplarındaki bu tarz uygulamaların topluluğun moral değerlerini zedeleme, erkekleri cinsel istismar yoluyla aşağılama ve kadın bedenini birincil hedef gösterme eğilimiyle yakından ilgisi olduğu çok açıktır.

Görgü tanıklarının ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Bosna Savaşı sırasında çeşitli çatışma bölgelerinde oluşturulmuş sığınma kampları, kampların yönetimini ellerinde bulunduran Sırp askerî birlikler tarafından bizzat “cinsel şiddet kamplarına” dönüştürülmüştür. Kadınların evlerinden, mahallelerinden alınıp belirli toplanma alanlarına getirilmesi usulüyle ikinci tip tecavüzler, birinci tip tecavüzlere göre daha geniş çapta sonuçlar alınmasına neden olmuştur. Toplama kampları, daha kısa sürede daha fazla sayıda kadın üzerinde tekrarlı bir biçimde sistematik tecavüzün yürütüldüğü; cinsel şiddetin çeşitli türleri dışında işkencenin de uygulandığı mekanlara dönüştürülmüştür. Toplama kamplarındaki cinsel şiddetin, çok sayıda kadın üzerinde programlı olarak yürütülmüş olması, Bosna Savaşı’nda tecavüzün fiziksel tatmin

¹⁵⁹ age, 182.

¹⁶⁰ Enloe, 2006, 204.

¹⁶¹ Basic, age, 7.

¹⁶² Goran Basic, “Stories of Sexualized War Violence after the Bosnian War”, **Femicide. Targeting of Women in Conflict. A Global Issue That Demands Action Volume III**, ed. Platzer Michael, Filip Andrada (London: The Academic Council on the United Nations System / ACUNS, 2015): 103.

sağlamaktan çok, mümkün olduğu kadar geniş bir kadın kitlesi üzerinde politik ve sistematik olarak organize edilen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bu durum, tecavüzün sadece biyolojik tatmini hedefleyen bir eylem olmadığı, erkekteki egemenlik arzusunun, hedef kitlenin cinsiyet özelliğine göre şekillenen bir şiddet formu olduğu yönündeki feminist varsayımları da doğrulamaktadır.¹⁶³

3.3.4. Üçüncü Tip: Bosna Savaşı'nda Askerî Genelevler ve Fuhuş Sektörü

Bosna'daki sistematik tecavüz biçimleri; ilgili literatürde, insanların evleri, mülteci kampları, “tecavüz kampı” olarak nitelenen merkezî bölgeler gibi uzayıp giden ayrıntılı bir liste olarak incelenmektedir; ancak tecavüzlerle birlikte uygulanan farklı bir cinsel şiddet biçiminin yeterli olarak vurgulanabilmesi adına bu tezin listesindeki üçüncü maddeyi “genelevlere dönüştürülmüş çeşitli tesisler” oluşturmaktadır.¹⁶⁴ Bu bağlamda, Bosna Savaşı'nda toplu olarak yürütülen üçüncü bir tecavüz tipinden daha bahsetmek mümkündür. Üçüncü tip, savaş döneminde merkezî birimler olarak oluşturulmuş, sistematik tecavüzün fuhuş sektörüyle eş zamanlı olarak organize edildiği ve belirli bir lokasyonda alıkonulmuş kadınlar üzerinde tekrarlı bir biçimde sürdürüldüğü genelevlerdir.¹⁶⁵ Bosna Savaşı'nda yürütülmüş bu üçüncü tip tecavüz, Enloe'nun bahsini ettiği, askerler için düzenlenmiş genelevlerin¹⁶⁶ varlığına delil oluşturmaktadır.

Fuhuş sektöründe işçiliğe zorlama olarak basitçe ifade edilen bu tür cinsel şiddet biçimi, tecavüzlerle ve “seks köleliği” olarak ifade edilen cinsel şiddet biçimiyle birlikte yürütülen bir uygulamadır. Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi, 2001 yılında, Bosna-Hersek'te uygulanan bu tür cinsel şiddet yöntemlerine ilişkin yargılamalarında, uluslararası hukuk bağlamında ilk defa “sistematik tecavüz ve cinsel köleliğin insanlığa karşı suç kapsamına girdiğini” açıklamıştır.¹⁶⁷

Militarizasyon durumundaki seks köleliği literatürde üç ayrı biçimde ele alınmaktadır: Askerî bir grubun aynı askerî grubun üyelerine yönelik cinsel kölelik zorlaması, askerî bir grubun sivil bir toplumun üyelerine yönelik olarak uyguladığı zorlama ve bir askerî grubun üyelerinin farklı bir askerî grubun üyelerine yönelik

¹⁶³ Özdemir, 2010, 82.

¹⁶⁴ Skjelsbaek, 2006, 374.

¹⁶⁵ Işıközlü, Millard, *age*, 31.

¹⁶⁶ Enloe, 2006, 204.

¹⁶⁷ Lynda Boose, “Crossing the River Drina: Bosnian Rape Camps, Turkish Impalement and Serb Cultural Memory”, *Journal of Women in Culture and Society*, c. 28, s. 1 (2002): 71.

olarak uyguladığı zorlama.¹⁶⁸ Bosna Savaşı’nda genel olarak gözlemlenen tip, askerî gruplardan sivillere yönelik olan ikinci tip fahişeliğe zorlama biçimidir.

Bosna’da yürütülen fahişeliğe zorlama politikası, bir asker grubundaki erkeklerin bölgede yaşayan sivil kadınlara yönelik tecavüzlerini, merkezî lokasyonlarda sistematik hâle dönüştürmesiyle hayata geçen bir uygulamadır. Dolayısıyla seks köleliği tecavüzle eş zamanlı olarak yürütülmüş ve askerlere hizmet vermek üzere oluşturulan bu mekanlarda tecavüzün tekrarlı ve programlı olarak yönetilebilmesi için esir edilmiş kadın mağdurlar, çok sayıda erkeğin arka arkaya tecavüzüne uğramışlardır.¹⁶⁹

Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi’nin (Committee on the Elimination of Discrimination against Women) 1994 tarihli Bosna-Hersek özel raporunda şu ifadeler yer almaktadır:

“Sırp olmayan her yaştan kadına, bunların çoğunluğunu Müslüman kadınlar oluşturmaktadır, saldırganlığın, etnik temizliğin ve soykırımın komplike bir tezahürü olarak, kitlesel ve sistematik tecavüz uygulanmaktadır. Bosna-Hersek Devlet Komisyonu’na göre yaklaşık 25.000 mağdur kaydedildi. Kadınlar büyük sürgünlerin mağduru oldu ve işgal altındaki bölgelerde kayıtlı yaklaşık 200 adet kampta alıkonuldular. Bu kamplar büyük çaplı tecavüzler, zorla fuhuş ve diğer suistimallere sahne oldu. Bu tür suistimallerin büyük çapta yaşandığı kamp, restoran ve otel örnekleri mevcuttur. Bazı vakalarda, tecavüz edildikten sonra kadınlar öldürüldü, ortadan kayboldu veya intihar etti.”¹⁷⁰

Bosna Savaşı’nın başladığı 1992 yılının Nisan ayından, 1993 Mart’ına gelindiğinde Zagreb merkezli Bosnalı bir kadın mülteci örgütü olan Trešnjevk, Bosna Savaşı sırasında oluşturulmuş, kadınların fahişeliğe zorlandığı 17 genelevin varlığını resmen tespit etmiştir.¹⁷¹ Bu lokasyonlardan biri Višegrad kasabasında yer alan Vilina Vlas Otel’dir. Bugün turistik amaçlı bir dinlenme merkezi olarak işletilen bu otel, Sırp paramiliter bir grup olan Beyaz Kartallar’ın lideri, savaş suçlusu asker Milan Lukić tarafından, yaklaşık 25 sene önce Bosna Savaşı sırasında cinayet, işkence ve cinsel şiddet amaçlı kullanılmıştır. Bir kısmı sadece 14 yaşında olan genç kızlar ve kadınların, Lukić tarafından tecavüz merkezine dönüştürülen bu otelin odalarına kilitlendiğini, Beyaz Kartallar’a mensup askerlerin buraya gelip istedikleri kızı seçip götürdüklerini, içlerinden şanslı olanların daha sonra ailelerinin yanına dönebildiğini

¹⁶⁸ Işıközlü, Millard, **age**, 42.

¹⁶⁹ **age**, 47.

¹⁷⁰ “Special Report”, **Committee on the Elimination of Discrimination against Women**, 1.

¹⁷¹ Bora, **age**, 152.

ancak bazılarının bir daha hiç görülmediğini belirten görgü tanıkları mevcuttur.¹⁷² Bugün otelin odalarında bulunan çeşitli mobilyaların savaş zamanındaki mobilyalar olduğu, yatak şiltelerinin değiştiği ancak yatak çerçevelerinin savaş zamanından kaldığı, otelin taşlık yerlerinin kandan arındırıldığı ve yüzme havuzunun geçmişte bir öldürme zemini işlevi gördüğü belirtilmiştir. Savaş suçlarının yargılanması sürecinde otelin odalarında tecavüz ve işkenceye yönelik çok fazla delile rastlanmıştır. Aslen Vişegradlı bir savaş mağduru ve Savaş Mağduru Kadınlar Derneği'nin yöneticisi olan Bakira Hasečić, otelde bugün ziyaretçilerin istirahatine sunulan yatakların, seneler önce onlarca kadının toplu tecavüze maruz kaldığı yataklar olduğunu ifade etmektedir. Hayatta kalan mağdurların ve görgü tanıklarının ifadelerine dayanılarak bu otelde yaklaşık 200 kadının tutulduğu tespit edilmiştir.¹⁷³

1992 ve 1995 yılları arasında bu türden cinsel şiddet eylemlerinin yürütüldüğü bir başka tesis de Brčko şehrindeki bir hastanedir. Buradaki kadın kurbanlardan biri, Bosna Savaşı mağdurlarına destek olan Snaga Žene adlı sivil toplum örgütünün bir üyesi olup, derneğin terapi oturumlarından birinde cinsel şiddete dair acı deneyimlerini aktarmıştır. Savaş sırasında Brčko Hastanesi'nde tecavüze uğrayan ve isminin anonim olarak kalmasını talep eden kadın mağdur, 2011 yılına kadar, yaşadığı travmanın etkisinden kurtulamamış ve bu sebeple savaşa dair anılarını ancak savaşın üzerinden 16 yıl geçtikten sonra anlatabilmiştir. Mağdurun ifadeleri şu şekildedir: “Her gece tecavüze uğradım. Hastane yataklarında altı-yedi asker bana tecavüz etti. Korkunç şeylerden geçtim; dişlerimi çektiler, beni dövdüler ve koridorlardan aşağı sürüklediler.”¹⁷⁴

Okul, spor salonu ve restoran gibi çeşitli yapıların toplu tecavüz merkezlerine dönüştürüldüğü, en bilinen bölgelerden bir diğeri de Foča kasabasıdır. Bu bölgede bulunan Aladža (Alaca) Lisesi, yaşları 15 ve 34 arasında değişen yaklaşık 70 kadın ve kız çocuğunun alıkonulduğu bir merkezdir. Bu okulda bulunmuş görgü tanıklarının ifadelerine göre, çevredeki yerleşim yerlerinden getirilen kadınlar buraya vardktan iki

¹⁷² Cait Kelly, “The Hotel Where Women Raped and Tortured and Men Executed During the Bosnian War is Still Open for Business”, https://www.dailymail.co.uk/travel/travel_news/article-5393841/Vilina-Vlas-hotel-used-rape-camp-Bosnian-war.html?ito=email_share_article-top [28.02.2018].

¹⁷³ Emma Graham Harrison, “Back on the Tourist Trail: the Hotel Where Women Were Raped and Tortured”, https://www.theguardian.com/world/2018/jan/28/bosnia-hotel-rape-murder-war-crimes?CMP=share_btn_link [28.01.2018].

¹⁷⁴ Carlo Angerer, Vladimir Banić, “Hotel, Hospital Where War Crimes Occurred Remain Open in Bosnia-Herzegovina”, <https://www.nbcnews.com/news/world/hotel-hospital-where-war-crimes-occurred-remain-open-bosnia-herzegovina-n878086> [03.06.2018].

gün sonra, askerler buraya gelip ikişer ikişer, bazen üçer kişi seçerek, kadınları ve kızları birkaç saatliğine götürmek suretiyle aşağılama, dayak ve cinsel istismara maruz bırakmışlardır. Kadınların ve kızların birkaç saatliğine götürüldükleri yerler ise çevrede bulunan Lepa Brena apartman bloğu ile Gornje Polje semtindeki boş Müslüman evleri ve daireleridir.¹⁷⁵

Kadın ve kız çocuklarının çeşitli cinsel şiddet biçimlerine maruz bırakıldığı bu lokasyonlardan bir diğeri de Partizan Spor Salonu'dur. Foča'daki çeşitli yerleşim yerlerinden buraya getirilen kadın tutuklular, üç dört kişilik silahlı asker grupları tarafından, cinsel taciz ve istismar uygulama amacıyla zorla çevredeki evlere ve özellikle Zelengora Otel'i'ne götürülmüştür. Mağdurlar gece ve gündüz cinsel istismara maruz kalmış; sözlü taciz, vajinal ve anal tecavüz sistematik bir biçimde ve tekrarlı olarak uygulanmış; mağdurlardan bazıları bilinçlerini kaybetmiş; kurbanların bazılarının yürüyemez hâle geldiği gözlemlenmiş ve vücutlarında kan, gözle görülür açık yaralar gibi işkence ve tecavüze dair fiziksel delillere rastlanmıştır.¹⁷⁶ Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi, Foča'da yürütülen sistematik cinsel şiddet suçlarından ötürü yargıladığı Dragoljub Kunarac'a ilişkin kararında, bu bölgede tutulan kızlardan birinin sadece 12 yaşında olduğunu, sanık askerlerden biri tarafından kızın satın alındığını, esir alınan genç kız ve kadınların askerlere kiralandığını veya ödünç verildiğini, bazılarının aylarca "hizmet etmeye" zorlandığını belirtmiştir.¹⁷⁷

Bosna Savaşı döneminde gerçekleştirilen insanlık suçlarını konu edinen raporların ortaya koyduğu sonuçlardan biri cinsel şiddete yalnızca kadınların maruz kalmadığı yönündedir. Uluslararası sivil toplumun arşivlerinde, Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddet suçunun, cinsiyetle sınırlandırılmadığı ve gözaltı kamplarındaki erkeklerin cinsel istismara maruz kaldığı hakkında da çok çeşitli rahatsız edici kayıtlar mevcuttur.¹⁷⁸ Ana objesi kadın olmadığı için erkeklere yönelik cinsel istismar başka çalışmaların ana inceleme konusu olsa da, ataerkil toplumun kadına yönelik bakış açısını bir kere daha hatırlattığı için burada kısaca değinilmesi gereken bir noktadır. Bu örnek, Enloe'nun militarizasyonla ilişkili tecavüz tipolojisinde tanımladığı bir başka cinsel şiddet eyleminin uygulandığına işaret etmektedir: "Bir etnik grup, ırk ya

¹⁷⁵ Mitford Burges, **age**, 7.

¹⁷⁶ **age**, 8.

¹⁷⁷ "Judgement of Trial Chamber II in the Kunarac, Kovač and Vuković Case (JL/P.I.S./566-e)", **International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia**, 13888, 2501 (22 February 2001): 2.

¹⁷⁸ Womenaid International, **age**, 1.

da milliyetten olan erkekler tarafından, ‘düşman’ grubun erkeklerine, onları tecavüz yoluyla ‘biri kadına’ indirgeyerek kendilerini küçük düşürülmüş hissetmeleri için yapılan tecavüzler.”¹⁷⁹ Bu ifadede geçen cinsel istismar türü, erkek üzerinde cinsel istismara yönelen faillerin, aslında cinsel tercihleri bu yönde olduğu için değil, karşı grubun erkeklerini bir “kadın” olarak gördükleri için gerçekleştirdikleri bir eylemdir. Erkekler birer kadınmış gibi davranılarak aslında bir aşağılama mesajının gönderilmiş olması, kadının erkekten aşağıda bir statüde bulunduğu algısıyla paralel olup, cinsel şiddet faillerinin temsil ettiği ataerkil kültürünüzün vadede oluşmuş ve süregelen bir ürünüdür. Tecavüz dışında, erkek mağdurlar farklı türden cinsel şiddet uygulamalarının bir objesi olmaya zorlanmış; hadım edilmiş veya cinsel bölgelerine elektrik şoku verilerek işkenceye tabi tutulmuşlardır;¹⁸⁰ dolayısıyla zorla kısırlaştırma ve cinsel bölgenin sakatlanması şeklindeki yöntemler buraya not düşülerek, bu tür deneyimlerin de Bosna Savaşı’ndaki cinsel şiddetin kapsamına dahil olduğu belirtilmelidir.

3.4. Savaş Çocukları: Bosna Savaşı’nda Zorunlu Gebelik ve Zorunlu Doğum Politikaları

“Zorla empenye” veya “zorunlu gebelik” olarak ifade edilen bir diğer cinsel şiddet türü, sistematik tecavüzle birlikte yürütülen ama tecavüzden farklı, apayrı bir suçtur.¹⁸¹ Bosna Savaşı sırasında gerek toplama kampları gerek sistematik tecavüzlerin yürütüldüğü merkezî lokasyonlar, gebeliklerin hedeflendiği ve buna uygun cinsel suçların sistematik bir biçimde yürütüldüğü yerler olarak kayıtlara geçmiştir.

Bosna Savaşı döneminde tecavüz kampları olarak işletilen merkezî binalar ve toplanma alanlarında, mağdurlar hamile kalana kadar tecavüzler tekrarlı bir biçimde sürdürülmüştür.¹⁸² Michigan Üniversitesi’nin yaptığı bir araştırma, zorunlu hamilelik politikaları gereğince kadınların 21 gün boyunca en az 10 kere tecavüze uğradığını ve

¹⁷⁹ Enloe, 2006, 203.

¹⁸⁰ Grace Harbour, “International Concern Regarding Conflict-Related Sexual Violence in the Lead-up to the ICTY’s Establishment”, **Prosecuting Conflict-Related Sexual Violence at the ICTY**, ed. Serge Brammertz, Michelle Jarvis (Oxford: Oxford University Press, 2016), 21.

¹⁸¹ Siobhan Fisher, “Occupation of the Womb: Forced Impregnation as Genocide”, **Duke Law Journal**, c. 46, s. 1 (1996): 107.

¹⁸² Skjelsbaek, 2001, 220.

hamile kalan kadınların sağlıklı kürtaj süresinin bitimine kadar alıkonularak gebeliğin devam ettirildiğini ortaya koymuştur.¹⁸³

Muhafazakâr ve dindar toplulukların temel değer yargılarıyla yetiştirilen ve özellikle Bosna'nın kırsal kesimlerinde ikâmet eden kadınlar, içinde yetiştikleri toplumsal sınırlar ve sahip oldukları kültürel kodlar gereği evlilik öncesi cinsellik yaşamayı ve evlilik dışı çocuk sahibi olmayı reddetmektedirler. Gutman'ın ifade ettiği şekliyle savaş tecavüzü, özellikle doğurganlık yaşında olan kadınlar birincil hedef tutulacak şekilde gerçekleştirilmiştir çünkü tecavüz bu kadınlar için soykırımın bir başka tanımı gibi algılanan, sürgün edilme veya toplum tarafından reddedilme korkusunu içinde barındıran ve bu sebeple hayatlarının bundan sonraki kısmında evlenemeyecekleri ve çocuk sahibi olamayacakları şeklindeki bir endişeyi ifade etmektedir.¹⁸⁴ Zorunlu hamilelik politikasının temel hedeflerinden biri mağdur kadınların, mensup oldukları topluluğun devamını sağlamamaları için hem fiziksel hem de psikolojik anlamda kendi toplumsal yapıları içinde kadınların üreme olasılığının düşürülmesidir.¹⁸⁵ Bosnalı kadınlar arasında bu konudaki en temsili örneklerden biri, 6 ay boyunca bir kampta hapsedilen ve yaklaşık 900 kere tecavüze uğrayan 30 yaşındaki Sofia Hanım'ın serbest bırakıldıktan sonra, doğacak olan bebeğini beklerken ailesinden gizli bir şekilde yaşamak zorunda kalmasıdır.¹⁸⁶

Sistematiik tecavüzle birlikte yürütölen etkili cinsel şiddet politikalarından biri olan hamileliğe zorlama, Boşnak toplumundaki aile kurumunun devam ettirilmesinin ve evlilik kurumundan temellenen Boşnak nüfus artışının engellenmesinin, bunun yerine "Sırp bir yeni nesil" oluşturulmasının istendiğini göstermektedir. Tecavüzlerin tekrarlı bir biçimde ve çok sayıda uygulanmasının temel hedefi, mağdurların Sırp erkeklerden hamile bırakılmasıdır.¹⁸⁷ Rogarica şehrinde alıkonulmuş bir kadın mağdurun ifadeleri şöyledir: "Haftalar boyunca her gece en az bir kere Sırp askerleri tarafından tecavüz edildim ve en sonunda hamile kaldım."¹⁸⁸

Zorunlu hamilelik vakalarında dikkat çekici detaylardan biri, tecavüz eylemlerinin faillerinden olan Çetnik gerillaların, esir düşmüş kadınlar arasında

¹⁸³ Fisher, **age**, 112.

¹⁸⁴ Gutman, **age**, 10.

¹⁸⁵ Fisher, **age**, 113.

¹⁸⁶ Kovalovska, **age**, 932.

¹⁸⁷ Işıközlü, Millard, **age**, 31.

¹⁸⁸ Fisher, **age**, 112.

özellikle hamile kalabilecek durumda olanları seçmeleridir. Gerilla üyeleri, savaş sırasında bir toplama alanına getirilmiş olup, ancak daha önceden eşlerinden hamile kalmış oldukları için gebelikleri devam eden kadınlarla ilgilenmediklerini, bunların ikinci bir hamileliğe tıbben müsait olmamaları sebebiyle kendilerine “Çetnik bebekler” doğurabilecek diğer kadınlarla ilgilendiklerini açıkça ifade etmişlerdir.¹⁸⁹

Bosna Hükûmeti Savaş Suçları Komisyonu, “Çetnik bebekler doğurma” söyleminin çok sıklıkla tekrarlanan bir ifade olduğunu belirtmiştir. Bazı vakalarda gerilla üyelerinin mağdur kadınlara, “Bir Müslüman pisliği doğurmaktansa Çetnik bebekler doğurmak daha iyidir. Evlerinize döndüğünüzde Çetnik bebekler dünyaya getireceksiniz. Şu an kürtaj yapmanız mümkün; bu yüzden gitmenize izin veremeyiz.” dedikleri kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁰

Enloe’nun militarizasyona dair tanımladığı cinsel şiddet listesi içerisinde yer alan tecavüz faillerinden biri, esir tutulan kadınları korumakla görevli gardiyan askerlerdir.¹⁹¹ Bosna Savaşı’nda zorunlu gebeliklerin uygulanması sırasında bu örneğe rastlanmaktadır. Günde 10 kez bir gözaltı kampındaki Sırp gardiyanların tecavüzüne uğrayan 17 yaşındaki Marianna, gardiyanların kendisine “Şimdi Sırp bebeklerin olacak ve hayatının geri kalanında bunu hep üzerinde taşıyacaksın.” dediklerini ifade etmiştir.¹⁹²

Doboş şehrinden Müslüman bir savaş mağduru kadınla yapılan bir röportaj, zorunlu hamileliğin ne derecede hedeflendiğini açıkça gösteren bir örnektir. Mağdurun ifadelerine göre, bölgedeki okulda zorla tutulan kadınları ziyaret etmeye gelen bir jinekolog, buradaki genç kadınları muayene etmiş ve hamile kalıp kalmadıklarını kontrol etmiştir. Doktor, kadınların hamile olmadıklarını söylediğinde Sırp’lar “Neden hamile değilsiniz? Hamile kalmış olanlarınıza bakın ne kadar güzel davranıyoruz.” şeklinde tepki göstermiş, bir keresinde yaşları 17’yi geçmeyen, temiz ve güzel giydirilmiş genç kızları o sınıfa getirerek “Görün bakın, onlara nasıl güzel muamele ediyoruz, onlar hamile olanlar.” demişlerdir.¹⁹³

¹⁸⁹ Robert Fisk, “Bosnia War Crimes: ‘The Rapes Went on Day and Night’: Robert Fisk, in Mostar, Gathers Detailed of the Systematic Assault on Muslim Women by Serbian ‘White Eagle’ Gunmen”, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/bosnia-war-crimes-the-rapes-went-on-day-and-night-robert-fisk-in-mostar-gathers-detailed-evidence-of-1471656.html> [08.02.1993].

¹⁹⁰ Fisher, **age**, 113.

¹⁹¹ Enloe, 2006, 2003.

¹⁹² Fisher, **age**, 113.

¹⁹³ Human Rights Watch, **age**, 219.

Zorunlu hamilelik politikalarının yürütülmesi sürecinde, kadın mağdurlara yöneltilen birtakım söylemler, içerdiği etnik mesajlar ile küçük düşürme hedefi ve aşağılama niteliği taşımaktadır. Hayatta kalan kadın mağdurlar tarafından, genellikle sarhoş olmuş askerlerin kadınları dövdükleri ve onlara tecavüz ederken “Türk fahişe!” veya “Ustaşa fahişe!” şeklinde bağırdıkları, tecavüzün ardından da alaycı bir tavırla, kadınlarla “Artık birer Sırp tohumu taşıyorsunuz.” veya “Sırp bebekler doğuracaksınız.” şeklindeki söylemlerle adeta zaferlerini kutladıkları ifade edilmiştir. Bu durum, bazı yorumcular tarafından bu tavır, Sırp tecavüz faillerinin, tarihsel ve kültürel argümanlarının siyasallaştırılarak “ölümcül milliyetçi” mitlerinin yeniden canlandırılması doğrultusunda gerçekleştirilmiş bir eylem olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁴ Gözden kaçmayacak bir detay olarak “Türk fahişe” şeklindeki söylem, kültürel argümanlarla birlikte tarihsel intikam hırslarının da korunduğunu açıkça gösteren bir ifade olarak değerlendirilebilir.

“Sırp bebekler doğurma” yakıştırması konusunda verilebilecek bir örnek, Bosna Savaşı sırasında Zelengora Otelinde fuhuşa zorlanan ve sistematik tecavüz mağduru olan kadınlara yöneltilmiş olan aşağılayıcı söylemlerdir. Görgü tanıklarının ifadelerine göre bu sözler, Zelengora Otelinde tutulan mağdurlara, Sırp askerler tarafından, Sırpların kendilerine yaptığı “bu işlemde” kadınların çok keyif aldıkları ve Sırp bebekler doğuracakları yönündeki alaycı ifadelerdir. Buradaki eylemlerin faileri genellikle Karadağlı askerler olup, gece ve gündüz gelip buradaki kadınlarla beraber oldukları hatta mağdurlardan birinin, uyumakta olan 10 yaşındaki çocuğunun yanbaşıdayken kendisine tecavüz edildiği de Zelengora Otelinde kayıtlara geçmiş vahim örneklerden biridir.¹⁹⁵

Hamilelik politikalarının uygulanması konusunda bölgedeki düzensiz gerilla grupları, askerî birliklerden çok daha acımasız davranmış hatta zaman zaman Sırp askerleri, tecavüz vakalarının sayısını düşürmek için Çetniklerin bu katı tavrına engel olmaya çalışıp, mağdurlara yalnızca “birer kere tecavüz edilmesini sağlayarak” onları adeta “teselli” etmişlerdir. Yaşanan trajedinin bu yönü ve cinsel şiddet mağdurlarının aşağılanmasına yönelik bir başka acı örnek, Tanıl Bora’nın ifadeleriyle şöyle özetlenebilir:

¹⁹⁴ Boose, **age**, 75.

¹⁹⁵ Mitford Burges, **age**, 8.

“Tecavüzlere sadece göz yumulmuyor, hem düşmanı aşağılayıcı bir eylem olarak, hem de kimi askerlerin ve milislerin saldırılar sırasında söylediği gibi ‘Bosna’ya Sırp tohumları ekme’ ‘planının’ parçası olarak tecavüz teşvik ediliyordu... Anlaşılan, ‘Müslüman nüfusun kökünü kurutma’ stratejisi doğrultusunda bütün kadınlara tecavüz edilmesi gibi bir fiili plan vardı; Çetnikler genellikle bir kadına art arda on-on beş kişi tecavüz ediyor, düzenli ordu subayları ise -kısmen- bu ‘abartılı’ vandallığı sınırlamaya çalışıyordu. Brezovo Polje’den Zlatka, bir subayın Çetnikleri ‘Heyecanlanmayın, merak etmeyin; kızların hepsinin birer kez ırzına geçildi.’ diye ‘teskin’ ettiğini aktarıyor. Yine aynı yerden Meyra, ırzına geçen Sırp askerinin, ‘Senin için böylesi, Çetniklerin yapmasından daha iyi.’ dediğini anlatıyor. Birçok yerde (özellikle Banja Luka’da) tecavüzlerin Sırp milislerce filme alınarak gösterime sunulması, hem bu eylemlerin sistematikliğinin göstergesiydi hem de ABD’li feminist MacKinnon’ın kavramlaştırmasıyla, ‘pornografinin, soykırımcılığın bir aracı haline gelmesi’nin nişânesiydi.”¹⁹⁶

Savaş tecavüzüyle hamile bırakılan kadınların, gebeliklerinin altıncı, yedinci veya son aylarında otobüslere doldurularak ailelerinin yanına geri yollanması, karşı taraftaki topluluğun erkeklerinin aşağılanması amacına hizmet eden bir politika olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Seifert’in ortaya attığı, kadınları taciz etmenin, ataerkil toplumlar arasında erkek erkeğe kurulan bir iletişimde açık bir aşağılama ve küçük düşürme mesajı olduğunu ifade eden tez, Bosna örneğinde doğrulanmaktadır.¹⁹⁷

Bosna Savaşı sırasında zorunlu gebelik politikasıyla eş zamanlı olarak yürütülen bir başka cinsel şiddet biçimi de kürtajın engellenmesine yöneliktir. Kadının, kendi özgür iradesiyle hamileliğine son vermesinin engellenmesi, bir başka cinsel şiddet biçimini ifade etmekte ve bu yönleme, Bosna Savaşı sırasında hamile kalan kadınlara ilişkin kayıtlarda sıkça rastlanmaktadır. Tecavüz sonucu hamile kalan kadın mağdurlar, bu çocukları doğurmak istemedikleri için kendi ilkel yöntemleriyle ve tabiri caizse “merdiven altı” olarak ifade edilen sağlıklı koşullarda bebeklerini düşürmeye çalışmışlardır. Kürtaj koşullarının bu denli sağlıklı olması mağdurlardan bir kısmının büyük hayatî riskler atlatmasına sebep olmuş, bir kısmının ise hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁹⁸

Zorunlu gebelik politikaları ve kürtajın engellenmesi konusundaki bazı veri koleksiyonları, Bosna Savaşı’nda uygulanan tecavüzler sırasında, askerlere verilmiş siyasal emirler doğrultusunda kadınların gebeliğinin bu tecavüzlerdeki ana hedeflerden biri olduğunu ve bunun kadınlara açıkça söylendiğini ortaya koymaktadır.

¹⁹⁶ Bora, **age**, 153.

¹⁹⁷ Seifert, **age**, 59.

¹⁹⁸ Bora, **age**, 153.

Buna göre, tecavüz sonucu hamile kalan kadınların gebeliklerin sona erdirilmesinin engellenmesi adına, gebelik süresi içerisinde kürtajın tıbben mümkün olmayacağı aşamaya kadar serbest bırakılmadıkları gözlemlenmiştir.¹⁹⁹

Zorla emprenye ve kürtajın engellenmesi konusunda, militarizasyonun yarattığı cinsel şiddet eylemleri dışında, kadının gebeliğini sonlandırıp sonlandırmayacağına dair özgür iradesine vurulan bir darbe de muhafazakâr toplumun temel yargı mekanizmalarından biri olan din kurumlarından gelmiştir. Savaş tecavüzünden hamile kalan kadınların bu gayrimeşru çocukları doğurup doğurmaması gerektiği, bu dönemde çeşitli dinsel kurumların gündemini meşgul eden bir tartışma konusu olmuştur. Bora'nın aktardığı üzere, Hırvatistan Katolik Kilisesi savaş tecavüzünün sonuçları olan bu gebeliklerin 10. haftaya kadar sonlandırılabilceğini söylemiş; Papalık ise savaşın devam ettiği 1993 yılında Saraybosna Başpiskoposluğuna yazdığı mektupta, doğacak çocukların bu rezaletin sorumlusu olmadığı ve kadınların kürtaja başvurmamaları gerektiği konusunda fetva vermiştir.²⁰⁰ Yugoslavya'daki İslâmî örgütlenmeler ise diğerlerinde görülmeyen bir çağdaşlıkla bu kadınların mağduriyetinin geleneksel kurallarla ele alınamayacağını ve hamileliğin beşinci aya kadar kürtajın gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir.²⁰¹ Din kurumlarının, muhafazakârlık bayrağını taşıyan başlıca otoriteler olarak bu konuya dahil olması ve kendi istekleri dışında, çeşitli türden işkence ve cinsel şiddet biçimleriyle hamile bırakılan kadınların gebelikleri hakkında hüküm vermesi, ataerkilliğin kadın bedeni üzerinde hükmetme güdüsünün trajikomik bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ataerkil topluluğun mevcut ritüellerinin devamını sağlayan ve kadına çocuk doğurma misyonu yükleyen bu tarz dinî otoritelerin gebelikler hakkında verdiği hükümler, yine doğacak çocuklara gösterilen değer, kadının bir insan olarak kendi nosyonuna gösterilen değerden daha önde olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Başka bir deyişle, kadınlar çektikleri acılar, gördükleri işkenceler veya yaşadıkları tecavüz travmalarından birer insan olarak etkilendiklerinden çok; “rahimlerinin” topluluğun devamı ve milletin inşası için kullanılması icap ettiğinden, gebeliklerine veya kürtajlarına karar verme yetkisi de “erkeklerle” veya eril kültürün ürünleri olan çeşitli kurumlara nasip olmaktadır.

¹⁹⁹ Fisher, **age**, 113.

²⁰⁰ Bora, **age**, 153.

²⁰¹ **age**, 154.

Dinî otoritelerin gündemini meşgul eden kürtaj meselesi, Yugoslavyalı gazeteciler açısından tepkiyle karşılanmıştır. Kosovalı gazeteci Burbuçe Rushiti, Yugoslavya’da yaşanan çatışmalar sırasında savaş tecavüzünden hamile kalan kadınların kürtaja karşı oldukları için değil, tecavüze uğradıklarını söyleyemedikleri için çaresiz bir biçimde doğum yapmış olduklarını ifade etmektedir. Aynı konuda, savaş dönemi Bosna’ında görev yapmış gazeteci Şerif Turgut’un tepkisi ise çok daha açıktır:

“Bosnalı kadınlar hakkında yapılan duygu yoksunu, onları anlamaktan çok uzak, haddini aşan bu açıklamalara yalnızca üzülüyor; yapanları tüm kalbimle kınıyorum. O kadınlar toplama kamplarında sistematik tecavüze uğradılar, aylarca işkence gördüler. Kaçıp kurtulabilenleri yok denecek kadar azdı. Yani o çocukları doğurmaktan başka çareleri kalmamıştı. Tercihleri yoktu. Hamilelik süreci çok geçmemiş olanlar zaten aldırıldı hatta bazıları çok geçtiği hâlde mecburen bunu yapmak zorunda kaldı. Bir kadına nasıl ‘Tecavüzçüden bile hamile kalmış olsan o çocuğu doğur.’ deyip buna da Bosnalı kadınları örnek gösteriyorlar, hâlâ inanmıyorum.”²⁰²

Bu yorumlar, kadınların birer birey fiziksel ve ruhlar acılar üzerinden hâlâ dinî ritüelleri ve toplumsal cinsiyet rollerini yaşatmaya, cinsel şiddet mağduriyetini ahlâkî kılıflara sokmaya çalışanların, maruz kalınan acıyı anlamaktan ve hissetmekten yoksun olanlara yönelik açık ve haklı birer tepkidir.

Asker tecavüzlerinden hamile kalan kadınlar, askerler tarafından bu çocukları doğurmaya zorlanmış ancak evlilik dışı bir ilişkiden doğan ve daha önemlisi bir travmanın sonucu olan bu çocuklar anneleri tarafından istenmemiştir. Sistematik tecavüzler sonucunda hamile kalan ve kürtajın engellenmesine yönelik uygulamalar gereği gebeliğin dördüncü, beşinci aylarına kadar alıkonulan mağdurlardan birçoğu, bebeklerini görmek istemediklerini, doğduklarında bebeklerini terk edeceklerini ve süt vermeyeceklerini söylemiştir.²⁰³

Kanadalı araştırmacı gazeteci Anna Maria Tremonti, 2012 yılında Saraybosna’yı ziyaret etmiş ve burada, savaş zamanı zorunlu gebelik politikalarının kurbanı olan ve bu çocukları yetiştiren mağdur iki anneyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Savaş tecavüzünden hamile kalan bu kadınlardan biri Tremonti’yle yaptığı görüşme esnasında “Onu gerçekten birine vermek ve ondan kurtulmak istedim ama sonra acımın daha da büyük olacağını fark ettim.” ifadesini kullanmış; o dönemde çocuğu

²⁰² “Bosnalı Kadın Gazetecilerden ‘Kürtaj’ Tepkisi”, Medya Radar, Gündem, <https://www.medyaradar.com/bosnali-kadin-gazetecilerden-kurtaj-tepkisi-haberi-83501> [03.06.2012].

²⁰³ Bora, **age**, 153.

evlatlık vermeyi düşündüğünü anca yıllar sonra, bu karardan caydığı için minnet duyduğunu belirtmiştir.²⁰⁴

Bosna Savaşı'nda maruz kaldığı tecavüz deneyimi sonucunda bebeğini doğurmak zorunda kalan bir annenin terapisti, kadının çocuğunu evlatlık vermeyi talep ettiğini ve onu kendi hayatında tutmak istemediğini açıklamış; çocuk ancak yedi yaşına geldikten sonra, bir terapi süreci sonucunda bu durumu kabullendiğini ifade etmiştir. Aynı terapistin ifadelerine göre savaş tecavüzünden doğan çocuklar hiçbir zaman babalarıyla tanışmamışlar çünkü çocuğun baba tarafından kabullenilmesi, aynı zamanda tecavüz ve zorla emprenye suçunun, dolayısıyla cinsel şiddet suçunun kabullenilmesi ve yargıya taşınması anlamına gelmiştir.²⁰⁵

3.5. Bosna Savaşı'nın Bilançosu: Bosna'daki Cinsel Şiddetin Sayısal Boyutu ve Kadınlar Üzerindeki Etkileri

Bosna'da işlenen cinsel şiddet vakalarının nitel ve nicel olarak ölçülmesi, konu üzerinde çalışanlar açısından kolay olmamıştır. Bu durumun temel sebebi, konuyla ilgili politika üretmekle sorumlu olan uluslararası otoritelerin insan hakları ihlalleriyle ilişkili bir suçlamadan çekinmesidir. Uluslararası hukuk bağlamında, tecavüzün bir insan hakları ihlali, bir savaş suçu ve soykırım suçunun bir parçası olarak nitelendirilmesi ve statü kurucu uluslararası sözleşmeler ile açıkça yasaklanmış olmasına ilişkin bağlayıcı ilkeler mevcuttur.²⁰⁶ İnsanlığa karşı suçlar kapsamında değerlendirilen sistematik tecavüz suçunun engellenmesine yönelik verimli politika üretmemiş/üretmemiş olan ve bundan doğacak hukukî ve siyasi bir sorumlulukla karşılaşmak istemeyen uluslararası kurum ve kuruluşların, bu sebeple taraflı davranması ve tecavüzlerin sayısına ilişkin objektif veriler ortaya koymaması bu noktada manidardır. Cinsel şiddet vakalarının tespiti zorlaştıran bir başka sebep, tecavüz kurbanı kadınların, yaşadıkları ve savaştan sonraki yıllarda da uzun süre

²⁰⁴ “Anna Maria Tremonti’s Most Memorable Interviews: The Bosnian Women Who Bore Children of War”, Canadian Broadcasting Corporation Radio, The Current, <https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-june-18-2019-1.5178745/anna-maria-tremonti-s-most-memorable-interviews-the-bosnian-women-who-bore-children-of-war-1.5178759> [18.06.2019].

²⁰⁵ Sue Turton, “Bosnian War Rape Survivors Speak of Their Suffering 25 Years On”, https://www.independent.co.uk/news/long_reads/bosnia-war-rape-survivors-speak-serbian-soldiers-balkans-women-justice-suffering-a7846546.html# [21.07.2017].

²⁰⁶ “Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law: Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 (IT-95-17)”, **United Nations International Tribunal for the Prosecution of Persons**, 1-T (December 1998): 67.

içinden çıkamadıkları psikolojik bunalımlar ve savaş travmatizasyonu²⁰⁷ sebebiyle cinsel şiddet deneyimlerine ilişkin konuşmakta zorlanmalarıdır. Örneğin, Trnopolje Kampı'ndan cinsel şiddet mağduru olmuş 65 kadını tedavi eden bir doktor, bu kadınlardan yalnızca 15 tanesinin tecavüze uğradığını itiraf edebildiğini belirtmiştir.²⁰⁸

Bosna Savaşı sırasında uygulanan cinsel şiddet eylemlerinin kurbanlar üzerindeki travmatik etkisini adeta körükleyen bir özellik, bu savaşta cinsel istismar ve pornografinin eş zamanlı olarak yürütülmesi ve bunun üzerinden mağdurların aşağılanması ile ilgilidir. Cinsel şiddet, savaş öncesinde cinsel şiddet faillerinin mensup olduğu kültürün bir ürünü olarak mevcut olan “pornografi yaratma eğilimi” üzerinden başka bir boyut daha kazanmış; savaş sırasında uygulanan cinsel şiddet kampanyası zaman zaman dönemin teknik imkanlarına bağlı olarak video kasetlerine kaydedilerek yayınlanmıştır. Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddetin pornografik hâle getirilmesi, moral değerleri çiğnemek anlamına geldiği gibi, belirli bir insan grubunun kamuya açık platformlarda küçük düşürülmesine ve çirkin ahlâkî yakıştırmalara maruz kalmasına sebebiyet vererek utanç ve travmayı perçinlemiştir.²⁰⁹

Bosna Savaşı'nda uygulanan cinsel şiddeti kaydederek pornografi sektörüne bir eğlence malzemesi olarak sunan taraf, etnik motivasyonlu hedeflerine uygun düşecek biçimde, elindeki kayıtları medyaya farklı biçimde lanse etmiştir. Radikal feminizmin öncü isimlerinden hukukçu Catherine MacKinnon'a göre, kayıtlar, tecavüze uğrayanların Sırp kadınlar olduğu ve tecavüz faillerinin Boşnak ve Hırvat milisler olduğu yönünde bir algı yaratmak amacıyla tabiri caizse piyasaya sürülmüş ancak bir örnek vakaya ilişkin orijinal ses kaydının kazara medyanın eline geçmesiyle, durumun böyle olmadığı anlaşılmıştır.²¹⁰ Yugoslavya'daki çatışmalar sırasında Müslüman kadınların diğerlerine oranla en büyük çaptaki cinsel şiddet mağduriyetini yaşadığı bilinse de, Bosna Savaşı sırasındaki cinsel şiddet mağdurları arasında Sırp ve Hırvat kadınların olduğu, veri koleksiyonlarıyla sabittir. Ancak medyaya yansıtılan kayıtlarda

²⁰⁷ Hannah Comtesse ve diğ., “Long-term Psychological Distress of Bosnian War Survivors: an 11 Year Follow-up of Former Displaced Persons, Returnees and Stayers”, **BMC Psychiatry**, c. 19, s. 1 (2019): 9.

²⁰⁸ Ross, **age**, 2.

²⁰⁹ Riki Van Boeschoten, “The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War”, **History and Anthropology**, c. 14, s. 1 (2003): 45.

²¹⁰ Catherine MacKinnon, “Turning Rape into Pornography: Postmodern Genocide”, **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia Herzegovina**, ed. Alexandra Stiglmayer (Lincoln: Nebraska University Press, 1994): 76.

bu tarz algı yönetimleri yapılması, tespiti zorlaştıran başka bir sebep olarak değerlendirilebilir.

1992 yılının yaz aylarında, savaşın henüz başlarında, Bosna-Hersek'te yaşayan Müslüman kadınlara sistematik bir şekilde tecavüz edildiğine ilişkin ortaya atılan iddialar, başta şüphe uyandırmıştır.²¹¹ Ancak daha sonra, Birleşmiş Milletler'in konuyla ilgili raporlarında, 1992-1993 yıllarında sistematik tecavüzün yoğun bir şekilde yaşandığı hatta bu yıllarda, 1994 ve 1995 yıllarıyla kıyaslanamayacak kadar büyük çapta toplu tecavüzün gerçekleştiğine değinilmiştir.²¹² Ayrıca yalnızca Saraybosna'da, savaşın başladığı 1992 Nisan'ından Eylül'e kadar sayıları 150'nin üzerinde olan ve hamileliğin çeşitli evrelerinde bulunan kadınlar olduğuna dair veriler mevcuttur.²¹³

1991 yılında, üç aylık bir kuşatmanın ardından Sırp milislerinin ele geçirerek benzer savaş politikalarının yürütüldüğü kasabalardan biri de Hırvatistan'daki Vukovar kasabasıdır. Burada cinsel şiddeti deneyimlemiş kadınlara ilişkin bir veri kaynağı, bu bölgede 1.500-2.000 civarında kadına tecavüz edildiğini belirtmektedir.²¹⁴

Bosna Savaşı sırasında yaşanan cinsel şiddete ilişkin saha çalışmaları, cinsel şiddet mağduru her bir kadının ortalama 100 kere tecavüze uğradığını ortaya koymuştur.²¹⁵ Birtakım istatistiksel verilere, ilgili otoritelerin saha araştırmalarıyla ulaşılmış olsa da, Bosna Savaşı'ndaki tecavüz vakalarının toplam sayısı bugün hâlâ net olmayıp, buna ilişkin çalışmaların sunduğu sayısal değerler, 20.000 ve 50.000 rakamları arasında seyretmektedir.²¹⁶ Bu aralıkta alt sınırı oluşturan değer, Avrupa Komisyonu'nun sunduğu 20.000 değeri, üst sınırı ifade eden değer ise Bosna-Hersek Savaş Suçları Soruşturma Komisyonu'nun sunduğu 50.000'lik sayısal değerdir.²¹⁷

²¹¹ Bora, **age**, 152.

²¹² "Human Rights Questions: Human Rights Situations and Reports of Special Rapporteurs and Representatives/Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia/Report of the Secretary General (A/51/557)", **United Nations General Assembly**, 110 (October 1996): 3.

²¹³ Fisher, **age**, 112.

²¹⁴ "I Knew My Rapists. I Had to Watch What They Did to My Daughter." The Journal.ie: Breaking Irish and International News, https://www.thejournal.ie/rape-vukovar-croatia-2078516-May2015/?utm_source=shortlink&utm_campaign=email_share [04.05.2015].

²¹⁵ Özbaş, **age**, 177.

²¹⁶ Aral, **age**, 177.

²¹⁷ Adam Jones, "Gender and Ethnic Conflict in ex-Yugoslavia", **Ethnic and Racial Studies**, c. 17, s. 1 (1994): 117.

Uluslararası otoritelerin genel olarak üzerinde durduğu veri ise 30.000 kadın mağdur bulunduğu yönündedir.²¹⁸

Bosna-Hersek devlet kurumlarının istatistiklerine göre, Bosna Savaşı'nın başlarından itibaren 1993 yılının Mart ayına gelinceye dek savaş sırasında tecavüze uğramış kadın sayısı 13.000 civarındadır.²¹⁹ Aynı yılda (1993), Bosna-Hersek'teki Zenica Savaş ve Soykırım Suçları Kayıt Merkezi, savaş sırasında gerçekleştirilmiş 40.000 tecavüz vakası belgelemiştir.²²⁰ Bosna devlet istatistiklerine göre Bosna Savaşı sırasında tecavüze uğrayan toplam kadın sayısı 50.000'dir ancak kimi otoritelerce bu rakam, savaş sonrasında gerçekleşen, insan hakları ihlallerine ilişkin hukukî yargılamalarda, Bosna-Hersek devletinin mağduriyet propagandası yapmak için kullandığı abartılmış bir rakam olarak ifade edilmektedir.²²¹ Bazı veriler Bosna-Hersek'te tecavüze uğrayan kadın sayısının en az 40.000 olduğunu göstermektedir.²²²

Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin, Bosna-Hersek'te işlenen insanlık suçlarına ilişkin, savaşı deneyimlemiş kişilerle çalışarak yürüttüğü bir saha çalışması sonucunda yayımladığı raporda, bölgedeki toplumlar arasında, Bosna-Hersek'te yürütülen ve toplumsal anlamda tahribat yaratan savaş politikalarından en çok etkilenen etnik grubun Boşnak toplumu olduğu belirtilmiştir.²²³ Bir veriye göre tecavüze uğrayan Müslüman Boşnak kadınların ve kız çocuklarının sayısı 44.000 civarında²²⁴ olduğu belirtilse de tecavüze uğrayan Boşnak, Sırp ve Hırvat kadınların sayıları net bir şekilde tespit edilememiştir. Bu belirsizliğe rağmen, ilgili veri koleksiyonları, etnik temizlik kampanyalarının kabulüne uygun düşecek şekilde, cinsel şiddete maruz kalan Boşnak kadınların sayısının diğerlerine oranla daha fazla olduğu konusunda hemfikirler:

“1991 sayımına göre bölge nüfusunun % 43.5'ini Müslümanlar, % 31.3'ünü Sırlar, % 17.3'ünü Hırvatlar, % 6'sını kendisini 'Yugoslav' olarak benimseyen ve milletlerüstü kimlikte tutanlar, geri kalanını ise çoğunlukla çingeneler, Macar, Karadağlı, Yahudi gibi azınlıklar oluşturmaktadır. Savaş tecavüzlerinde en çok yarayı Müslüman kadınlar almış olsa da gerek

²¹⁸ Kovačević, Perković, Zajović, **age**, 113.

²¹⁹ Bora, **age**, 152.

²²⁰ Jeanne Ward, Mendie Marsh, “Sexual Violence Against Women and Girls in War and Its Aftermath: Realities, Responses and Required Resources”, **Symposium on Sexual Violence in Conflict and Beyond, 21-23 June 2006** (Brussels: UNFPA, 2006): 2.

²²¹ Gallagher, **age**, 5.

²²² Thoraya Ahmed Obaid, “Introduction”, **Forced Migration Review Sexual Violence: Weapon of War, Impediment to Peace**, s. 27 (2007): 10.

²²³ “Country Report Bosnia-Herzegovina: ICRC Worldwide Consultation on the Rules of War”, International Committee of the Red Cross, November 1999, Geneva.

²²⁴ “Acı Rakamları ile Bosna Savaşı”, **Sabah Gazetesi**, 5 Nisan 2010.

çingeneler ve diğer azınlıklar gerek de misilleme olarak Hırvat ve Sırp kadınlar da zarar görmüşlerdir.”²²⁵

Tecavüz kurbanlarının büyük bir bölümünün Boşnak olduğunun belirtilmesi, kitlesel tecavüzün toplumsal bir deformasyon yaratmak amacıyla belirli bir etnik kimliğe yönelik olarak gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. Kadınları ve kız çocukları hedef alacak şekilde gerçekleştirilen toplu tecavüzlerin, Bosna-Hersek’teki çatışma bölgelerinde yürütülen etnik arındırma faaliyetlerinin bir parçası olduğu, Birleşmiş Milletler’in konuya ilişkin raporlarında açıkça ifade edilmiş olup²²⁶ çalışmanın bu konuya özgü bir konu başlığı ayrıca mevcuttur.

²²⁵ Özbaş, **age**, 176.

²²⁶ “Resolution Adopted by the General Assembly: Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/RES/50/192)”, **United Nations General Assembly**, 112 (February 1996): 3.

4. BOSNA SAVAŞI'NDAKİ CİNSEL ŞİDDETLE BAĞLANTILI OLARAK GELİŞEN KADIN HAREKETLERİ

4.1. Bosna Savaşı'ndaki Cinsel Şiddetin Yugoslavya Topluluklarındaki Toplumsal Cinsiyet Kimlikleri Üzerindeki Etkileri

4.1.1. Savaş Şiddeti ve Kimlik İlişkisi

Şiddet; sosyal, ekonomik veya fiziksel, hangi türde olursa olsun, mağdur ettiği insan grubu açısından ortak bir uyarıyı ifade eden ve mağdur grubu kendilerine ilişkin bir ortak tanım yapmaya yönelterek, bir arada davranmaya iten bir tehdit biçimidir. Şiddetin bir türü olarak savaş şiddeti de mağdur ettiği insan topluluğunun, bir grup tanımı altında, ortak tehdide karşı bir arada hareket etmesine sebep olan hatta ilerleyen süreçte bunu siyasal bir hareketlenmeye dönüştürebilen bir etkiye sahiptir. Tarihin çeşitli dönemlerinde, belirli bir toplumsal gruba yönelik ekonomik ayrımcılığın, mağdur grubu bir arada davranmaya yönelterek siyasal hareketlenmeler hatta devrimler gibi büyük dönüşümler yaratmış olması, soykırım ve sürgün gibi etnik temizlik politikaları bağlamında şiddet gören insan topluluklarının, o bölgede kendi toplumsal kimliğini yeniden yaratarak, bu kimlik etrafında birleşmeyi sağlayan dernekleşme faaliyetlerine girişmiş olması bu temel varsayımı doğrulayan birkaç basit örnek olarak değerlendirilebilir.

Savaş ve çatışmanın getirdiği şiddet ve bunun yarattığı mağduriyete ilişkin çalışmalar yapan akademisyenlerin ortaya koyduğu bağlantılardan biri, savaş şiddeti mağduriyetinin, siyasi kimlikler ve sosyal davranış biçimleri üzerinde bir dönüşüme yol açtığıdır. Bu bağlantıya göre, savaş mağduriyetinin insan toplulukları üzerinde yarattığı etkilerden biri, belirli bir kimliğe sahip insan grubu üzerinde toplumsal birleşmeyi arttırması ve bu gruptaki sosyal davranış biçimlerinin niteliğini yükseltmesidir. Bu varsayımın doğrulandığına dair bir gösterge, özellikle belirli millî aidiyetlere mensup insan gruplarının hedef alındığı çatışmalar ve etnik savaşların

yaşandığı bölgelerde, bu grupların siyasi mobilizasyonlarının yüksek noktalara ulaştığının gözlemlenmiş olmasıdır.²²⁷

Savaş durumu, çeşitli toplumsal gruplar arasındaki ideolojik, etnik, kültürel ve dinsel ayrımları derinleştirerek yeniden yaratan bir polarizasyon durumudur. Diğer bir deyişle, çatışma hâlindeki insan gruplarının algılarında “biz” ve “öteki”, “dost” ve “düşman”, “güçlü” ve “zayıf” sıfatlandırmaları, savaşan her iki tarafta nasıl ki yeniden üretiliyorsa, her iki topluluğu birbirinden ayıran tüm özellikler savaş durumunda yeniden hatırlanarak tanımlayıcı hâle gelmektedir. Yugoslavya bölgesine özgü bir örnekle bunu ifade etmek gerekirse, buradaki etnik ve dinsel aidiyetler, yaşanan etnik çatışmaların temel motivasyon noktası olarak savaş boyunca tekrarlanmış; “Sırp-Hırvat-Boşnak” veya “Ortodoks-Katolik-Müslüman” ayrımları belirgin hâle gelmiş; dolayısıyla bölgedeki “biz” ve “öteki” kimlikleri derinleştirilmiş ve savaş boyunca yeniden üretilmiştir.²²⁸ Militarizasyon ve şiddet eylemleri ile yeniden yaratılan bu ayrım, savaşın, toplumsal kimliklerin farkındalığını yükseltme, kimlikleri yeniden üretme ve kimlikler arasında kutuplaşma yaratma gücünü ifade etmektedir. Belirli bir toplumsal kimliğe mensup bir insan grubunun kendini, kendinden olmayan bir “öteki”ye göre tanımlayarak grubun ortak aidiyetinden motive olan bir güç geliştirmiş olması, o bölgede doğrudan bu ortak aidiyeti hedef alan bir toplumsal kimlik sorunu olduğunu göstermektedir.²²⁹

4.1.2. Savaşla İlişkili Cinsel Şiddet ve Kadın Kimliği İlişkisi

Ortak bir aidiyet olarak “kadınlık”, bir toplumsal kimliği ifade edecek şekilde kullanıldığında, toplumsal cinsiyet kimliklerinin de savaş şiddetinin hedef kimliklerinden biri olduğu görülmektedir. Savaşın, erilliğin bir ürünü olduğu ve savaş şiddetinin özünde erkek şiddetinin bir türü olduğu tezleri hatırlandığında, bu bakış açısı daha da kuvvetlenmektedir. Bu kanıyı destekleyecek bir diğer tez ise militarizasyon hâlinin, egemenlik kurma, güç gösterisinde bulunma ve kadın bedeni üzerinde yönetim hakkına sahip olma gibi temel eril ihtiyaçları gidermeye müsait bir ortam yaratıyor oluşudur. Bu bağlamda savaş şiddetinin bir türü olarak “savaşa ilişkili

²²⁷ Kreft, **age**, 2.

²²⁸ Diken, Laustsen, **age**, 112.

²²⁹ Gül Aktaş, “Feminist Söylemler Bağlamında Kadın Kimliği”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 30, s. 1 (2013): 57.

olarak cinsel şiddetin” temel hedefi, bütün aidiyetlerinin ötesinde, bir cinsiyet grubu olarak kadınlığın kendisidir.

Eril şiddetin en yaygın türlerinden biri olan cinsel şiddet, etnik motivasyonlarla gerçekleştirildiği gibi, aynı zamanda doğrudan kadınlara ait bir başka toplumsal kimliği hedef almaktadır. Diğer bir ifadeyle, “milliyetçi ötekileştirme ile cinsiyetçi ötekileştirme paralel çizgide ilerlemektedir.”²³⁰ Savaşla ilişkili olarak yürütülen cinsel şiddet, her ne kadar kadın grubunun etnik ve dinî özellikleri üzerinden motive edilmiş olsa da, hedef gruptakiler “kadın olduğu için” erkek şiddeti cinsel boyut kazanmaktadır. Dolayısıyla savaşla ilişkili cinsel şiddet, özellikle hedefteki etnik grubun kadın üyeleri için tasarlanmış, “erkek şiddetinin kadınlığa uygun bir formu” olduğu hesaplanarak hayata geçirilmiş bir uygulamadır.²³¹

Bir cinsiyet grubunun kültürel, geleneksel, dinsel ve etnik aidiyetleri onun, savaş şiddetinin hedefi olmasının temel motivasyonlarından birini ifade etse de; bu bölümde anlatılmak istenen, herhangi bir etnik, kültürel ve inançsal aidiyet sınırı gözetilmeksizin belirli bir cinsiyet grubunun, savaşın yeniden ürettiği kadınlık ve erkeklik ayrımının bir tarafını ifade ediyor olduğudur. Bunu destekleyecek şekilde ortaya atılan bir iddia, Bosna Savaşı sırasında cinsel şiddete maruz kalan kadınların etnik kimliği üzerinden, uluslararası basın ve yayın organlarında “Müslüman mağduriyeti” algısı yaratıldığı yönündedir. İddiaya göre, medya organlarıncı, tecavüz kurbanı olarak ifade edilen kadınların etnik kimlikleri uluslararası kamuoyuna yalnızca Müslüman, Arnavut, bazen de Hırvat olarak yansıtılmakta; sonuç itibarıyla etnik olarak karışık ailelerden gelen ve/veya Müslüman olmayan kadınların cinsel şiddet mağduriyeti göz ardı edilmektedir. Örneğin, Batılı feminist akademisyenlerin çalışmalarında çokça kullanmış olduğu “Bosnalı kadınlar” söylemi, aslında yalnızca “Boşnak ve Müslüman kadınlar” kastını içermekte; bu durum Sırp kadınları yalnızca cinsel şiddet kurbanı olma potansiyeline sahip kadınlar, Müslüman kadınları ise tecavüz kurbanları olarak yansıtmaktadır.²³² Benzer şekilde, tarafsızlıktan ve nesnellikten sapılmaması adına bu noktada değinilmesi gereken önemli bilgilerden biri, tecavüzlerin, kıyaslanamayacak kadar büyük bir kısmının Sırp askerleri veya Çetnik gerillalar tarafından gerçekleştirildiği bilinse de, savaş sırasında zaman zaman

²³⁰ Kelleci, *age*, 416.

²³¹ Skjelsbaek, 2006, 388.

²³² Vesna Nikolić Ristanović, “War and Post-War Victimization of Women”, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, c. 10, s. 2 (2002): 140.

Hırvat ve Boşnak milislerin, bir intikam alma yöntemi olarak karşı tarafın kadınlarına tecavüz ettiği²³³ Womenaid International, konuya ilişkin bir raporunda, cinsel şiddetin ağırlıklı olarak Müslüman kadınlar üzerinde uygulandığını belirtmiş ancak buradaki cinsel istismarın etnisite ile sınırlanmamış olduğunu da söyleyerek, diğer kimliklerden kadınların durumunun da uluslararası toplumun endişesi olması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.²³⁴ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 1994 yılında yayımladığı bir raporda, bahsi geçen savaş suçlarının, Bosna Savaşı'nın bütün etnik topluluklarınca uygulandığına dair ifadeler kullanmış ve hangi etnik kimlikten olursa olsun, failerin yargıya teslim edilmesinin uluslararası hukukun öncelikli hedefi olması gerektiği konusunda uluslararası kamuoyuna çağrıda bulunmuştur.²³⁵ Burada hatırlanması gereken önemli tezler, kadın bedeninin, savaşan iki toplum arasında kurulan iletişimde bir araç olarak kullanıldığı ve tecavüzün, hangi etnik kökenden olursa olsun, ataeril toplumlarda erkekte kadına yönelen ve çatışma ortamında yükselişe geçen genelgeçer patriarkal bir cinsel şiddet biçimi olduğudur.²³⁶ Dolayısıyla bu bölümde hakim olan bakış açısı, Bosna Savaşı örneği üzerinde, erkekleri Boşnak, Sırp ve Hırvat olmak üzere bütün erkekler; kadınları da Boşnak, Sırp ve Hırvat olmak üzere bütün kadınlar olarak ele alarak cinsiyet grupları arasında temel bir ayrıma gitmek ve savaşın bu cinsiyet grupları arasında ne türden bir derinleşme yarattığını ifade etmek niyetindedir.

4.1.3. Bosna Savaşı'nda Cinsel Şiddet ve Yugoslavya'da Yeniden Üretilen Cinsiyetçi Roller

Savaşla ilişkili olarak yürütülen cinsel şiddet, bir cinsiyet grubu olarak kadın topluluğunu iki farklı kimlik üzerinden hedef almaktadır. Bunlardan birincisi, kadının, doğduğu andan itibaren sahip olduğu fiziksel kadınlığına ve dişil cinsel özelliklerine gönderme yapan biyolojik cinsiyet kimliğidir. İkincisi ise toplumsal süreçler içerisinde oluşan, kadın ve erkeklerin sosyal ilişkiler kurdukları tarihsel dönemler boyunca her ikisinden beklenen davranışların ve kendilerine yüklenen sosyal rollerin bir bütünü

²³³ Bora, **age**, 154.

²³⁴ Womenaid International, **age**, 1.

²³⁵ "Letter Dated 24 May 1994 from the Secretary General to the President of The Security Council (S/1994/674)", **United Nations Security Council**, 674, May 1994.

²³⁶ Bu tezin hazırlanma sürecinde CURE Foundation (Fondacija CURE) üyeleri ile Bosnalı kadınların cinsel şiddet deneyimleri üzerine Saraybosna'da yapılan görüşmede, tecavüzün Boşnak, Sırp ve Hırvat tüm kadınların ortak problemi olduğu belirtilmiş ve tecavüz sonucu yaşanan utanç travması ortak bir patriarkal sorun olarak nitelendirilmiştir (Ajna Jusić, 11 Şubat 2020, Saraybosna, 12.00).

olarak şekillenen toplumsal cinsiyet kimliğidir. Toplumsal cinsiyet kimliği, kadınlar ve erkekler için doğuştan kazanılan birer kimlik değil, toplumsal süreç içerisinde yaratılan bir kimliktir.²³⁷

Savaş ve militarizasyon durumunda kadın kimliği, biyolojik cinsiyet rolleri ve toplumsal cinsiyet rolleri arasında bölünmektedir.²³⁸ Ancak ne var ki kadının biyolojik formu itibariyle sahip olduğu fiziksel güçsüzlük, tarih boyunca kendisine yüklenen toplumsal cinsiyet rolleriyle pekiştirilmiş ve savaşlar, bu pekiştirme ve yeniden üretmeye en elverişli dönemlerden biri olagelmıştır.

Ataerkil toplumlarda savaş ve militarizasyon, tüm toplumsal kimlikler üzerinde yarattığı kutuplaşmanın bir benzerinin cinsiyetler arasında da yaratıldığı, kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıkların derinleşerek cinsiyet eşitsizliğinin pekiştirildiği ve beslendiği bir polarizasyon durumunu ortaya çıkarmaktadır.²³⁹ Savaş politikası olarak yürütülen cinsel şiddet, “cinsel şiddetin failleri” ve “cinsel şiddetin mağdurları” gibi temel bir ayrım üzerinden ele alınacak olursa, savaşın iki ilkel ve basit kimlik grubu olan biyolojik “kadınlık” ve “erkeklik” kimlikleri arasındaki ayrımı derinleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu ayrım, erkeklerin sahip olduğu fiziksel gücü ve cinsel organlarını, yani biyolojik cinsiyet kimliklerini, kadınlar üzerinde bir silah olarak kullanabildiklerini fark etmeleriyle ortaya çıkmaktadır.²⁴⁰ Başka bir ifadeyle, kadının biyolojik varlığı ve bedeni, eriller arasında yapılacak bir savaşın meydanı olarak algılanmakta; erkeğin biyolojik özellikleri ve cinsel organı silahlaştırılarak, doğrudan bu meydan üzerinde karşı tarafla bir erkeklik yarışına gidilmektedir.²⁴¹ Erkeğin cinsel organlarının silahlaştırılması ve kadın cinsel organlarının Bosna Savaşı döneminde, ulusal güvenliği teşvik etmek amacıyla belirli etnik grupların adeta “kimlik deposu” hâline getirilmesi, hetero-ulusal eril milliyetçi hareketlerin, kadın bedenini nasıl metalaştırdığı ve erkeklerden ayırdığını açıkça göstermektedir.²⁴²

²³⁷ Sandra Whitworth, “Gender in the Inter-Paradigm Debate”, **Millennium: Journal of International Studies**, c. 18, s. 2 (1989): 265.

²³⁸ Amra Džonlić, “Understanding the Role of Women in the Context of Transitional Justice in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina” (Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, 2018), 30.

²³⁹ **age**, 30.

²⁴⁰ Susan Brownmiller, **Against Our Will: Men, Women and Rape** (New York: Simon & Schuster, 1975), 14-15’ten aktaran Kelleci, **age**, 420-421.

²⁴¹ Joshua Kepkay, “Gendercide and Bosnian War”, **On Politics: Journal of the University of Victoria Undergraduates of Political Science**, c. 5, s. 1 (2011): 72.

²⁴² Efser Rana Coşkun, “Approaching Bosnian War in Light of ‘Violence against Women’ and ‘Gendered Violence’”, **METU GWS CONFERENCE: International Conference on Knowledge and Politics in Gender and Women’s Studies, 9-11 October 2015** (Ankara: ODTÜ, 2015): 299.

Dolayısıyla savaşın kutupları netleşmekte; herhangi bir etnik ve dinsel bağ dikkate alınmaksızın, silah kullananlar erkekler, bunun mağduriyetini yaşayan da kadınlar olacak şekilde ikili bir saflaşma yaşanmakta ve savaş şiddeti, temel olarak kadın ve erkek arasında bir polarizasyona dönüşmektedir.

Cinsel şiddetin, biyolojik cinsiyetler arasında yarattığı kutuplaşmanın sonucu olarak, belirli bir cinsel kimliğe yönelik kolektif tehdit denklemi oluşmaktadır. Bu denkleme göre savaşla ilişkili cinsel şiddet tehdidinin, “tehdit eden” tarafını erkekler veya ataerkil toplumun kendisi; “tehdit edilen” tarafını ise kadın kimliğine mensup olan herkes oluşturmaktadır.²⁴³ Bu durumda, kadın kimliğine mensup tüm bireylerin tek tek cinsel şiddet mağduriyeti yaşamasına gerek olmadan, grup üyelerinin birine veya belirli bir kısmına yönelik olarak gerçekleştirilen her türden cinsel şiddet eylemi, grubun tamamına yönelik bir kolektif tehdit anlamına gelmektedir. Bu anlam, tehdit eden erkek grubunun her bir üyesinde mevcut cinsel dürtüler ve biyolojik özellikler sebebiyle, daima kadın grubundan herhangi birine yönelebilecek bir cinsel şiddet eylemi potansiyelinin farkındalığından kaynaklanmaktadır. Özetle, bu kolektif tehdit bilincinin oluşması, savaşla ilişkili cinsel şiddetin kadının biyolojik kimliğini hedef aldığını göstermektedir.

Cinsiyet kutuplaşmasının bir diğer boyutu, kadınların ve erkeklerin sahip olduğu toplumsal kadınlık ve erkeklik rollerinin yeniden üretilmesiyle, dolayısıyla toplumsal cinsiyetin kutuplaşmasıyla alakalıdır.²⁴⁴ Bu kutuplaşma, Enloe’nun, kadın yaşamının nasıl militarize edildiğine ilişkin tezleriyle bağdaşmaktadır. Savaş dönemlerinde kadınlardan beklenen temel rollerden biri, asker eşi veya asker annesi olarak kendilerini aile kurumu içerisinde vefalı birer eş olarak konumlamaları ve sadakatlerinin tümünü bu evlilik kurumu içerisinde muhafaza etmeleridir.²⁴⁵ Bu beklenti, ataerkil toplum içerisinde kadına ilişkin olarak tanımlanan “makbul annelik” ve/veya makbul eşlik” rolünün yaşatılması talebidir. Eş zamanlı olarak beklenen bu roller, kadının biyolojik doğurganlık özelliğinin pekiştirildiği ve buna bir görev yüklenerek, biyolojik doğurganlığın ulusun devamından sorumlu tutulduğunu gösteren toplumsal rollerdir.

²⁴³ Kreft, **age**, 3.

²⁴⁴ Skjelsbaek, 2006, 388.

²⁴⁵ Enloe, 2006, 17.

Savaş öncesi Yugoslavya toplumlarında kadın ve erkeklere ilişkin toplumsal cinsiyet rolleri, özellikle Josip Broz Tito döneminde modernize edilmiştir. Kadınlar bu modernizasyon ile birlikte eğitim hayatına daha rahat erişmeye başlamış, ücretli işçi olarak emek piyasasına katılım gösterme koşulları iyileştirilmiş; dolayısıyla kadınlara ilişkin fırsat eşitliği konusunda Yugoslavya’da önemli bir gelişme kaydedilmiştir.²⁴⁶ Ancak Bosna-Hersek nüfusunun yaşadığı yerler, sosyolojik bağlamda merkez-çevre ayrımının açıkça gözlemlenebildiği yerleşim bölgeleri olup, söz konusu modernizasyondan nasibini alan bölgeler daha çok kent merkezli yerleşim alanlarıdır.²⁴⁷ Dolayısıyla Bosna-Hersek’te kırsal bölgeler ve kentsel bölgeler arasında yaşayış ve anlayış biçimleri farklılık göstermekte; toplumsal cinsiyete ilişkin görgü ve algılar da buna göre şekillenmektedir. Savaşın başladığı yıllarda, özellikle Bosna-Hersek’in kırsal bölgelerinde kadınların ve erkeklerin evlerinden toplanarak birbirinden ayrılması ve eşlerinden koparılmış kadınlar üzerinde toplu cinsel şiddet kampanyalarının yürütülmesi, bölgelerde hakim olan moral değerleri büyük oranda tahrip etmiştir.

1990’lı yılların başlangıcında, Bosna toplumunun günlük yaşantısına yön veren toplumsal cinsiyet ilişkileri ve geleneksel değerler, militarizasyonun etkisiyle, milliyetçi liderler tarafından kitleleri harekete geçirmek adına birer propaganda malzemesi olarak kullanılmış ve vurgulanmıştır. Dolayısıyla savaş yılları, toplum tarafından ahlâkî ve etik ilkelerin hatırlatıldığı, toplumsal cinsiyet rollerinin benimsendiği ve muhafaza edilmek istendiği yıllar olarak ifade edilmelidir.

1990’lı yıllarda militarizmin had safhada olduğu Yugoslavya topraklarında, milliyetçi ideoloji eşliğinde kadının annelik rolüne gönderme yapan; vatanın sınırlarını, kadının doğurganlık gücü üzerinden çizen ve ulus devletlerin kültürel ve biyolojik olarak yeniden üretilmesini kadının anneliğine bağlayan “Küçük Anne Sırbistan”, “anavatan” veya “Yugović Anne: tüm oğullarına savaşta ölmelerini tavsiye eden kahraman bir anne” söylemleri geliştirilmiştir.²⁴⁸ Bu dönemde Yugoslavya’da; Hırvat, Sırp ve diğer tüm milliyetçi ideolojilerin temsilcileri tarafından “toplumsal cinsiyet gelenekselliği” yenilenmiş; doğum oranları stratejik bir önem ve siyasal bir

²⁴⁶ Sabrina Ramet, **Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War**, 2. bs. (Oxford: Westview Press, 1996): 124-126’den aktaran Boeschoten, *age*, 46.

²⁴⁷ Tone Bringa, **Being Muslim in the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village** (Princeton: Princeton University Press, 1995), 58-60’tan aktaran Boeschoten, *age*, 46.

²⁴⁸ Cindy Synder ve diğ., “On the Battleground of Women’s Bodies: Mass Rape in Bosnia-Herzegovina”, **Affilia: Journal of Women and Social Work**, c. 21, s. 2 (2006): 188.

boyut kazanmıştır.²⁴⁹ Bir veri kaynağı, bu dönemde siyasi liderler ve kiliselerin söylemleri eşliğinde Hırvatistan, Slovenya ve Sırbistan’da kürtaj karşıtı kampanyaların yürütüldüğünü ortaya koymuştur.²⁵⁰ Başka bir veri koleksiyonu benzer şekilde, tanınmış bir Müslüman liderin “Müslüman kadınlarıma sesleniyorum: En az beş çocuk yapsınlar; bunlardan ikisi kendileri için, üçü Bosna için.”²⁵¹ şeklinde bir ifade kullanması, ataerkil kültürel yapıya mensup Yugoslavya toplumlarının, sahip olduğu doğurganlık üzerinden kadına biçtiği toplumsal rolü açıkça ortaya koymaktadır. Bosna Savaşı sırasında yürütülen zorunlu gebelik politikalarının ve buna ilişkin kullanılmış aşağılayıcı ifadelerin alt metinlerini bu bakış açısı üzerinden bir kere daha sınamak mümkündür. Müslüman toplumun kadına biçtiği toplumsal cinsiyet rolü gereğince, kadından, ahlâklı bir anne olup aile kurumu içerisinde Müslüman çocuklar yetiştirmesi ve gerektiğinde bunları devletine feda etmesi beklenirken, Müslüman bir kadına Sırp askerler tarafından tecavüz edilmiş olmasının temel hedefi bu makbul annelik rolünü tahrip ederek kadını, kendi topluluğu içerisinde değersizleştirmek ve kuracağı sağlıklı bir aile hayatının önünü tıkamaktır. Tekrar etmek ve pekiştirmek gerekirse, kadına yüklenen toplumsal rollerin aynısını kendi ataerkil kültürü içinde de yaşatan “düşman” veya “öteki”, karşısındaki toplumu zedelemenin yolunun buradan geçtiğinin bilincindedir.

Toplumsal cinsiyet rolü olarak kendisine annelik statüsü atfedilmiş olan kadın, ailesini korumak ve çocuklarının geleceğini düşünmek için çalışmalı; eşi veya çocukları savaşa çağrıldığında o geride kalıp evine ve çevresine sahip çıkmalı; savaş sonrası süreçte ise toplumun gelecekte beklenenlerini temsil ederek barışı talep etmelidir.²⁵² Bosna Savaşı’nın mağdur kadınlarından Majka (Anne) Mejra Dautović’in şu ifadeleri, toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl yeniden üretildiğiyle yakından ilgilidir:

“Yaşadığım acı çok zor; bütün anneler için zordur. İçinde olduğumuz durumu değiştiremezsek, barışı getirmek için çalışmak zorundayız, artık nefret yok. 1992 yılının başlarında çocuklarım götürüldüğü zaman, onları aradım, bir yandan da insanlara yardım etmeye çalıştım. İlk önce, köyden gelen mültecilere yardım etmeye çalıştım. Yapabildiğim kadar yardım ediyordum ve çocuklarımı arıyordum, sanki yaşıyorlarmış gibi, öldüklerini bilmeden.”²⁵³

²⁴⁹ Cynthia Cockburn, “Gender, Armed Conflict and Political Violence”, The World Bank Washington DC, 10-11 June 1999, Washington, 8.

²⁵⁰ **age**, 188.

²⁵¹ Dubravka Ugrešić, **The Culture of Lies: Antipolitical Essays** (London: Phoenix House), 122.

²⁵² Cynthia Enloe, **Does Khaki Become You?** (London: Pluto Press, 1983), 46’den aktaran Skjelsbaek, 2006, 388.

²⁵³ Kovačević, Perković, Zajović, **age**, 74.

Enloe, savaş annelerinin veya asker eşlerinin, ataerkil toplumun ana akım medya organları tarafından soyut milliyetçi sembollere dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.²⁵⁴ Bu sembolizasyon çabası, asker eşleri veya sevgilileri olan kadınların veya savaşta eşlerini ve evlatlarını kaybeden anne rolündeki kadınların, bu militarizasyon deneyimleri sonucu neler hissettiğini anlamaktan; onların duygularını yansıtmaktan ve umutlarını, beklentilerini önemsemekten çok uzak bir çabadır. Bu sembolizasyon, evlatlarını kaybeden anneye kendisinden beklenen annelik rolünü karşıladığı için sunulan bir kahramanlaştırma ve ona, ataerkil toplumun kutsal milliyetçiliğinde şanlı bir yer atfetme çabasının bir ürünüdür. Çünkü ataerkil milliyetçiliğin kadından beklediği toplumsal rol, doğurganlığı sebebiyle iyi bir anne ve iyi bir eş olarak ulusun devamını sağlaması ve vatan için canını feda edebilecek evlatlar doğurmasıdır.

Ataerkil toplumlarda militarizasyon ile yeniden üretilen bir başka toplumsal cinsiyet rolü, kadının biyolojik güçsüzlüğünün pekiştirilmesini esas alan ve kadını, “korunması gereken bir varlık” olarak algılayan, kadın güçsüzlüğünü tekrarlamaya ve normalize etmeye yönelik korumacı bakış açısıdır. Ataerkilliğin kadın üzerindeki bu koruma içgüdüsü, kadının diğer toplumsal cinsiyet rolleriyle bağlantılıdır. Kadının, mensup olduğu etnik topluluğun üreticisi yani “ulusun biyolojik annesi” olması sebebiyle ulusun devamı kadınlığa bağlanmakta; buna ilişkin söylemlerin tekrarlanmasıyla süreç içerisinde kadın ve ulus birbiriyle özdeşleşmektedir. Bu durum, kadını, tıpkı vatan gibi, toprak gibi korunması gereken kutsal bir varlığa dönüştürmektedir.²⁵⁵ Kadın ve vatan toprağının birbiriyle bu denli denkleştiği bir durumda, ataerkil bir topluluktaki erkeklerin kadınlarını koruyamaması, kendi mülkiyetindeki vatan toprağı üzerindeki egemenliğini de yitirdiği anlamına gelmektedir.²⁵⁶ Bu durum, erkekler arasında kurulan iletişimi ve kadınlarını koruyamamaktan ötürü karşı tarafa gönderilen aşağılama mesajını hatırlatmaktadır. Örneğin; Yugoslavya’da sıcak çatışmalar devam etmekteyken, Sırp askerlerinin veya düzensiz Çetniklerin, Bosna-Hersek ve Hırvatistan topraklarına dahil olan kasabalara girip burada Sırp olmayan kadınlara, kamuya açık alanlarda ve kısa zamanda yerel çevrenin de buna şahit tutulacağı biçimde tecavüz etmiş olması, özünde Müslüman ve Hırvat erkekleri “kadınlarını korumaktan yoksun halklar” şeklinde aşağılamak

²⁵⁴ Enloe, 2006, 17.

²⁵⁵ Necip Arman, Didem Şerbetçi, “Postkolonyal Feminist Teoride Milliyetçilik, Militarizm ve Savaş Karşıtlığı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 14, s. 3 (2012): 74.

²⁵⁶ Kelleci, *age*, 418.

anlamına gelmekte ve onların erkeklik gururunu, yani erkeğin toplumsal cinsiyet rollerini de tahrip etmektedir.²⁵⁷ Benzer bir ifadeyle, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Hırvatistan devletleri eril iletişimin üç tarafı olarak değerlendirildiğinde; erkeklerin yönettiği Sırbistan devleti, yine erkeklerin yönettiği Bosna-Hersek ve Hırvatistan devletleriyle savaş yoluyla bir iletişim kurma yoluna gitmekte; tecavüz, istismar, işkence ve zorunlu fahişelik uygulamalarını bu erkeklerin kadınları üzerinde yürütebildiği için Bosna-Hersek ve Hırvatistan’a daha üstün ve güçlü olduğu mesajını kadınlar üzerinden aktarmaktadır.²⁵⁸

Savaş ve militarizasyon durumunda, yeniden üretilen toplumsal cinsiyet rollerinden bir diğeri de kadının cinsel ahlâk durumu sebebiyle kendisine yöneltilen etik yargılarla ilgilidir. Ataerkilliğin kadından beklediği, yalnızca evlendiği kişiye ait olması ve ailesindeki erkeklere bağılılık göstermesi, aile kurumunu bu sadakatle yaşatmasıdır.²⁵⁹ Ataerkil toplumun bu algısında, asker eşliği üzerinden militarizasyonu deneyimleyen veya vatana adamak üzere erkek çocuk doğurarak bunları asker olarak yetiştiren kadınlarla, cinsel şiddete maruz kalarak militarizasyonu farklı biçimde deneyimleyen kadınlar arasında derin bir uçurum yaratılmaktadır. Ulus devletlerin yeniden üretilmesi süreçlerinde ve ataerkil milliyetçiliğin muhafazasında anne ve eş rolündeki “saygın kadınlar” ile askerî fahişe konumundaki “hayat kadınları” veya tecavüz kurbanı olan kadınların toplumsal rolleri birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış durumdadır.²⁶⁰ Bunu destekleyecek şekilde Enloe, bu toplumsal rollerin sürdürülmesinde, annelerin çeşitli medya organlarınca birer savaş kahramanı olarak ilân edilirken, başka bir militarizasyon deneyimine maruz kalan askerî fahişelerin veya tecavüz kurbanlarının toplumsal yapı içerisinde birer utanç nesnesi olarak yaftalandığını söylemektedir.²⁶¹

Kadının evlenene kadar bekâretini koruması ve evlendikten sonra da yalnızca eşine ait olması, Bosnalı Müslüman toplumunda da yaşatılan bir kültürel gelenektir. Dolayısıyla muhafazakâr ataerkil toplumun Bosna Savaşı sırasında tecavüze uğramış ve evlilik dışı olacak şekilde çeşitli türlerde cinsel şiddet deneyimlerine maruz kalmış

²⁵⁷ Kepkay, *age*, 73.

²⁵⁸ Amy Ray, “The Shame of It: Gender-Based Terrorism in the Former Yugoslavia and the Failure of International Human Rights Law to Comprehend the Injuries”, *The American University Law Review*, c. 46, s. 793 (1996): 838.

²⁵⁹ Josh Pallas, “Sexual Violence and War: Bodies and Meanings”, *Yemaya: Journal of Gender and Sexuality*, s. 10 (2015): 78.

²⁶⁰ Arman, Şerbetçi, *age*, 74.

²⁶¹ Enloe, 2006, 17.

kadınlara yönelik yakıştırmalarını tahmin etmek zor değildir. Trnopolje Kampı'nda 1992 Mayıs'ından Ağustos'una kadar bulunmuş ve buradaki mağdur kadınların tedavisi için çalışmış doktor Jusuf Pasalić şunları söylemiştir:

“Burada psikolojik bir problem var. Müslüman toplum, patriarkal bir toplum. Kadının onuru çok önemli ve erkekler kıskanç. Erkeğin zihninde, kadının, cinsel birlikteliği kendi gönül rızasıyla yapmış olduğuna dair en ufak bir şüphesi varsa, o evlilik o noktada sonlandırılır.”²⁶²

Bu alıntının ilgi çekici noktalarından biri, kadının, kendi rızası dışında, üstelik büyük bir korku, işkence ve zorlamayla maruz kaldığı cinsel şiddetin “faturasının” yine kadına kesiliyor olmasıdır. Bunu destekleyecek bir veri olarak, Bosna Savaşı döneminde cinsel şiddet mağduru olmuş kadınların, intihar etmeye yöneldikleri, toplumdan dışlandıkları, zaman zaman da eşleri tarafından boşandıkları veya öldürüldükleri kayıtlara geçmiş durumdadır.²⁶³ Dolayısıyla ataerkil Yugoslavya toplumlarında, cinsel şiddet mağduru olmuş bir kadına ne türden bir itham ve sosyal dışlanmışlığın reva görüldüğü çok açıktır. Bununla birlikte, ataerkil toplumlarda eşini kıskanma hakkının erkeğe özgü bir mesele olarak lanse edilmesi, kadına “tek taraflı sadakat” rolü yükleyen ayrı bir algı meselesi olarak nitelendirilebilir. Bu algı, kadını tek taraflı olarak “aile onurunun timsali” olarak gören onurcu ve ahlâkçı zihniyetin bir ürünü olup bu zihniyet, kadının tecavüz yoluyla aşağılanmış olmasını, tüm ailenin aşağılanması olarak algılamaktadır.²⁶⁴ Ayrıca, ataerkil Müslüman Boşnak toplumunda evlilik öncesi bekâretin yitirilmiş olması durumunda, kadının karşılaşılabileceğini bildiği ağır ithamlar, etiketlenmeler ve herhangi bir tecavüz vakasında kadının gönüllülüğü bulunduğu ilişkin suçlanma korkusu, tecavüz mağdurlarının deneyimlerini itiraf etmelerinden, sessiz kalmalarına yol açmaktadır. Bu sebeple cinsel şiddete ilişkin vaka tespitlerinin zorlaştığı tekrar vurgulanmalıdır. Ataerkil toplumsal bakış açılarının birer ürünü olarak kadının cinsel ahlâkına ilişkin tüm bu algılar bir “tecavüz kültürü” oluşturmakta ve bu kültür, çoğunlukla mağduru daha da mağdur etmektedir.²⁶⁵

²⁶² Ross, *age*, 2.

²⁶³ Boeschoten, *age*, 47.

²⁶⁴ *age*, 47.

²⁶⁵ Ross, *age*, 2.

4.2. Bosna Savaşı'na Tepki Olarak Yükselen Kadın Mobilizasyonu

4.2.1. Yugoslavyalı Kadınların “Barış” Algısı ve Bosna’da Barış İnşa Sürecinde Kadınların Rolü

Bundan önceki tüm bölümlerde büyük bir tutarlılıkla üzerinde durulan gerçek, militarizasyon durumunun kadın ve erkekler için aynı şeyi ifade etmediği ve savaş durumunda, gerek biyolojik cinsel roller gerek toplumsal cinsiyet rolleri açısından kadın ve erkeklerin aynı deneyimleri paylaşmadığıdır. Bu gerçeklik üzerinden yola çıkıldığında, birbirinden farklı tecrübeleri ve mağduriyetleri içeren bu sürecin nasıl sonlanacağı ve barışın nasıl inşa edileceği, kadın ve erkek perspektifleri açısından farklı taleplerle gündeme gelmiş bir konudur.

1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşması ile resmen sonlanmış olan savaş döneminin hemen ardından, kadınlar için barışın ve adaletin ne anlama geldiğine kadın perspektifinin içinden bakmak, bundan sonraki süreci anlamak açısından önemlidir. Erkeklerin savaş deneyimleri sonrası talep ettikleri barış inşası, temelde silahlı çatışmaların önlenmesi olarak basitçe ifade edilebilecekken; kadınların barış inşası sürecinden başlıca istemleri sosyal adaletin sağlanması; ırkçılık ve cinsiyetçiliğe karşı önlemler içeren çok boyutlu bir eşitlik; dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitliğini de barındıran yeni bir toplum düzeni olmaktadır.²⁶⁶ Bu sebeple, “savaş” ve “barış” tanımları, dünyanın zulüm gören gruplarının kelimeleriyle yapılmalıdır. “Kadın olmak” tüm kültürlerde ortak bir risk grubuna dahil olmak anlamına geldiğinden; tüm kadınların kolektif tehdidi olan “cinsel terörizm zulmü” hesaba katılmadan yapılacak bir “barış” tanımı, birçok hassasiyeti içermekten yoksun kalacaktır.²⁶⁷

Cinsel şiddete dair veri koleksiyonlarının önemle üzerinde durduğu tezlerden biri, etnik çatışmaların yaşandığı bölgelerde, cinsel şiddet mağduriyeti yaşayan kadınların, savaş dönemi ve bunun ardından gelen barış sürecinde cinsel şiddete bir tepki olarak mobilizasyon gösterdiğiidir.²⁶⁸ Savaşın başlamasından hemen önceki yıllarda Yugoslavya’da yükselen savaş karşıtı kadın hareketliliği, bu tezin sahaya en önemli yansımalarından biridir. Yugoslavya sahası özelindeki kadın hareketlerine ilişkin çalışmalar yapan ve savaş döneminde oluşturulmuş kadın örgütlenmelerinde görev almış anti-militarist feminist akademisyen Cynthia Cockburn, Yugoslavya

²⁶⁶ Džonlić, **age**, 28.

²⁶⁷ Ray, **age**, 837.

²⁶⁸ Kreft, **age**, 1.

Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin dağılışı dönemi ile bu bölgedeki toplumsal cinsiyet çalışmalarının eş zamanlılığını vurgulamaktadır. Cockburn'e ve temsil ettiği feminist akademisyenlere göre, bölgedeki savaşın kadınların hayatına getirdiği deneyimler ve toplumsal cinsiyet üzerinden temellenen ideolojilerin uyanışı arasında anlamlı bir rastlantısallık bulunmaktadır.²⁶⁹

Yugoslavya, Bosna Savaşı'nın hemen öncesinde, 1990 yılından itibaren mikro-milliyetçi hareketlerin etkisiyle militarizmin doruk noktasına ulaştığı ve çeşitli etnik grupların silahlanmaya başladığı bir bölge olmuştur. Askerileşmenin ve bunun getireceği tehditlerin farkında olan kadınlar bu dönemde, tellallığı yapılan milliyetçiliklerin ve kadına çocuk doğurma görevi yükleyenlerin geliştirdiği tüm savaş yanlısı söylemlerin karşısında yer almış; feminist gruplar hâlinde örgütlenen kadınlar, savaş ve milliyetçilik karşıtı protestolar gerçekleştirmiş ve Yugoslavya'nın sivilleşmesine ilişkin çağrıda bulunmuştur. 1991 yılının Mart ayında; Slovenya, Hırvatistan ve Sırbistan'daki savaş karşıtı kadın grupları bir araya gelerek örgütlenmiş; "Barış İçin Kadınlar (Women for Peace)" isimli kolektif yapı altında bir araya gelmiş, bölgedeki sorunların müzakere yoluyla çözülebileceğine ilişkin söylemler geliştirmiş ve tüm cumhuriyetlerdeki kolluk kuvvetlerinin hareketliliğinin sonlandırılmasına ilişkin taleplerini gündeme getirmişlerdir.²⁷⁰

Bosna Savaşı'nın başlamak üzere olduğu yıllarda Yugoslavya genelinde ses getiren en önemli çıkışlardan biri asker annelerine aittir. 1991 yılı itibarıyla Yugoslavya'nın çeşitli bölgelerinde görülen militaristleşmeye bağlı olarak oğullarının askere çağrılmasından ve bölgede yükselen mikro-milliyetçi, etnik motivasyonlu politikalara kurban edilmesinden endişe duyan anneler, 1991 yılının yaz aylarında Yugoslavya Federal Ordusu'na karşı protesto gösterileri düzenlemişlerdir. Bu konuda kadınların ortak bir ses olarak yaptığı açıklamalardan biri şöyledir:

"Oğullarımızın, bu anlayışsız militaristlerin kurbanı olmasını reddediyoruz. Oğullarımızı feda etmemiz gereken hedeflerin neler olduğu net değil. Bizim oğullarımız bir parça bile sorumlu olmadıkları, açıkça ilan edilmemiş bir savaşa katılmaya zorlanarak adatılıyorlar. Emperyalist hedefler uğruna oğullarımızın can vermesinin gerekliliği, politikacıların projesinden başka bir şey değildir."²⁷¹

²⁶⁹ Cockburn, 1999, 8.

²⁷⁰ Donna Hughes, Lepa Mladjenović, Zorica Mršević, "Feminist Resistance in Serbia", **The European Journal of Women's Studies**, c. 2, s. 4 (1995): 514.

²⁷¹ **age**, 514-515.

Asker annelerinin savaşıla ilişkili mobilizasyonu, savaş sonrası dönemde de devam etmiş ve ulusal düzlemde ses getirmiş bir konudur. Bosna Savaşı'nın henüz resmen sonlanmadığı dönemlerde, 1995 yılının yaz aylarında etnik temizlik yöntemlerinin bir başka türü olan soykırım uygulamalarının büyük boyutta hayata geçirildiği Srebrenica kasabasında eşlerinin ve oğullarının maruz kaldığı etnik temizleme mağduriyetlerine ilişkin bir tepki göstermek isteyen savaş anneleri, "Srebrenica Anneleri" kadın örgütlenmesi adı altında bir araya gelmiştir. 22 Mayıs 1993 tarihinde BM tarafından gündeme getirilen Güvenli Bölgeler Kararı ile etnik çatışmalardan ve Sırp milliyetçilerinin silahlı saldırılarından korunması, Birleşmiş Milletler Koruma Gücü'ne bağlı Hollanda devletine bırakılan Srebrenica²⁷², 1995 yılında burada yaşanan büyük çaptaki soykırım nedeniyle uluslararası hukukun gündemine girmiş önemli bir konudur. Buradaki mağduriyete tepki olarak gelişen, ortadan kaybolmuş hatta yüksek ihtimalle öldürülmüş oğullarının ve eşlerinin adaletini temin etmek amacıyla örgütlenen "Srebrenica Anneleri" kadın grubu, hem Bosna-Hersek hem de Hollanda siyasetini etkileyebilecek potansiyelde kamuoyu yaratmayı başarmış bir örgütlenmedir. Srebrenica tartışmalarına bağlı olarak ortaya çıkan önemli sonuçlardan biri, Hollanda Savaş Dokümantasyon Enstitüsü'nün Srebrenica'da yaşananları incelemek amacıyla soruşturma (NIOD 2002) başlatmış olmasıdır. Bu soruşturma gereği "Srebrenica'da sivilleri korumaktan kim sorumluydu?", "Hollanda hükûmetinin rolü ve sorumluluğu neydi?" gibi soruların cevapları aranmıştır. Konuyla ilgili Çalışmalar 2002 yılına dek sürmüş, Srebrenica'ya ilişkin raporun hazırlanması zaman almış ancak çok belirsiz bir rapor olarak nitelenmiştir. Hollanda siyasetinde konuyla ilgili kutuplaşmalar yaşanmış ve Hollanda halkının Srebrenica konusundaki tepkisi üzerine Hollanda Başbakanı istifa etmek durumunda kalmıştır.²⁷³

Srebrenica Anneleri'nin hareketliliği siyasette yüksek bir ses getirmeyi başarmış olsa da, Srebrenica Soykırımı'nın aydınlatılması ve yargı süreci uluslararası hukuk açısından sancılı bir konudur. Srebrenica Anneleri grubundan kadın mağdur Sabaheta Hanım'ın buradaki mağduriyetle ilgili ifadelerinden biri şöyledir:

"Şükürler olsun ki o dönemde intihar etmedim. Eğer kendimi öldürmüş olsaydım, eşimi ve oğlumu kim arayacaktı? Bir günde binlerce çocuk annelerinden alınıyor, çok sayıda kadın ve erkek ormanlarda kayboluyor ve kimse bunun hakkında bir şey bilmiyor. İyi ama ben bunu

²⁷² Ateşoğlu Güney, **age**, 270.

²⁷³ Selma Leydssdorf, "Stories from No Land: The Women of Srebrenica Speak Out", **Human Rights Review**, s. 8 (2017): 195.

anlayamıyorum. Şunu fark ettim ki herkes Srebrenica’da yaşanan soykırımı unutmak istiyor. Durum böyle oldukça, ben de Srebrenica’da meydana gelen her şeyi ve burada neler yaşandığını öğrenmek için kendimde daha fazla güç buluyorum. Kocamı ve oğlumu unutamıyorum ve bizler, orada neler yaşandığını bilmek istiyoruz.”²⁷⁴

Yapısal sorunların varlığı ve yargılama süreçlerinin getireceği sorumluluklardan çekinilmesi üzerine Sırbistan ve yandaş siyasal otoriteler tarafından gerçekleştirilen, mağduriyetin üzerini örtmeye yönelik çabalar, Srebrenica Anneleri’nin konu üzerindeki haklı hassasiyetine gerekli önemin gösterilmesine engel olmuştur. Diğer bir ifadeyle, ülkenin tamamında bu annelerin hikâyelerine ve acılarına gerekli ölçüde ehemmiyet gösterilmemiştir.²⁷⁵

4.2.2. Bosna Savaşı’nın Etkisiyle Yükselen Kadın Hareketliliğinin Uluslararası Kamuoyundaki Getirileri

Kadın hareketlerinin uluslararası alandaki en önemli yansımalarından biri olarak, Bosna Savaşı mağdurlarının acı deneyimlerine tepki olarak gösterdikleri en önemli çabalardan biri, hem mobilize olma potansiyelleri hem lobicilik faaliyetleri hem de geliştirdikleri siyasi stratejiler ile cinsel şiddet vakalarının yargıya taşınmasını sağlayacak bir kamuoyu oluşturmak olmuş; bu süreçte savaş suçları ve insanlığa karşı suçların incelenebilmesi adına Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi (YUCM) kurulmuştur.²⁷⁶ YUCM’nin kuruluş süreci, kadın mobilizasyonundan ayrı düşünülmesi mümkün olmayan bir süreç olup, failerin cezalandırılmasına ilişkin taleplerin en etkili sonuçlarından birini ifade etmektedir.

Yugoslavya özelinde bir ceza mahkemesi kurulması sürecinde medyanın rolü oldukça önemlidir. Savaş bölgesinde insanlık suçlarının büyük çapta hayata geçiriliyor oluşu, medya yoluyla kamuoyuna yansımış ve uluslararası siyasetin önde gelen otoriteleri, kamuoyunun yaşananlara yönelik tepkisine karşılık verebilmek adına hukukî bir adım atma yoluna gitmişlerdir.²⁷⁷ BM Genel Sekreterliği bölgede yaşananlar ile ilgili rapor hazırlamış; raporun kabulüyle birlikte BM Güvenlik Konseyi’nin 25 Mayıs 1993 Tarihli ve 827 Sayılı Kararı ile Yugoslavya Ceza Mahkemesi kurulmuş ve bu tarih itibarıyla resmen göreve başlamıştır.²⁷⁸ 2. Dünya

²⁷⁴ age, 194.

²⁷⁵ age, 189.

²⁷⁶ Harbour, age, 21.

²⁷⁷ Erözden, age, 151.

²⁷⁸ Abdi Sağlam, “Uluslararası Yargılama Faaliyetleri Bağlamında Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin Değerlendirilmesi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, s. 20 (2015): 578.

Savaşı sonrasında kurulan ilk uluslararası ceza mahkemesi olması ve savaş henüz sonlanmamışken, devam etmekteyken kurulan ilk mahkeme olması, YUCM’yi özgün bir yapı hâline getiren önemli özelliklerdendir.²⁷⁹

Bu dönemde, savaş mağduru kadınların cinsel şiddet ve savaş deneyimine dair ifadelerinin medyaya yansımış olması ulusal ve uluslararası kamuoyunda ses getirmek ve ilgili hukuk kurumlarını adaletli kararlar almaya sevk etmek adına önemli bir gelişmedir. Özellikle, YUCM’nin bahsi geçen Kunarac Davası’nda kadınların bireysel ifade vermiş olmaları, mahkeme savcılar tarafından “hayatî önem taşıyan birer eylem” olarak nitelendirilmiştir. Kadınların cinsel şiddet deneyimlerini kendi sözlü beyanları yoluyla mahkemeye açması, tecavüzün bir insanlık suçu olarak değerlendirilmesi şeklindeki hukukî gelişmeyi de beraberinde getirmiştir.²⁸⁰

YUCM’de Bosna Savaşı’nda işlenen suçlara ilişkin duruşmalar, görgü tanıklarının ve tecavüz, işkence, zorunlu hamilelik, köleleştirme ve zorla fuhuş kampanyalarının kurbanları eşliğinde gerçekleştirilmiş; yargılamalar, kurbanların, kişi haklarını muhafaza etme hassasiyetiyle oluşturulmuş panjurların arkasına geçip seslerini değiştirmek suretiyle ifade vermeleri ve işkencecilerini tanımlamaları usulüyle uygulanmıştır.²⁸¹ Zaman zaman, mağdurların aşağılayıcı ve küçük düşürücü deneyimlerine dair travmalarının etkisinin devam etmesi ve kamuya açık bir platformda bunların dillendirilmesiyle maruz kaldıkları vahşetin gözler önünde tekrar canlandırılmasına ilişkin psikolojik çekinceleri sebebiyle bir kısmının ifade vermeyi reddettiği de belirtilmelidir.²⁸² Ancak yine de geleneksel hukuk kurumlarının dar kalıplarını yıkacak biçimde kadınların, cinsel şiddet deneyimlerini kendi ifadeleriyle aktarmak üzerine gösterdiği kararlılık ve isteklilik, söz konusu suçların yargılanması ve uzun vadede bundan sonuç alınması adına gösterilen en önemli çabalardan biridir.²⁸³ Hayatta kalan ve yaşadıkları fiziksel ve psikolojik işkenceler sebebiyle faillerine karşı ifade vermekte zorlanan kadınların yargı sürecindeki bu mücadelesi,

²⁷⁹ Lindsey Crider, “Rape as a War Crime and Crime against Humanity: The Effect of Rape in Bosnia-Herzegovina and Rwanda on International Law”, **Alabama Political Science Association Conference, 30-31 March 2012** (Alabama: Auburn University, 2012): 29.

²⁸⁰ **age**, 28.

²⁸¹ Kepkay, **age**, 80.

²⁸² **age**, 80.

²⁸³ Džonlić, **age**, 25.

evrensel boyutta “savaş kurbanlarına adalet getirme” motivasyonunun başını çeken bir gelişme olarak algılanmıştır.²⁸⁴

Kadın mobilizasyonunun uluslararası kamuoyunu etkisi altına alan yönünün bir başka göstergesi olarak, uluslararası otoriteler, savaş dönemi Bosna’ında yaşanan insan hakları ihlallerine ilişkin saha çalışmalarına ağırlık vermişlerdir. Bosna Savaşı sırasında uygulanan cinsel şiddet faaliyetleri de dahil olacak şekilde etnik temizlik usullerinin had safhada olması, ulusal ve uluslararası alanda farkındalık yaratmış ve buradaki insanlık suçlarına dair delilleri raporlamayı kendine temel amaç edinen birtakım devlet dışı örgütler oluşmaya başlamıştır.²⁸⁵ İnsan Hakları İzleme Örgütü (Helsinki Watch) ve Uluslararası Af Örgütü bu farkındalık ile kurulan organizasyonlar olup, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi de konuya ilişkin incelemeler yapması için bir Uzmanlar Komisyonu görevlendirilmiş; Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu ise konuya ilişkin bir Özel Rapor birimi oluşturmuştur.²⁸⁶ Ayrıca Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Yugoslavya çatışma bölgelerinde yürütülen cinsel şiddete ilişkin çok sayıda rapor yayımlamış; 1995 tarihli bir raporunda, kendi tabiriyle tecavüzü “iğrenç bir suç” olarak nitelemiş; 1991 yılı itibariyle cinsel şiddet mağdurlarının haklarının tazmini ve önceliklerinin karşılanması için cinsel şiddet faillerinin yargı süreçlerinin sürdürülmesine yönelik açıklamalar yapmıştır.²⁸⁷

Bosna Savaşı döneminde bölgede yükselen kadın hareketliliği, yalnızca ulusal ve uluslararası siyaset gündemine girmeyi değil; aynı zamanda uluslararası ilişkiler akademisini de etkilemeyi başarmış bir mobilizasyondur. Bunun temel yansımalarından biri, toplumsal cinsiyete ilişkin eşitsizliklerin ve cinsel şiddet mağduriyetinin dile getirilmesiyle birlikte, uluslararası ilişkilerin epistemolojik, metodolojik ve politik olmak üzere üç alanında feminist çalışmaların yükselmiş ve uluslararası farkındalık uyandırmış olmasıdır.²⁸⁸

²⁸⁴ Kepkay, **age**, 80.

²⁸⁵ Harbour, **age**, 19.

²⁸⁶ **age**, 20.

²⁸⁷ “Resolution Adopted by the General Assembly/on the report of the Third Committee/Rape and Abuse of the Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/49/610/Add.3)”, **United Nations General Assembly**, 49/205 (March 1995): 4.

²⁸⁸ Džonlić, **age**, 30.

4.2.3. Bosna-Hersek'te Kadınların Önündeki Engeller: Dayton Sürecinin Getirdiği Yapısal Sorunlar

Militarizasyonla birlikte yükselen kadın hareketliliği, hem savaş dönemi boyunca hem de savaş sonrası süreçte sarf ettiği yoğun çaba ile Bosna-Hersek'te belirli bir ölçüde ses getirmeyi başarmıştır. Özellikle savaş sonrası dönemde Bosna-Hersek'te büyük ölçekli ve ortak çalışma prensibine dayalı bir sivil kadın mobilizasyonu başlatılmış; örgütlenen gruplar, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması üzerine yoğun bir çalışma yürüterek politik otoriteleri etkilemeyi ve devlet kurumlarını belirli oranda şekillendirmeyi başarmışlardır. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyete ilişkin çalışmalar yürütmesi amacıyla devlet kurumları ve belediyeler düzeyinde çeşitli birimler açılmış; ayrıca kadın örgütlenmeleri arasındaki işbirliğinin sağlanması adına devlet düzeyinde bir Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur. Koordinasyon Kurulu, Kasım 2005'te, hükûmetin bakanlıklarını, kantonların yönetimlerini ve sivil toplum kuruluşlarını bağlayacak Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Protokolü'nün kabulü gibi toplumsal cinsiyete ilişkin bazı yeniliklere imza atmıştır. Protokol gereğince, Saraybosna Kantonu'nda aile içi şiddet vakalarının takibine ilişkin bir veri tabanı oluşturulması ve şiddete karşı bir eylem planının yürütülmesi kararlaştırılmıştır.²⁸⁹

Bosna-Hersek yapılanmasının bir alt birimi olarak bir kantonda uygulanacak toplumsal cinsiyet çalışması örneğinin kapsamından ve niteliğinden yola çıkılarak, Bosna-Hersek devletinin savaş sonrası siyasal yapılanmasının toplumsal cinsiyet çalışmaları ile olan ilişkisine burada kısaca değinmek gereklidir. Bosna-Hersek'te barış inşa süreci, 1995 yılının Aralık ayında üzerinde uzlaşmaya varılan Dayton görüşmeleri ile başlamıştır. 1995 yılında Bosna-Hersek'te statü koyucu anlaşmalarla yapılandırılmış ve ülkeyi kantonlara bölme esasına dayalı siyasal düzen, zaman zaman kadın sivil toplum faaliyetlerinin önünü kesmekte; ülke genelinde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik olarak gerçekleştirilecek yeni hamleleri sekteye uğratmaktadır.²⁹⁰

Dayton Anlaşması, savaş sonrası barışı inşa etme ve kalkınma sürecinde ülkeyi siyasal birimlere ayırmakla kalmamış, aynı zamanda Bosna-Hersek'i uluslararası

²⁸⁹ Ward, Marsh, **age**, 23.

²⁹⁰ CURE Foundation üyeleriyle yapılan görüşmede, Bosna-Hersek'te farklı yönetimler altında bulunan kadın örgütlenmelerinin, merkezi biçimde faaliyet yürütmesinin engellendiği ve bu noktada kadın hareketliliğinin siyasi engellere takıldığı belirtilmiştir (Ajna Jusić, 11 Şubat 2020, Saraybosna, 12.00).

otoritelerin denetimine müsait hâle getiren ilginç bir yönetim biçimi sunmuştur.²⁹¹ Dayton uzlaşması, federasyondan ayrılma talebiyle gündeme gelen Bosna-Hersek devletinin özellikle talep ettiği bir anlaşma biçimini ifade etmekten çok, yaşanan etnik çatışmanın haddini aşması ve savaş suçlarının akıl almaz bir boyutta bölgedeki sivil halkı mağdur etmesi üzerine, bu kısımların devamının engellenmesi amacıyla mecburî hâle gelmiş bir süreçtir.²⁹² Dönemin ABD Başkanı Bill Clinton ve yönetimi, 1995 yılının son aylarında Bosna’da barışı sağlamak adına son bir girişimde bulunmuş ve “zorunlu barış” sağlanmaya çalışılmış; ancak bu barış, savaşı sadece resmen sonlandıran, Bosna’daki çatışmanın taraflarını tatmin etmeyen ve etnik çatışmaları çözmekten uzak bir barış olmuştur.²⁹³ Savaş öncesinin hukuksal normları gereğince federasyondan bağımsızlaşma hakkı bulunan Bosna-Hersek devletinin, kendisini hiç arzulamadığı kanlı bir sürecin içinde bulması ve devletin toprak varlığının bölgedeki farklı etnik unsurların yönetimlerine tabi olacak biçimde taksim edilmiş olması, Bosna yönetiminin talep etmediği ancak etnik çatışmanın sonlanması adına elzem olmuş bir barış sürecini beraberinde getirmiştir.²⁹⁴

Uluslararası arabuluculuklarla yönetilen Dayton uzlaşması, hükûmetin umut ve beklentilerini karşılamadığı gibi, kadınları da dışarıda bırakan bir uzlaşma sürecidir. Arabulucuları, müzakerecileri ve imzacıları arasında hiçbir kadının bulunmadığı, daha çok “erkek erkeğe kurulan bir diyalog”²⁹⁵ olarak nitelendirilen Dayton Anlaşması, Bosna-Hersek devlet yapılanmasının eylemsizlik, istikrarsızlık ve güvensizlik ortamına dönüşmesinde başlıca etkiye sahip “zorlama” bir anlaşmadır.²⁹⁶

Kadın hareketliliğinin, savaş suçlarının faillerinin yargılanması konusunda gerçekleştirdiği eylemlerden verim almasının önündeki temel engellerden biri, Dayton Anlaşması’yla birlikte Bosna-Hersek’te hakim olan yönetim esaslarıdır. Dayton süreci gereği, Bosna-Hersek topraklarının, 1995 yılı itibarıyla, iki farklı etnik kimliğin yönetimleri (Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti) altında bulunan 10 ayrı kantona bölünmüş olması, savaş suçlarının yargılanma sürecinde bazı aksaklıklara

²⁹¹ Adisa Avdić Küsmüş, “Democracy in Bosnia and Herzegovina: Moving Beyond Dayton”, **Journal of Political Sciences**, s. 51 (2016): 39.

²⁹² Gümüş, **age**, 63.

²⁹³ Avdić Küsmüş, **age**, 40.

²⁹⁴ Gümüş, **age**, 64.

²⁹⁵ Laura McLeod, “Investigating ‘Missing’ Women: Gender, Ghosts and the Bosnian Peace Process”, **International Studies Quarterly**, s. 63 (2009): 670.

²⁹⁶ Riada Asimović Akyol, “For Bosnian Women, No Justice and No Seats”, <https://foreignpolicy.com/2019/10/03/bosnian-women-balkan-war-no-justice-and-no-political-power/> [03.10.2019].

sebepe olmuştur. 1999 yılında bu ikili bölünmeye, kendi kendini yöneten Brčko öz yönetim bölgesi de eklenecektir.²⁹⁷

Kadınların önündeki yapısal engellerden biri, kadının toplumdaki ekonomik güvenliğiyle ilgilidir. Savaş öncesinde Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti döneminde yapılandırılmış sosyal güvenliğe dayalı ekonomik sistem, Dayton süreci sonrasında yerini neo-liberal reformlara bırakmıştır. Bu ekonomik geçiş, kendi özü itibarıyla bir entegrasyon ve adaptasyon sürecini ifade etmektedir. Bununla birlikte, savaştan büyük kayıplarla çıkmış Bosna-Hersek devletinin, içinde bulunduğu maddî külfetin altından kalkması bir yana, eşlerinin ve oğullarının çeşitli soykırım politikalarına kurban gitmesi sonucu geride kalan dul eşler ve çocukları, bu dönemde sosyal bir devlet anlayışıyla desteklenmesi gereken önemli bir bağımlı nüfusa karşılık gelmektedir. Kadınlar, savaşın ardından eşlerinin emekli aylıklarını almaya zaman zaman vakıf olsalar da, bu meblağa ulaşmak için eşlerin ölümünü kanıtlamak gerektiğinden henüz cesetlerin bile bulunmamış ve tespit edilmemiş olması, kadınların ekonomik yükünü ağırlaştırmıştır. Üstelik emekli maaşına denk gelen meblağ, maaş bağlatmaya vakıf olanların geçinebilmesi için de yeterli bir miktara karşılık gelmemektedir.²⁹⁸

Bosna-Hersek siyasal yapılanmasını ifade eden bu etnik siyasal bölünme, devlet kurumlarında bazı usulsüzlüklere sebep olmuş; savaş sonrası süreçte savaş suçlarının incelenmesine yönelik şeffaf bir yargı sürecinin sağlanması zorlaşmış ve devlet düzeyinde tek tip resmî kolluk kuvvetlerinin oluşturulamaması temel eksikliklerden biri olmuştur. Dolayısıyla Dayton Barışı ile birlikte gelen etnik bölünme, devlet yapılanmasını ve yargı sistemini negatif anlamda etkilemiş; barış süreçleriyle ilgili olarak kaydedilen iki yıllık ilerleme sonucunda 1997 yılına gelindiğinde, kamu kurumları neredeyse yokmuşçasına zayıf olup vatandaşların temel insan hakları uygulanabilirliği mevcut değildir. Yargı süreçlerinin aksaması, savaş suçlusu resmî şahısların yargılanmak bir yana, hâlâ devlet dairelerinde görevlerine devam ediyor oluşuna da zemin hazırlamıştır.²⁹⁹

Bölgedeki kadın hareketlerinin en temel hedefi, cinsel şiddet faillerinin cezalandırılmasına ilişkin güçlü bir kamuoyu oluşturmak olmasına ve bunu kısmen

²⁹⁷ Avdić Küsmüş, *age*, 40-41.

²⁹⁸ Marie Berry, Trishna Rana, “What Prevents Peace? Women and Peace-building in Bosnia and Nepal”, *Peace & Change: A Journal of Peace Research*, c. 44, s. 3 (2019): 330.

²⁹⁹ Džonlić, *age*, 38.

başarmış olmalarına rağmen, savaştan yıllar sonra yargılama süreçleriyle ilgili olarak ortaya konan veriler, yargı süreçlerinden beklenen verimin alınamadığını göstermektedir. Birleşmiş Milletler'in Bosna'daki savaş suçlarının yargılanmasına ilişkin 2012 tarihli bir raporunda yargı süreçleriyle ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır:

“Bosna-Hersek'te savaş zamanı suçları da dahil olmak üzere, konunun yetkilileri tarafından bugüne dek yargıya taşınan cinsel şiddet vakalarının sayısı son derece düşüktür. Yerel mahkemeler hâlâ savaş suçlarını kovuşturmada ciddi engellerle karşılaşılıyor. Sanıkların soruşturulması sürecinde sorumlu olanların bu konuda eksik davrandıkları görülüyor; sanıklar kovuşturmanın gerekli özenle yapılmaması sebebiyle genellikle ya özgür kalıyor ya da kaçma fırsatı buluyorlar. Bosna-Hersek'teki yerel yargı birimlerinden alınan bilgilere göre, Haziran 2011 itibarıyla, Bosna Savaşı'na ilişkin toplam 174 cinsel şiddet vakasının yargıya taşındığı belirtildi. Bunlar arasında 18 vakanın kovuşturması Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi'ne aittir. Ulusal mahkemelerin mahkûmiyet kararı verdiği dava sayısı ise 12'dir.”³⁰⁰

Aynı tarihli raporda, Bosna-Hersek'te konuya ilişkin yasal çerçevede belirgin bir boşluk olduğu ifade edilmiştir. Buna göre Bosna-Hersek Ceza Kanunu'nda, cinsel şiddet suçlarının değerlendirilmesine ilişkin hükümler, uluslararası hukuk kurallarıyla örtüşmemektedir. Uluslararası hukuk otoritelerinin Bosna-Hersek'teki yargılama süreçlerine ilişkin tek içtihadı, gerçekleştirilen eylemlerin rızasız eylemler olduğuna dair fikir birliği oluşturmaktır.³⁰¹ Savaşın üzerinden geçen onca yıla rağmen, 2009 yılında durumun vahametini ifade edecek bir başka gelişme, 2009 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Bosna-Hersek Anayasası'nın “ayrımcı” olarak nitelemiş olmasıdır.³⁰²

Birleşmiş Milletler'in, 2018 tarihli, çok daha güncel bir raporunda, Birleşmiş Milletler ve Bosna hükûmetinin ortak yürüttüğü çalışmalar neticesinde, cinsel şiddet mağdurları için psiko-sosyal bakım, fiziksel sağlık, ekonomik destek ve adalete ulaşma gibi konularda iyileştirmeler yapıldığı ve kadın mağdurların toplumda maruz kaldıkları damgalanmaların önüne geçmek amacıyla sosyal uyum programlarının yürütüldüğü belirtilmektedir. Raporun sunduğu verilere göre, 2017 yılında, cinsel şiddetten kurtulan 21 mağdura “sivil savaş mağduru” şeklinde resmî statü

³⁰⁰ “Conflict-Related Sexual Violence/Report of the Secretary General (A/66/657)”, **United Nations General Assembly Security Council**, 34 (January 2012): 20.

³⁰¹ **age**, 20.

³⁰² Asimović Akyol, **age**, 1.

verilmiştir.³⁰³ Bununla birlikte, ulusal düzeyde konuya ilişkin adli süreçler hızlandırılmış; 2004 ve 2017 yılları arasında 116 cinsel şiddet vakası üzerinde yargılama yapılmış; 58 dava açılmış ve 128 soruşturma incelenmiştir. Önceki yıllara ait verilere göre ulusal düzeyde yargı süreçlerinin daha verimli hâle getirildiği açıktır ancak bu süreçteki tek noksan, davaların “cinsel şiddet suçu” olarak nitelendirilmesindense, “insanlık dışı muamele” olarak tanımlanmasıdır.³⁰⁴ Bu konudaki eksikliğe gönderme yapacak başka bir gelişme olarak, Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, Bosna Ceza Kanunu’nun değiştirilmesini ve “savaşla ilişkili cinsel şiddet” kavramını suç kapsamına dahil eden yeni bir tanımlama yapılmasını önermiştir.³⁰⁵

Savaş suçlarının yargılanmasıyla ilgili olarak toplumsal düzenin sağlanmasının önündeki bir diğer sorun, Yugoslavya toplumlarında “doğru söz” ve “kanıt” kültürünün yeterince içselleştirilmemiş olmasıdır. Bu noktada objektif olunması adına sosyo-kültürel bir meseleye değinmek gereklidir. Adli süreçlerde doğru ve gerçeğe dayalı ifade verilmesi, söylenenlerin çeşitli kayıt ve delillerle desteklenmesi, barış inşası ve adaletin kurumsallaşması süreçlerinde birincil derecede önemliyken, Bosna-Hersek toplumu, bunu sağlayacak bir sosyo-kültürel alt yapıya sahip değildir. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, savaş suçlarının incelenmesi adına ortaya atılan bir iddia, Sırp otoritelerinin soykırım kurbanı olan binlerce insanın gömülü olduğu yerleri biliyor ancak kovuşturmadan çekinmeleri sebebiyle söylemiyor olduğu yönündedir. Bosnalı savaş mağduru Tabiha Hanım, bu husustaki büyük acısını şöyle aktarmaktadır:

“Cesedi hiç bulunmayan oğlum, benim en büyük acım. Oğlumun tek bir kemiğini bile bulamadım. Oğlumu bulmak istiyorum ki en azından mezarının nerede olduğunu bileyim. Mezarına bir çiçek koyabileyim ya da bir mum yakabileyim. Bu, benim üstesinden gelemediğim bir trajedi.”³⁰⁶

Yugoslavya’da işlenen savaş suçlarına ilişkin yargı organlarına taşınmış vakaların aydınlatılması birincil öncelik olmalıyken, yargılanma süreçlerinde gerek kurbanların haklı çekinceleri gerek Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi’nin kanıt yetersizliğinden etkilenen, resmî olarak “suç” tespiti yapmaya odaklı sınırlı rolleri

³⁰³ “Report of the Secretary General on Conflict-Related Sexual Violence (S/2018/250)”, **United Nations Security Council**, 250 (March 2018): 25.

³⁰⁴ **age**, 26.

³⁰⁵ Asimović Akyol, **age**, 1.

³⁰⁶ Berry, Rana, **age**, 333.

sebebiyle savaş suçlarına ilişkin anlatılar muğlak kalmış; yalnızca “katil Sırp” ile “masum Boşnaklar” şeklindeki bir söyleve dönüşmüştür. Objektiflikten sapmamak adına burada ısrarla hatırlatılması gereken nokta, savaş suçlarının yalnızca tek bir etnik grup tarafından işlenmediği, tüm tarafların cezalandırılmalardan, belirli oranlarda nasibini alması gerektiğidir.³⁰⁷

2017 yılının Aralık ayında, Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi’nin kapatılması, savaş sırasında yürütülen cinsel şiddete ilişkin yargı süreçlerinin olduğu gibi Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna-Hersek yerel mahkemelerine bırakılmasına sebep olmuştur. Bu gelişme, yerel mahkemelerin sözü edilen nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda, kadın mağdurlar için yeni bir mağduriyet anlamına gelmektedir.

Yargılama süreçlerindeki usulsüzlük ve ihmalleri, ataerkil toplumun “kadın rızası” konusunda öne sürdüğü toplumsal cinsiyet rollerine ve “tecavüzün bir suçu ifade etmesi” konusuna yönelik bakış açısıyla bağdaştırarak Bosna-Hersek’te bu konuya ilişkin tabloyu betimlemek mümkündür. Savaş sonrası süreçte, cinsel şiddet kurbanlarının uzun vadede mücadele ettikleri en önemli sorunlardan biri Yugoslavya’da tecavüzün, cinsel bir suç olarak yapılandırılmamış olması; dolayısıyla tecavüzün normalize edilmeye müsait olmasıdır.³⁰⁸ Bu normalizasyon, ataerkil toplumda cinsel şiddeti meşrulaştıran bakış açılarını Yugoslavya örneğinde birebir doğrulamaktadır. Savaş öncesinin mevcut Yugoslavya yasalarında tecavüz suçu, toplumun bu konudaki hassasiyetini koruyacak ve cinsel ilişkiye rıza gösterip göstermediğinin tespiti konusunda kadının mağduriyetini engelleyecek biçimde düzenlenmemiştir.

Savaş sonrası dönemde toplumsal adaletin sağlanmasına yönelik bir diğer problem, savaş mağduru kadınlar arasında, acıların kıyaslanmasına dayanan bir hiyerarşi yaratılmasıdır. Bu hiyerarşi, daha önce bahsedilen, medya organlarının, militarizasyonu farklı biçimlerde deneyimlemiş kadınlar arasında yarattığı algı uçurumundan daha farklı bir ayrımı ifade etmektedir. Bu ayrım, yine medya organlarının etkisiyle tecavüze uğramış, çeşitli türlerde cinsel şiddet mağduriyeti yaşamış kadınların savaşın en büyük mağdurları olarak lanse edilmesine ve diğer kadın mağdurların acılarının göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Bosna Savaşı döneminde

³⁰⁷ Berry, Rana, *age*, 331.

³⁰⁸ William Ramirez, “Raped and Beaten During the Bosnian War, She’s Fighting Back Decades Later”, <https://collegian.csufresno.edu/2018/03/raped-and-beaten-during-the-bosnian-war-shes-fighting-back-decades-later/#.XmO0eqgzbIV> [14.03.2018].

oluşturulmuş bir mülteci kampından cinsel şiddet mağduriyeti yaşamadan kaçmayı başaran orta yaşlarda bir savaş mağduru Medina Hanım, bir kadın örgütlenmesine katılmasının nasıl engellediğini şöyle anlatmaktadır:

“Bir kadın organizasyonunun bir biriminde etkinliğine katılmışım. Derneğin çalışanları bize birer otobüs bileti vereceklerdi. Oraya gelen kadınların birçoğu cinsel şiddet kurbanıydı ama ben değildim. Oradaki ilgiliye, ürettiğimiz şeyler karşılığında para kazanıp kazanamayacağımızı sorduğumda, bana yapamayacağımı çünkü cinsel şiddet mağduru olmadığımı söyledi.”³⁰⁹

Savaş mağdurlarının acılarını kıyaslamak üzerinden kurulan bu hiyerarşi, hem toplumsal tabanda kadınlar arasında ayırım yaratmaya hem de tecavüz mağdurlarını net biçimde vurgulayıp damgalamaya müsait bir ortam oluşturmaya meyilli, iyi niyetli olmayan bir yaklaşımdır. Ancak bu ilgi çekici örneklerle rağmen, savaş mağduru kadınlar paylaştıkları farklı acıların ve sahip oldukları farklı hassasiyetlerin ötesine geçebilmiş, ortak bir kimlik etrafında başarılı örgütlenmeler oluşturabilmişlerdir.

4.2.4. Kadın Dernekleşmesi: Bosna Savaşı’ndaki Cinsel Şiddete Tepki Olarak Oluşturulan Kadın Örgütleri

Bosna Savaşı’ndaki cinsel şiddete ve savaşın getirdiği tüm mağduriyetlere karşı, 1990’lı yılların başlarından itibaren örgütlenen kadın hareketliliğinin en önemli parçalarından birini, savaş sırasında veya savaş sonrası dönemde oluşturulan; cinsel şiddet mağduriyeti yaşamış olan kadınların toplumsal uyum, rehabilitasyon ve sosyal adalete erişimi kolaylaştırma gibi amaçlarla bir araya geldiği sivil toplum örgütleri oluşturmaktadır. Bosnalı savaş mağduru kadınlar üzerinde yürütülmüş saha çalışmaları, söz konusu sivil toplum yapılanmaları altında bir araya gelen ve aynı acıyı paylaşan cinsel şiddet kurbanı kadınların, sosyal olarak yalnız olmadıklarının ayırımına varmaları ve hukukî mücadelelerine destek bulabilmeleri gibi olumlu gelişmeler kaydettiğini ortaya koymuş; kadınların, içinde bulunduğu savaş travmasının etkilerinin azaldığını belirtmiştir.³¹⁰

Ortak deneyimlere ve benzer mağduriyetlere sahip savaş mağduru kadınların toplum tabanında örgütlenerek bir araya gelmiş olması, şiddetin kimlikler üzerinde yarattığı birleştirici etkiyi doğrulamaktadır. Konunun başlangıcında üzerinde durulan

³⁰⁹ Berry, Rana, *age*, 335.

³¹⁰ Buse İlay Yıldız, Perihan Cengiz, “Savaşın Kadınlar Üzerindeki Etkisi: Bosna & Suriye”, <http://myweb.sabanciuniv.edu/bac/files/2013/10/%C3%96ZG%C3%9CRPROJEF%C4%B0NAL.pdf> [17.03.2016].

“şiddet eylemlerinin hedef aldığı belirli bir kitlenin, ortak bir aidiyet etrafında birleşmiş oldukları” tezi, Bosna örneğinde çok açıkça görülmektedir.³¹¹ Eril şiddetin bir türü olarak cinsel şiddet, farklı yaşlardan, farklı önceliklere sahip hatta farklı kökenlerden kadınlar için “ortak bir tehdit” oluşturmuş; bu kadınlar ortak bir “kadınlık” aidiyeti üzerinden bir araya gelerek mobilize olmuşlardır.

Savaş döneminde, cinsel şiddete maruz kalan kadınların acil ihtiyaçlarına cevap vermek için kurulmuş Medica adlı sivil toplum yapılanması, Bosna-Hersek’te cinsel şiddete tepki olarak ortaya çıkmış örgütlenmelerin en başarılı örneklerinden biridir. 1993 yılında kurulmuş olan Zenica merkezli Medica sivil toplum örgütü bugün Arnavutluk, Kosova, Afganistan, Liberya, Irak, Hindistan, Sudan, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Uganda, Türkiye ve Meksika bağlantılarını kurmuş; uluslararası boyutta faaliyetler yürüten bir kadın oluşumudur. Derneğin temel amaçları, kadın ve kız çocukları için psikolojik, psiko-sosyal, tıbbî ve yasal destek sağlamak, yaşanan mağduriyetlerin giderilmesini talep etmek adına karar alıcıları etkilemek ve politik lobi oluşturmak; kadın mağduriyetlerine ilişkin toplumsal farkındalığı yükseltmek; sosyal refahı sağlamak; mağdurların adli süreçlerde destekçisi olmak, ataerkil toplumlar içerisinde kadınları daha güçlü kılmaktır.³¹²

Kadın örgütlerinin amaç ve faaliyetleri anlatılırken unutulmaması gereken bir nokta, savaşın üzerinden yirmi yıllık kadar bir süre geçmiş olmasına rağmen bazı kurbanların savaş travmasını henüz atlatabilemediğidir. Medica Zenica’nın program asistanı Irma Siljak, mağdur kadınlar açısından, mahkemede ifade vermenin ikinci birer korkunç deneyime yol açtığından bahsetmiş; tecavüz kurbanı kadınların aynı salonda faillerle karşılaşmasının, bu sırada korunmasız olmalarının ve kadınlar ifadelerini verip mahkeme salonundan çıktıktan sonra onların can güvenliğinin umursanmamasının, kadınlar için başka bir korku olduğunu belirtmiştir. 2011 yılında Medica Derneği, yargı ve polislik hizmetlerinde görev alan yetkililerin, savaş mağduru kadınlara ne türden bir yaklaşım göstermeleri gerektiğine dair bir eğitim ağı oluşturmuş; ayrıca tanıkların en az bir kişiden oluşan tanık destek ekipleri eşliğinde

³¹¹ Kreft, *age*, 2.

³¹² Selmin Çalışkan, “Trauma Response and Prevention: Precondition for Peace and Justice, **Forced Migration Review/Sexual Violence: Weapon of War, Impediment to Peace**, s. 27 (2007): 54.

ifade vermelerini ve duruşmaların öncesinde ve sonrasında psikolojik seans alabilmelerini sağlayarak bu konuda oldukça önemli bir çalışma yürütmüşlerdir.³¹³

Medica'da 1993 yılından beri faaliyet yürüten ve 2007 yılı itibariyle derneğin yöneticiliğini üstlenen teolog ve psikoterapist Sabiha Husić, 22 yaşında iken Zenica bölgesindeki bir mülteci kampında ailesiyle birlikte savaşı deneyimlemiş kadınlardan biridir. Bosna-Hersek'te kadın mağduriyetinin engellenmesi konusunda en uzun dönem hizmet veren kadın direktör olması sebebiyle Sabiha Husić, New York'taki Women for Women isimli kadın oluşumu tarafından 2014 yılında Dünya Kadını Ödülü'ne lâyık görülmüştür. Medica'nın ilk kurucusu olan Monika Hauser, Husić'i kutlamak için yazdığı mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bu ödülün, daha fazla insanın Balkanlarda ve dünyada savaş sebebiyle travmatize olmuş kadınların ihtiyaçlarının farkına varmasına yol açacağını umuyorum. Medica Zenica'nın etkisi ve başarıları için ortak mücadelemiz ve bağlılığımız konusunda sizi çok yakın hissediyorum.”³¹⁴

Medica yapılanması, Bosna Savaşı'nda cinsel şiddet mağduru olmuş kadınların mağduriyetine yönelik farkındalığı uluslararası boyuta taşınması ve farklı kimliklerden kadınlar arasında ortak bir motivasyon bulması açısından önemli ve başarılı bir örgütlenmedir. Ayrıca, Ödülü, Sabiha Husić'e lâyık gören “Women for Women International” isimli kadın organizasyonu, Bosna Savaşı'nda yaşanan mağduriyetlere ilişkin olarak faaliyet yürüten ABD merkezli bir organizasyondur. ABD'de yaşayan Zainab Salbi isimli Iraklı bir kadın, 1992 ve 1995 yılları arasında Bosna'da yaşananları duyduğunda kayıtsız kalamayıp burada bir sivil toplum hareketi başlatmıştır. Salbi, dünya tarafından unutulduğunu düşündüğünü Yugoslavyalı savaş mağduru kadınlara finansal yardım ve manevî destek içeren mektuplar yollaması üzerine ABD'de sponsor arayışına girerek Bosnalı mağdur kadınlar için orada da bir kamuoyu oluşturmayı başarmıştır.³¹⁵

Anti-militarist feminizmin öncü isimlerinden Cockburn, Bosna'da savaş sonrası süreçte Medica Derneği'nin finansal kaynak departmanında, Yugoslavyalı, farklı etnik

³¹³ Lizzie Porter, “20 Years After Bosnian War: Rape Survivors Still Live with Trauma”, <https://www.newsdeeply.com/womenandgirls/articles/2017/11/24/20-years-after-bosnian-war-rape-survivors-still-live-with-trauma> [24.11.2017].

³¹⁴ “Woman of the World Award for Sabiha Husić, Director of Medica Zenica”, Medica Mondiale, Activities, <https://www.medicamondiale.org/en/nc/latest/woman-of-the-world-award-for-sabiha-husic-director-of-medica-zenica.html> [26.11.2014].

³¹⁵ Andree Simon, “For the Women of Bosnia War was not the End”, https://www.huffpost.com/entry/rape-in-the-bosnian-war_b_1406318?ncid=engmodushpimg00000006 [05.06.12].

kökenlerden kadınlarla beraber faaliyet yürütmüştür. Sivil toplum örgütlenmeleri altında kadınların birçok etnik aidiyeti geride bırakarak tek bir kolektif bilinç etrafında bir araya geldiğini Cockburn şöyle ifade etmektedir:

“Onlarla bir süre birlikte yaşama ayrıcalığına sahip oldum. Bu sırada, tanıtım materyalleri için kameramı ve kaynaklarımı kullanarak ve araştırmacılıktan gelen yapabilme bilgisini paylaşarak Medica'nın bilgilendirme bölümünde finansal kaynak bulma rolüyle faydalı olmaya çalıştım. Kişisel amacım, bölgedeki militarize edilmiş milliyetçi 'etnik temizlik' projelerinin ortaya çıkardığı bölücü sorunları bir kenara bırakmalarını sağlayan ve savaştan kurtulanlara bakım sağlamak için bir kooperatif ve feminist kolektif olarak çalışmalarını olanak tanıyan düşünüş, süreç ve pratikleri çalışmak ve anlamaktı.³¹⁶

Bosna-Hersek'te savaş mağduriyetine tepki olarak ortaya çıkmış derneklerin, özellikle de feminizm iddiasıyla faaliyet yürütenlerin, üye ve çalışan açısından karma yapıda olması ve etnik ayrımcılıktan son derece uzak bir çizgide bulunması Yugoslavya bölgesindeki kadın oluşumlarının genel bir özelliğidir.

Bosna Savaşı'nda cinsel şiddete ve işkenceye maruz kalan kadınların birlikteliğini, hareketliliğini sağlamak ve haklarının temini için ses getirmek amacıyla kurulan kadın derneklerinden biri 2003 yılında kurulmuş Savaş Mağduru Kadınlar Derneği'dir (Udruženje Žena Žrtva Rata). Derneğin kurucusu savaş sırasında işkenceye maruz kalmış, tecavüze uğramış ve kendisinden sonra kız çocuğuna tecavüz edildiğine şahit olmuş Vişegradlı Boşnak bir kadın olan Bakira Hasečić'tir. Savaş Mağduru Kadınlar Derneği herhangi bir etnik gruptan olma şartı bulunmaksızın, multi-etnik yapıda, devlet dışı, partizan olmayan ve siyasi faaliyet yürütmeyen, sivil toplum örgütü özelliğinde bir gönüllü kuruluştur. 2006 yılında, savaş sırasında cinsel şiddet mağduru olmuş erkekler de gönüllü olarak derneğe katılmaya başlamışlardır.³¹⁷

Savaş Mağduru Kadınlar Derneği başkanı Bakira Hasečić, kadın ve savaş deneyimi ile ilgili bir panel sonrası verdiği bir röportajda, tecavüzün, içinde bulunduğu toplumda bir savaş suçu olarak görülmediğini, tecavüz faillerinin savaş sonrası süreçte tecavüz dışındaki farklı suçlardan yargılandıklarını ifade etmiştir. Derneğin temel amaçlarından biri, tecavüz ve diğer cinsel şiddet türlerine maruz kalmış kadınlara ulaşmak, onların hikâyelerini birleştirmek hatta onların, cinsel şiddet deneyimlerine

³¹⁶ Cynthia Cockburn, “Barış, Ne Zaman? Üç Ülkede Kadınların Barış Anlaşmaları Sonrası Deneyimleri: Kuzey İrlanda'da, Bosna Hersek'te ve İsrail-Filistin'de Kadınların Barış Umutlarına Ne Oldu?”, çev. Ezgi Sarıtaş, **Feminist Eleştiri Dergisi**, c. 5, s. 2 (2013): 26.

³¹⁷ “Lična Karta”, Bosna i Hercegovina Udruženje Žena Žrtva Rata Sarajevo, O Nama, <http://zena-zrtva-rata.com/O-nama> [14.05.2003].

dair sözlü ifadelerini teknolojik imkânlarla kayıtlara geçirip yargı organlarına bu delilleri sunarak adlî süreçleri etkileyebilmek, nihayetinde uzun vadede savaş mağdurlarının haklarının tazmini ve faillerin yargılanmasına destek olabilmektir.³¹⁸ Hasečić’in, tecavüzün toplumda bir suç olarak görülmediğine dair sözlü ifadesi, ataerkil toplumun cinsel şiddeti meşrulaştırmaya eğilimli bakış açısının pratiğe acı bir şekilde yansımış bir örneğidir.

Bosna Savaşı döneminde bölgede yaşanan şiddetli çatışma ve cinsel şiddet politikaları sebebiyle, 19 yaşında iken Paris’e kaçan Nadira Mingasson isimli Bosnalı bir kadın, yıllar sonra memleketine döndüğünde 2012 yılında burada “Udružene (Birleşen Kadınlar)” ismiyle bir dokuma işletmesi kurmuştur. Bosna-Hersek’in kırsal kesimlerinde yaşayan ve savaş sonrası süreçte ülkedeki ekonomik entegrasyon koşullarından etkilenen kadınlara geçim kaynağı sağlayan bu işletme, 1992-1995 yılları arasında etnik çatışmanın kurbanı olmuş mağdurların ve ayrıca, acılar arasında bir ayırım yaratmaktan uzak, birleştirici bir çaba ile, aile içi şiddet gören ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin farklı türlerine de maruz kalan kadınları bir araya getirmektedir. Bu dokuma işletmesinde kendini geliştirme imkânı bularak hem ekonomik özgürlüğünü sağlayan hem de savaş anılarının travmatik etkisini sosyalleşerek atlatmaya çalışan kadınlar arasından Seida Avčić Hanım’ın Udružene’ye dair duygularını şöyle ifade etmektedir:

“Köyüme dönmek istemiyorum çünkü orada yaşadıklarımı unutamıyorum. Bunu atlatmam çok uzun yıllarımı aldı. Burada pek çok üniversiteyi bitirmiş gibi hissediyorum ve bundan gurur duyuyorum. Kocamın maaşından daha büyük bir maaş kazanabileceğimi hayal bile edemezdim.”³¹⁹

Ataerkil şiddetin başka bir türü olarak aile içi şiddete maruz kalan, bu sebeple eşinden boşanan ve kızının velâyetini alan Leijla Hanım, “İlk maaşımı aldığımda çok mutlu olmuştum çünkü bu parayla kızımın eğitimi için yatırım yapacaktım.” demiştir.³²⁰ Bu ifadelerden yola çıkılarak, kadın mağduriyetlerinin giderilmesi adına oluşturulan derneklerin faaliyet ve etki alanının, kadınların ekonomik özgürlüğünü destekleme gibi olumlu bir sonuç ortaya çıkardığı yorumunu yapmak mümkündür.

³¹⁸ Ramirez, **age**, 1.

³¹⁹ Sara Manisera, “She’s Helped Change the Prospects of Women Affected by the Bosnian War”, <https://www.csmonitor.com/World/Making-a-difference/2016/0915/She-s-helped-change-the-prospects-of-women-affected-by-the-Bosnian-war?cmpid=shared-email> [15.04.2016].

³²⁰ **age**, 1.

Yugoslavya’da feminist bir iddia ile faaliyet yürüten en verimli kadın organizasyonu Women’s Court (Ženski Sud/Kadın Mahkemeleri) hareketidir. Women’s Court kadın örgütlenmesi, yalnızca Bosna-Hersek topraklarında değil, Eski Yugoslavya bölgesinde 1990’lar boyunca kurulmuş diğer ulus-devletler içerisinde de temsilciliklere sahip, bölgenin en geniş feminist kadın ağıdır. Bu bağlamda yalnızca Bosnalı kadınlar ve savaş mağdurları içi değil, bölgedeki ataerkil toplumların yaşantısında mevcut olan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine maruz kalan tüm etnik kökenlerden kadınlar ve bütün savaş kurbanları için çalışmalar yürütmektedir. Bosna-Hersek’te, Srebrenica and Žepa’da “Mothers of the Enclaves”, Saraybosna’da “CURE Foundation”; Hırvatistan’da “Centre for Women’s Studies”, “Centre for Women War Victims (ROSA)”; Kosova’da “Kosovo Women’s Network”; Makedonya’da “National Council for Gender Equality”; Karadağ’da “Anima”; Slovenya’da “Women’s Lobby Slovenia” ve Sırbistan’da “Women’s Studies” ile “Women in Black” yapılanmaları, Women’s Court hareketinin Yugoslavya tabanındaki temsilcilikleridir. Women’s Court örgütlenmesinin başlıca hedefi toplumsal cinsiyet ilişkilerinden kaynaklı, kadınların maruz her türlü adaletsizliğin önlenmesidir. Bu sebeple Women’s Court savaş militarist politikaların kadınlar üzerindeki etkilerine karşılık tepki ürettiği gibi aynı zamanda yoksulluk, iş yerinde kadın sömürsü gibi günlük patriarkal problemlere de çözüm üretmek amacıyla faaliyetler gerçekleştirmektedir. Oluşumun kadın savaş mağdurlarına yönelik faaliyetleri ise savaş suçlarının yargıya taşınmasının sağlanması ve kadın haklarını gözeten adaletli kurumların tedarik edilmesi amacıyla kamuoyu oluşturmaktır.³²¹

Bosna Savaşı’na bağlı olarak gelişen kadın sivil toplum örgütlenmelerinin, özellikle de feminist bir iddia ile bu bölgede faaliyet yürüten kadın organizasyonlarının özenle üzerinde durduğu nokta, Bosna Savaşı’ndaki cinsel şiddetin etnisite ve din bağlarından ayrı olarak, tüm mağdur kadınlar ve tek bir “kadınlık” kimliği üzerinden ele alınması talebidir. Boşnak kökenli kadınların büyük çaptaki mağduriyeti elbette bu feminist örgütler tarafından etnik temizlik kapsamından³²² ayrı ifade edilmemekte ancak kurbanların etnik gruplara göre dağılımlarının yeni bir mağduriyete sebebiyet vermemesi ve en ufak bir acının dahi gözden kaçırılmasına fırsat vermesinin

³²¹ Kovačević, Perković, Zajović, **age**, 11-12.

³²² **age**, 112.

engellenmesi, bu oluşumların taviz vermedikleri genel bir tavidir.³²³ Feminist kadın derneklerinin bu çizgisi, savaşın getirdiği cinsiyet polarizasyonunun kadın ve erkek arasında çift yönlü temel bir kutuplaşma ifade edişiyile uyumludur. Bölgedeki feminist hareketlerin söz konusu duyarlılığı, eşitlikçi bir yaklaşım olması sebebiyle pozitifdir ve olması gereken bir yaklaşım tarzıdır ancak bu hassasiyet, 1990'larda, Sırp milliyetçiliğinin ve bunun ürünü olan etnik motivasyonlu politikaların birincil yürütücüsü olan siyasi karakter Slobodan Milošević'in Yugoslavya'daki uygulamaları karşısında bölgede yeterli bir kamuoyu oluşturamamıştır.³²⁴

³²³ Ajna Jusić ile Saraybosna'da yapılan görüşmede, araştırmacı tarafından tecavüzün etnik temizlikle ilişkisi sorulduğunda, görüşme boyunca CURE Foundation üyeleri tarafından yaklaşık 3 kere, araştırmacıdan Sırp, Hırvat, Boşnak hatta mağdur grafiğinde çok küçük bir yüzdeye sahip Çingene kadınlarının mağduriyetinin eşit biçimde aktarılması talep edilmiş ve tecavüzün tüm Yugoslavya topluluklarında mevcut, patriarkal bir problem olduğu tekrarlanmıştır (Ajna Jusić, 11 Şubat 2020, Saraybosna, 12.00).

³²⁴ Kelleci, *age*, 427.

5. SONUÇ

Dünya tarihi boyunca ataerkil toplumlar, kadının ve erkeğin doğuştan gelen özelliklerinin katı bir kadercilikle kabullenildiği, yaşatıldığı ve iki biyolojik cins arasındaki fiziksel güç farklılığının, adeta yaşamın bir kuralıymışçasına pekiştirildiği kültürler olagelmıştır. Bu bağlamda kadının güzelliği, onun cinsel ahlâkına gönderme yapacak biçimde kadının “onuru ve namusu”, doğurganlık özelliği sebebiyle kendisine atfedilen değer onu daima “korunması ve uğruna savaşılmaması gereken” bir varlık hâline getirmiştir. Cümle, içerdiği anlamlar itibarıyla pozitif görünse de bu algı, uzun vadede bu toplulukların hafızasında, kadını zihinde ve pratikte değerli kılmaya yönelik bir bakış açısından çok, onu erkeğin yanında bir yardımcı gibi görme eğilimini doğurmuştur.

Kadının bu ikincil, korunan durumunun sosyal, ekonomik, toplumsal ve hukuksal alanda onu geri plana attığı şeklindeki bilincin uyanması feminist düşüncenin doğuşuna karşılık gelmektedir. Uluslararası sahaya hakim olan farklı ideolojilerin ve tarihsel süreç boyunca yaşanan olayların etkileriyle her ne kadar şekillense ve kendi içinde dalgalanmalara ayrılssa da, feminist düşüncelerin hemfikir olduğu temel bir konu mevcuttur. Bu konu, toplumun barış zamanında yaşatılan eşitsizliğin ve cinslere yüklenen toplumsal rollerin, savaş zamanlarında boyut atladığı, yeniden üretildiği ve yaşatılmaya devam ettiğidir.

1990’lı yılların başlarından itibaren kürede çözülmeye başlayan sosyalist siyasal sistemler, sahneyi yeni politik reformlara ve ekonomik geçiş süreçlerine bırakmıştır. Uluslararası sistemde meydana gelen değişimlere adaptasyon sağlamak isteyen bölgesel alt sistemler, bu küresel değişimlerden etkilenmiş ve dönüşmeye başlamıştır. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti söz konusu yıllarda bu dönüşümün gerçekleştiği en önemli bölgesel alt sistemlerden biridir. Bununla birlikte, yalnızca uluslararası sistemin yapısından değil, bölgenin kendi etnik alt yapısından ve iç dinamiklerinden kaynaklanan bazı sorunlar bu süreçte yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Özellikle 1980 yılı gibi, döneme yakın bir tarihte federasyonun eski lideri Josip Broz

Tito'nun ölmesi, bölgede uzunca bir süredir yatıştırılan, dizginlenen ve sessizleştirilen ataerkil, mikro düzeyli, etnik Yugoslavya milliyetçiliklerinin uyanışına sebep olmuş; bu bölgedeki aşırı milliyetçiliğin birer ürünü olan etnik motivasyonlu politikalar, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle adeta kol kola ilerlemiş ve bölgede, ağır yıkımlara sebep olan bir çatışmaya evrilmiştir.

1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı'nda etnik milliyetçiliğin bir ürünü olarak etnik temizleme politikaları yürütülmüştür. Savaşla ilişkili olarak yükselen sistematik cinsel şiddet, bu etnik temizlik politikalarının en önemli ayaklarından birini ifade etmektedir. Bosna'daki işgal bölgelerinde çoğunluğu Müslümanlardan oluşan belirli bir insan grubu üzerinde yürütülen etnik temizlik, uluslararası hukuk otoritelerinin ve devlet dışı/devlet üstü örgütlenmelerin rapor ve hükümleriyle sabittir. Bu bağlamda, Bosna'da uygulanan soykırım, cinsel şiddet, kutsalların yıkılması ve sivillerin yerlerinden edilmesi gibi savaş politikalarının, bölgede homojen bir nüfus yaratma idealine hizmet ettiği konusunda şüphe yoktur. Dolayısıyla çoğunluğu Müslüman kadınları hedef alan cinsel şiddet politikalarının etnik ve dinî motivasyonlarla gerçekleştirildiği bu noktada rahatlıkla görülmektedir. Özellikle Bosna Savaşı'nda zorunlu gebelik ve zorunlu doğum politikalarının yürütüldüğü sırada mağdurlara yönelik olarak gerçekleştirilen hakaret içerikli söylemler, eylemin etnik motivasyonuna çok net biçimde gönderme yapmaktadır.

Etnik temizlik gerçeğini kabul etmek ve vurgulamakla birlikte, çalışma boyunca hakim olan feminist duruşun gereklerine sadık kalmak amacıyla, cinsel şiddete ilişkin en ufak bir mağduriyet dahi görmezden gelinmemelidir. Bu objektifliği sağlamak adına, cinsel şiddetin tek mağdurlarının Boşnak kadınlar olmadığını burada hatırlatmak gereklidir. Bosna Savaşı'nda yürütülen etnik temizliğin bilançosuna bakıldığında, cinsel şiddet mağdurları listesinde ikinci ve üçüncü sırada Sırp ve Hırvat kökenli kadınların yer alması, Bosna Savaşı sırasında işlenen cinsel şiddet suçunun faillerinin tek taraflı olmadığını ve üç ataerkil toplumun her üçünde de hakim olan bir zihniyetin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sorunun, aslında ataerkil kültürün kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığı ve savaş ve militarizasyon durumunda, etnisite ve dinsel aidiyet bağları fark etmeksizin, eril şiddetin doğrudan kadın bedenini hedef aldığı hipotezi Bosna örneğinde doğrulanmaktadır. B durumda, toplumsal cinsiyet çalışmalarıyla ilgilenen akademisyen ve araştırmacıların, savaşlarda cinsel şiddetin kullanımıyla ilgili olarak ortaya koyduğu bir diğer hipotezin

de doğrulandığını görmek mümkündür. İkinci hipoteze göre, cinsel şiddet Bosna Savaşı'nda, çatışan etnik tarafların, başka bir ifadeyle etnik ataerkillerin kadın bedenleri üzerinden birbirlerine verdikleri bir aşağılama mesajı anlamına gelmektedir.

Yugoslavya toplumlarının ataerkil yapısı, uluslarının kadınlarını birer “onur ve şeref malzemesi” olarak ilân ettiklerinden, bölgedeki etnik gruplar arasında yaşanan çatışma, bir ölçüde cinsel boyuta taşınmaktadır. Başka bir ifadeyle, savaş yoluyla bir topluluğa zarar vermek isteyen “düşman” sıfatlı karşı topluluk, zarar vereceği toplumu en hassas noktalarından vurmak istemekte; karşısındaki deforme etmenin en kısa ve pratik yolunu aramaktadır. Dolayısıyla kadını, savaşlarda birer hedef malzemesi hâline getiren şey, onun mensup olduğu etnik ve dinî hassasiyetleri içeriyor olsa bile, temelde ona yüklenen toplumsal cinsiyet rollerinin militarizasyonla birlikte yeniden üretilmesidir.

Bosna Savaşı'nda cinsel şiddet mağduriyeti yaşayan kadın sayısı bugün çok karmaşık bir tartışma konusudur. Uluslararası otoriteler konuya ilişkin rakamı 20.000 gibi daha düşük bir seviyede tutarken, Bosna hükûmeti 50.000'lik bir kadın mağduriyeti olduğu konusunda ısrarcıdır. Sayısal gerçekliğe gerek yaşanan travmaların sonucu olan sessizlikler gerek siyasi çıkarların öncelikli hâle gelmiş olması sebebiyle ulaşamamış olsa da yürütülen cinsel şiddet kampanyasının sistematik ve vahşî oluşu, kısa sürede uluslararası kamuoyunun tepkisini çekmiş ve uluslararası örgütler savaş suçlarının engellenmesine yönelik bazı adımlar atmak zorunda kalmışlardır. Bu adımlardan en önemlisi, bölgede işlenen savaş suçlarının yargıya taşınması amacıyla Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi'nin kurulmuş olmasıdır.

Bosna Savaşı sonrasında, savaş suçlarının yargılanmasına ilişkin gelişmeleri, kadınların çabalarından ayrı düşünmek mümkün değildir. 1990'lı yılların başlarında, Yugoslavya'da yükselen militarizasyonun ve getireceği acıların farkında olan kadınlar savaşın hemen öncesinde savaş karşıtı çağrılar yapmak üzere mobilizasyon göstermişlerdir. Oğullarının askere çağırılması ile etnik temizlik politikalarının bir malzemesi olacağından çekinen anneler, dünya tarihi boyunca savaşların kadınlar üzerinde yarattığı etkilerin bilincinde olan ve tüm bu ihtimallerin önüne geçmek isteyen kadınlar bu yıllarda örgütlenmeye başlamışlardır. Uluslararası otoritelerin ve uluslararası siyasetin başlıca aktörlerinin dahi çeşitli barış planlarıyla ıslah edemediği bu süreç, Yugoslavya kadın sivil toplumu tarafından da engellenememiştir.

Kadın mobilizasyonu, savaşın getirdiği mağduriyetlere birer tepki mahiyetinde devam etmiş; Yugoslavya’da bu süreçte öncelikli hedef grubu savaş kurbanları olan çeşitli devlet dışı örgütlenmeler oluşturulmuştur. Bosna Savaşı örneği üzerinden doğrulanan bir başka hipotez, benzer şiddet deneyimlerini paylaşan insan gruplarının kendilerini hedef alan kolektif şiddete tepki göstermesi ve kendilerini bu ortak acı etrafında tanımlayarak dernekleşme yaratmasıdır. Savaş sürecinde ve sonrasında kadın mağduriyetlerine ilişkin faaliyet yürüten kadın sivil toplum organizasyonlarının, mağdur kadınların yaşadıkları travmanın etkilerinin en aza indirilmesi, kadınların adalet mekanizmalarına ulaşmasında moral desteği, yargılanma süreçlerinde tazelenen acılara bağlı olarak ortaya çıkan ikincil travmaların rehabilite edilmesi ve savaş sonrası süreçte maruz kalınan ekonomik krizler karşısında kadınların finansal güvencelerini sağlamaya yönelik yardımcı çalışmaları hatırı sayılır derecede etkili olmuş, verimli uygulamalardır.

Bosna-Hersek’te 1995 yılında Dayton Anlaşması itibariyle başlayan, kantonlara bölünmüş devlet esasına dayalı yeni sistem, yargı süreçlerinde kadınların aleyhine olacak sonuçlara yol açmış, bölgedeki kadın dernekleşmesinin merkezî hareket edebilme kabiliyetini zayıflatarak kadın çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Bununla birlikte, kadınların barış inşasından talep ettiği çok yönlü sosyal adaletin sağlandığını söylemek bu noktada oldukça güçtür. Patriarkal toplumun mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri bu süreçte devam etmiş ancak gelişmelerin pozitif tarafı vurgulanmak istenirse, kadın sivil toplumunun faaliyet alanı savaş mağduriyetinin dışına çıkarak genişlemiş ve bir ölçüde sesini duyurmayı başarmıştır.

Bosna Savaşı örneğinde açıkça doğrulanan bir başka varsayım, etnik temizleme usullerinin bölgedeki etnik topluluklar arasında bir uçurum yaratması beklenirken, özellikle savaş kadınları “etnik ötesi birleşme” olarak özgün bir kavramla ifade edilebilecek bir “biraradalık” göstermişlerdir. Başka bir cümleyle ifade etmek gerekirse, savaşın getirdiği acı deneyimler kadınların birbirlerine düşman gözüyle baktığı ve birbirlerini etnik söylemler eşliğinde suçladığı bir ortam yaratmamış; tam tersine, bütün Boşnak, Sırp ve Hırvat kadınları aynı “kolektif tehdit” ve “ortak acıyı sahiplenme duygusu” etrafında bir araya getirmiştir. Bu durum, Yugoslavya’da etnik, dinî, kültürel kimliklerin çok ötesinde, toplumsal cinsiyet kimliği olarak “kadın” kimliğinin uyanışına işaret etmektedir. Bosna Savaşı’nın tüm kadın mağdurları üzerinde yürütülen cinsel şiddet, onlara “kadın oldukları için” kendilerine yönelen

ortak kolektif tehdidi hatırlatmış ve bölgedeki feministler başta olmak üzere, tüm kadın sivil toplum örgütleri bu tehdidin verdiği hassasiyetle ayrışmaktansa, adeta “birbirlerine tutunmayı” tercih etmişlerdir.

Bugün, 2020 yılında, 1992-1995 yılları arasında yaşanan acıların travmaları devam etmektedir. Savaşa bizzat şahit olan nesil, sosyolojik hafızasını bir sonraki nesle aktarmakta; cinsel şiddetin nesiller boyu devam eden travmatik etkisi, sağlıklı toplumsal bilinçlerin oluşumunu yavaşlatmaktadır. Savaş tecavüzünden doğan binlerce çocuk, hiç hak etmedikleri hâlde, kendilerine her baktığında büyük acılarını hatırlayan annelerinin sevgisizliğini aşmaya ve kendi kimliklerini bulmaya, benliklerini tanımlamaya çalışmaktadır. Savaş toprakları, savaşın ardından, yaşadığı cinsel şiddet mağduriyeti sebebiyle öldürülen, eşleri tarafından boşanan, toplumsal aşağılanma yaşayan ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin her türlü sonucuna katlanmaya çalışan kadınlarla doludur. Cinsel şiddet mağduru kadınları ortak bir acı etrafında birleştiren güç, bu kadınların 1995 sonrasında gelen güvensizliğinin bir umutsuzluğa dönüşmesini engellemiş olsa da, Dayton sonrası Bosna-Hersek'teki barış inşa sürecinden talep ettikleri çok yönlü sosyal eşitliği tam olarak elde ettiklerini söylemek oldukça zordur.

Yargıya, sisteme, bölünmüş siyasal yönetime ve ekonomik entegrasyona bağlı olarak ortaya çıkan yapısal sorunlara yönelik kadın güvensizliğinin önüne geçilebilmesi adına, bu alanda yapılması gereken çalışmalardan biri bugünün Bosna toplumunda mevcut olan kadın problemlerini net biçimde tespit etmek ve savaşın acı hafızasından mümkün olduğunca uzak durarak ülke genelinde kadın sivil toplumunu güçlendirmektir. Bölgedeki kadın örgütleriyle gerçekleştirilecek mülakatlar ve derin saha çalışmalarının, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkin mevcut sorunlarının tespit edilmesini kolaylaştıracığı öngörülmekte; bu alanda çalışan arkadaşlar için yeni bir araştırma sahası olacağı umut edilmektedir.

KAYNAKÇA

“Acı Rakamları ile Bosna Savaşı”. **Sabah Gazetesi**. 5 Nisan 2010.

Ahmed Obaid, Thoraya. “Introduction”. **Forced Migration Review Sexual Violence: Weapon of War, Impediment to Peace**. s. 27 (2007): 5-6.

Aktaş, Gül. “Feminist Söylemler Bağlamında Kadın Kimliği”. **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**. c. 30. s. 1 (2013): 53-72.

Akyol, Riada Asimović. “For Bosnian Women, No Justice and No Seats”, <https://foreignpolicy.com/2019/10/03/bosnian-women-balkan-war-no-justice-and-no-political-power/> [03.10.2019].

Angerer, Carlo. Carlo Angerer, Vladimir Banić. “Hotel, Hospital Where War Crimes Occurred Remain Open in Bosnia-Herzegovina”. <https://www.nbcnews.com/news/world/hotel-hospital-where-war-crimes-occurred-remain-open-bosnia-herzegovina-n878086> [03.06.2018].

“Anna Maria Tremonti’s Most Memorable Interviews: The Bosnian Women Who Bore Children of War”. Canadian Broadcasting Corporation Radio, The Current. <https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-june-18-2019-1.5178745/anna-maria-tremonti-s-most-memorable-interviews-the-bosnian-women-who-bore-children-of-war-1.5178759> [18.06.2019].

Aral, Berdal. “Bosna Savaşı ve Uluslararası Hukuk”. **Uluslararası Aliya İzzetbegović Sempozyumu Bildiriler, 11-12 Ekim 2010**. İstanbul: Fatih Üniversitesi, 2010: 175-197.

Arman, Necip, Didem Şerbetçi. “Postkolonyal Feminist Teoride Milliyetçilik, Militarizm ve Savaş Karşıtlığı”. **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c. 14, s. 3 (2012): 65-83.

- Ateşoğlu Güney, Nurşin. “Bosna-Hersek Sorunu ve Barış Görüşmeleri Süreci”. **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**. ed. Kemali Saybaşılı, Gencer Özcan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997: 87-116.
- Avdić Küsmüş, Adisa. “Democracy in Bosnia and Herzegovina: Moving Beyond Dayton”. **Journal of Political Sciences**. s. 51 (2016): 39-48.
- Aydın Koyuncu, Çiğdem. “Uluslararası İlişkiler Temelinde Farklı Feminist Yaklaşımların Söylemleri”. **Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri 2: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**. ed. Tayyar Arı. Bursa: Dora Yayınları, 2014: 203-226.
- Banac, Ivo. “Sırbistan’da Milliyetçilik”. **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**. ed. Kemali Saybaşılı, Gencer Özcan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997: 87-116.
- Basic, Goran. “Stories of Sexualized War Violence after the Bosnian War”. **Femicide. Targeting of Women in Conflict. A Global Issue That Demands Action Volume III**. ed. Platzer Michael, Filip Andrada. London: The Academic Council on the United Nations System / ACUNS, 2015: 102-105.
- _____. “War Violence, Victimhood and Reconciliation: in Stories of Bosnian War Survivors”. **I too, Remember Dust: Peace-building, Politics & the Arts**, 7-8 Eylül 2015. Winchester: The University of Winchester, 2015: 1-15.
- Berry, Marie, Trishna Rana. “What Prevents Peace? Women and Peace-building in Bosnia and Nepal”. **Peace & Change: A Journal of Peace Research**. c. 44. s. 3 (2019): 321-349.
- Birdal, Sinan. “Feminizm”. **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**. ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı. İstanbul: Küre Yayınları, 2016: 169-179.
- Boeschoten, Riki Van. “The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War”. **History and Anthropology**. c. 14. s. 1 (2003): 41-54.

Boose, Lynda. "Crossing the River Drina: Bosnian Rape Camps, Turkish Impalement and Serb Cultural Memory", **Journal of Women in Culture and Society**, c. 28, s. 1 (2002): 71-96.

Bora, Aksu. "Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık". **Engelliliğe ve Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık**. ed. Melisa Soran, Özgür Şensoy, Melike Ergün. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015: 35-44.

Bora, Tanıl. **Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası: Bosna-Hersek**. İstanbul: Birikim Yayınları, 1999.

"Bosnalı Kadın Gazetecilerden 'Kürtaj' Tepkisi". Medya Radar, Gündem. <https://www.medyaradar.com/bosnali-kadin-gazetecilerden-kurtaj-tepkisi-haberi-83501> [03.06.2012].

Bringa, Tone. **Being Muslim in the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village**. Princeton: Princeton University Press, 1995 (Aktaran: Boeschoten, Riki Van. "The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War". **History and Anthropology**. c. 14, s. 1 (2003): 41-54) .

Brownmiller, Susan. **Against Our Will: Men, Women and Rape**. New York: Simon & Schuster, 1975 (Aktaran Kelleci, Tuğçe. "Cinsiyetçi Milliyetçilik ve Savaşlarda Cinsel Şiddetin Kullanımı: Bosna Örneği". **Alternatif Politika Dergisi**. s. 9 (2017): 409-441).

Cockburn, Cynthia. "Barış Ne Zaman? Üç Ülkede Kadınların Barış Anlaşmaları Sonrası Deneyimleri: Kuzey İrlanda'da, Bosna Hersek'te ve İsrail-Filistin'de Kadınların Barış Umutlarına Ne Oldu?". çev. Ezgi Sarıtaş. **Feminist Eleştiri Dergisi**. s. 2 (2013): 26-37.

_____. "Gender, Armed Conflict and Political Violence". The World Bank Washington DC, 10-11 June 1999, Washington: 1-26.

_____. "Gender Relations as Casual in Militarization and War". **International Feminist Journal of Politics**. s. 12 (2010): 139-157.

Comtesse, Hannah, Steve Powell, Andrea Soldo, Maria Hagl, Rita Rosner. “Long-term Psychological Distress of Bosnian War Survivors: an 11 Year Follow-up of Former Displaced Persons, Returnees and Stayers”. **BMC Psychiatry**. c. 19, s. 1 (2019): 1-10.

“Conflict-Related Sexual Violence/Report of the Secretary General (A/66/657)”. **United Nations General Assembly Security Council**, 34, January 2012.

Coşkun, Efser Rana. “Approaching Bosnian War in Light of ‘Violence against Women’ and ‘Gendered Violence’”. **METU GWS CONFERENCE: International Conference on Knowledge and Politics in Gender and Women’s Studies, 9-11 October 2015**. Ankara: ODTÜ, 2015: 297-306.

“Country Report Bosnia-Herzegovina: ICRC Worldwide Consultation on the Rules of War”. International Committee of the Red Cross, November 1999, Geneva.

Creswell, John. **Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni**. çev. Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir. 3. bs. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.

Crider, Lindsey. “Rape as a War Crime and Crime against Humanity: The Effect of Rape in Bosnia-Herzegovina and Rwanda on International Law”. **Alabama Political Science Association Conference, 30-31 March 2012**. Alabama: Auburn University, 2012: 1-39.

Crowe, Jonathan. “Coercion, Consent and Sexual Violence in Wartime”. **University of Queensland Red Cross Society Talking, 29 April 2015**. Brisbane: Queensland University, 2015: 1-5.

Çakır, Serpil. “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”. **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**. ed. Birsen Örs. 2. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008: 412-475.

Çalkıvık, Aslı. “Soğuk Savaş ve Sonrası Güvenlik Siyaseti”, **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. ed. Evren Balta. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 281-301.

- Çalışkan, Selmin. “Trauma Response and Prevention: Precondition for Peace and Justice. **Forced Migration Review/Sexual Violence: Weapon of War, Impediment to Peace.** s. 27 (2007): 54.
- Daştan, Vesile Nur. “The Use of Sexual and Gender Based Violence as a War Strategy in Bosnian War”. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Değirmenci, Olgun. “Uluslararası Suç Olarak Kadına Karşı Cinsel Şiddet Eylemleri”. **TBB Dergisi.** s. 89 (2010): 27-95.
- Diken, Bülent, Carsten Laustsen. “Becoming Abject: Rape as a Weapon of War”. **Body & Society.** c. 11. s. 1 (2005): 111-128.
- Doğan, Fazlı, Duygu Özlük. “Feminist Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası İlişkiler Eleştirisi: Cinsiyet, Devlet ve Güvenlik”. **Selçuk Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi.** s. 32 (2016): 53-70.
- Donovan, Josephine. **Feminist Teori.** çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan. 8. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Durutürk, Bilge. “Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”. **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi.** c. 20. s. 2 (2018): 76-90.
- Džonlić, Amra. “Understanding the Role of Women in the Context of Transitional Justice in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina”. Yüksek Lisans Tezi. Uluslararası Saraybosna Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, 2018.
- Enloe, Cynthia. **Does Khaki Become You?** London: Pluto Press, 1983 (Aktaran: Skjelsbaek, Inger. “Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina”. **Feminism & Psychology.** c. 16. s. 4 (2006): 373-403).

Enloe, Cynthia. **Manevralar: Kadın Yaşamının Militarize Edilmesine Yönelik Uluslararası Politikalar**. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

_____, Cynthia Cockburn. “Militarism, Patriarchy and Peace Movements”. **International Feminist Journal of Politics**. c. 14. s. 4 (2012): 550-557.

Erözden, Ozan. **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**. Ankara: Dost Kitabevi, 2017.

Erşen, Emre. “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Dünya Siyaseti”. **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**. ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı. İstanbul: Küre Yayınları, 2016: 41-56.

Fisher, Siobhan. “Occupation of the Womb: Forced Impregnation as Genocide”. **Duke Law Journal**. c. 46. s. 1 (1996): 91-133.

Fisk, Robert. “Bosnia War Crimes: ‘The Rapes Went on Day and Night’: Robert Fisk, in Mostar, Gathers Detailed of the Systematic Assault on Muslim Women by Serbian ‘White Eagle’ Gunmen”. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/bosnia-war-crimes-the-rapes-went-on-day-and-night-robert-fisk-in-mostar-gathers-detailed-evidence-of-1471656.html> [08.02.1993].

Gallagher, Tom. **The Balkans After The Cold War**. New York: Taylor & Francis Group, 2003.

Goldstein, Joshua. **International Relations**. New York: Longman Press, 2001 (Aktaran: Doğan, Fazlı, Duygu Özlük. “Feminist Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası İlişkiler Eleştirisi: Cinsiyet, Devlet ve Güvenlik”. **Selçuk Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**. s. 32 (2016): 53-70).

Graham Harrison, Emma. “Back on the Tourist Trail: The Hotel Where Women Were Raped and Tortured”. https://www.theguardian.com/world/2018/jan/28/bosnia-hotel-rape-murder-war-crimes?CMP=share_btn_link [28.01.2018].

- Gutman, Roy. "Foreword". **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina**. ed. Alexandra Stiglmayer. Lincoln: Nebraska University Press, 1994: 9-13.
- Gümüş, Zümrüt. "Bosna-Hersek Savaşı ve Uluslararası İlişkilerdeki Yeri". Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet. "Geçmişle Bitmeyen Kavga: Balkanlarda Tarih ve Tarih Yazımı." **Doğu Batı**. s. 89 (2019): 47-73.
- Hansen, Lene. "Gender, Nation, Rape: Bosnia and The Construction of Security". **International Feminist Journal of Politics**. c. 3. s. 1 (2001): 55-75.
- Harbour, Grace. "International Concern Regarding Conflict-Related Sexual Violence in the Lead-up to the ICTY's Establishment". **Prosecuting Conflict-Related Sexual Violence at the ICTY**. ed. Serge Brammertz, Michelle Jarvis. Oxford: Oxford University Press, 2016: 19-32.
- Hughes, Donna, Lepa Mladjenović, Zorica Mršević. "Feminist Resistance in Serbia". **The European Journal of Women's Studies**. c. 2. s. 4 (1995): 509-532.
- "Human Rights Questions: Human Rights Situations and Reports of Special Rapporteurs and Representatives/Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia/Report of the Secretary General (A/51/557)". **United Nations General Assembly**, 110, October 1996.
- Human Rights Watch. **War Crimes in Bosnia-Herzegovina Volume II**. United States: Helsinki Watch, 1993.
- "I Knew My Rapists. I Had to Watch What They Did to My Daughter.". The Journal.ie: Breaking Irish and International News. https://www.thejournal.ie/rape-vukovar-croatia-2078516-May2015/?utm_source=shortlink&utm_campaign=email_share [04.05.2015].
- "International Justice Failing Rape Victims". Institute for War and Peace Reporting, Updates. <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/international-justice-failing-rape->

victims?utm_medium=email&utm_source=user&utm_campaign=shared
[05.01.2007].

Işıkoğlu, Elvan, Ananda Millard. **Brief 43: Towards a Typology of Wartime Rape.**
Bonn: Bonn International Center for Conversion, 2010.

Jones, Adam. "Gender and Ethnic Conflict in ex-Yugoslavia". **Ethnic and Racial Studies.** c. 17. s. 1 (1994): 115-134.

"Judgement of Trial Chamber II in the Kunarac, Kovač and Vuković Case (JL/P.I.S./566-e)". **International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.** 13888, 2501, February 2001.

Karataş, Zeki. "Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi". **Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi.** c. 1. s. 1 (2017): 70-86.

_____. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". **Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi.** c. 1. s.1 (2015): 62-80.

Karpat, Kemal. **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik.** çev. Recep Boztemur. 2. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Kelleci, Tuğçe. "Cinsiyetçi Milliyetçilik ve Savaşlarda Cinsel Şiddetin Kullanımı: Bosna Örneği". **Alternatif Politika Dergisi.** s. 9 (2017): 409-441.

Kelly, Cait. "The Hotel Where Women Raped and Tortured and Men Executed During the Bosnian War is Still Open for Business", https://www.dailymail.co.uk/travel/travel_news/article-5393841/Vilina-Vlas-hotel-used-rape-camp-Bosnian-war.html?ito=email_share_article-top [28.02.2018].

Kepkay, Joshua. "Gendercide and Bosnian War". **On Politics: Journal of the University of Victoria Undergraduates of Political Science.** c. 5. s. 1 (2011): 69-84.

- Kır, Alparslan. "Türkiye'nin Makedonya Politikasının Balkan Politikası İçerisindeki Yeri". Yüksek Lisans Tezi. T. C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2008.
- Kreft, Anne Kathrin. "Responding to Sexual Violence: Women's Mobilization in War". **Journal of Peace Research**. s. 10 (2018): 1-13.
- Krizsan, Andrea, Pablo Pareja. "Listening Closer: Evaluating The International Protocol on the Documentation and Investigation of Sexual Violence in Conflict". Master Thesis. Institut Barcelona D'Estudis Internacionals & Central European University, 2016.
- Kohn, Elizabeth. "Rape as a Weapon of War: Women's Human Rights During the Dissolution of Yugoslavia". **Golden Gate University Law Review**. c. 24. s. 1 (1994): 199-221.
- Kovačević, Ljupka, Maria Perković, Staša Zajović. **Ženski Sud: Feministički Pristup Pravdi**. Novi Sad: Artprint, 2011.
- Kovalovska, Adriana. "Rape of Muslim Women in Wartime Bosnia". **ILSA Journal of International & Comparative Law**. c. 3, s. 3 (1997): 931-945.
- "Letter Dated 24 May 1994 from the Secretary General to the President of The Security Council (S/1994/674)", **United Nations Security Council**, 674, May 1994.
- Leydessdorf, Selma. "Stories from No Land: The Women of Srebrenica Speak Out". **Human Rights Review**. s. 8 (2017): 187-198.
- "Lična Karta". Bosna i Hercegovina Udruženje Žena Žrtva Rata Sarajevo, O Nama. <http://zena-zrtva-rata.com/O-nama> [14.05.2003].
- MacKinnon, Catherine. "Turning Rape into Pornography: Postmodern Genocide". **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia Herzegovina**. ed. Alexandra Stiglmayer. Lincoln: Nebraska University Press, 1994: 73-81.
- Manisera, Sara. "She's Helped Change the Prospects of Women Affected by the Bosnian War". <https://www.csmonitor.com/World/Making-a->

difference/2016/0915/She-s-helped-change-the-prospects-of-women-affected-by-the-Bosnian-war?cmpid=shared-email [15.04.2016].

McLeod, Laura. "Investigating 'Missing' Women: Gender, Ghosts and the Bosnian Peace Process. **International Studies Quarterly**. s. 63 (2009): 668-679.

Meznaric, Silva. "Gender as an Ethno-Marker: Rape, War and Identity in the Former Yugoslavia". **Identity Politics and Women: Cultural Reassertion and Feminism in International Perspective**. ed. Valentine Moghadam. Colorado: Westview Press, 1994: 76-97 (Aktaran: Skjelsbaek, Inger. "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina". **Feminism & Psychology**. c. 16. s. 4 (2006): 373-403).

Mitford Burges, Peter. "Prva Sesija: Istrage". **Približavanje MKSJ-a Localnim Zajednicama u Bosni i Hercegovini Transkript Konferencije Foča, 9 Ekim 2004** (Foča: Conference Series in Brčko, Foča, Konjic, Srebrenica and Prijedor organized by United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2004): 3-24.

Moon, Katharine. **Sex Among Allies: Military Prostitution in U. S.-Korea Relations**. New York: Columbia University Press, 1997 (Aktaran: Enloe, Cynthia. **Manevralar: Kadın Yaşamının Militarize Edilmesine Yönelik Uluslararası Politikalar**. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).

Nikolić Ristanović, Vesna. "War and Post-War Victimization of Women", **European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice**, c. 10, s. 2 (2002): 138-145.

Örs, Birsen. **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**. 2. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Özbaş, Züleyha. "Cinsel Silah ve Grbavica". **Marmara İletişim Dergisi**. c. 13. s. 13 (2008): 171-185.

Özdemir, Omca. "Tecavüzü Hegemonik Erkeklik Zemininden Kavramak". **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**. c. 2. s. 2 (2010): 76-90.

- Özdemir, Özlem. “Savaş ve Çatışmalarda Şiddetin Kurbanları Kadınlar”. **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. c. 8. s. 39 (2015): 310-318.
- Özel, Gülen. “Sexual Violence Against Women in Civil Wars: An Analysis of Yugoslavian Civil War”. Yüksek Lisans Tezi. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Özkırımlı, Umut. **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri**. İstanbul: Tesev Yayınları, 2008 (Aktaran: Yalçın, Abdullah Kutalmış. “Balkanlarda Sırp Milliyetçiliği”. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Öztürk, Aslıhan Burcu. **Kadınlarla Eğitici Eğitimi El Kitabı**. Ankara: Buluş Tasarım ve Matbaacılık, 2015.
- Pallas, Josh. “Sexual Violence and War: Bodies and Meanings”. **Yemaya: Journal of Gender and Sexuality**. s. 10 (2015): 77-83.
- Porter, Lizzie. “20 Years After Bosnian War: Rape Survivors Still Live with Trauma”. <https://www.newsdeeply.com/womenandgirls/articles/2017/11/24/20-years-after-bosnian-war-rape-survivors-still-live-with-trauma> [24.11.2017].
- Ramet, Sabrina. **Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War**. 2. bs. Oxford: Westview Press, 1996 (Aktaran: Boeschoten, Riki Van. “The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War”. **History and Anthropology**. c. 14. s. 1 (2003): 41-54).
- Ramirez, William. , “Raped and Beaten During the Bosnian War, She’s Fighting Back Decades Later”. <https://collegian.csufresno.edu/2018/03/raped-and-beaten-during-the-bosnian-war-shes-fighting-back-decades-later/#.XmO0eqgzbIV> [14.03.2018].
- “Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/RES/48/143)”. **United Nations General Assembly**, 114, January 1994.

Ray, Amy. "The Shame of It: Gender-Based Terrorism in the Former Yugoslavia and the Failure of International Human Rights Law to Comprehend the Injuries". **The American University Law Review**. c. 46. s. 793 (1996): 793-840.

"Report of the Secretary General on Conflict-Related Sexual Violence (S/2018/250)". **United Nations Security Council**, 250, March 2018.

"Resolution Adopted by the General Assembly/on the report of the Third Committee/Rape and Abuse of the Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/49/610/Add.3)". **United Nations General Assembly**, 49/205, March 1995.

"Resolution Adopted by the General Assembly/on the report of the Third Committee/Rape and Abuse of Women in the areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/51/619/Add.3 and Corr.1)". **United Nations General Assembly**, 51/115, March 1997.

"Resolution Adopted by the General Assembly: Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia (A/RES/50/192)". **United Nations General Assembly**, 112, February 1996.

"Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law: Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 (IT-95-17)". **United Nations International Tribunal for the Prosecution of Persons**, 1-T, December 1998.

Ross, Jennifer. "Projections of Complicity: Narratives of Rape Survivors in Wartime Bosnia, 1992-1995". Western Oregon University History Department Senior Seminar, Spring 2012, Oregon.

Sağlam, Abdi. "Uluslararası Yargılama Faaliyetleri Bağlamında Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Değerlendirilmesi". **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**. s. 20 (2015): 567-594.

Salzman, Todd. "Rape Camps as a Means of Ethnic Cleansing: Religious, Cultural and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia". **Human Rights Quarterly**. c. 20. s. 2 (1998): 348-378.

- Seifert, Ruth. "War and Rape: A Preliminary Analysis". **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina**. ed. Alexandra Stiglmayer. Lincoln: Nebraska University Press, 1994: 54-72.
- Sharma, Deeksha. "Women in Times of War and Conflicts: The Misery of Sexual Violence, Fear and Pain". **International Journal for Scientific Research & Development**. c. 5, s. 9 (2017): 1038-1039.
- Simon, Andree. "For the Women of Bosnia War was not the End", https://www.huffpost.com/entry/rape-in-the-bosnian-war_b_1406318?ncid=engmodushpimg00000006 [05.06.12].
- Simons, Margaret. "The Silencing of Simone de Beauvoir Guess What's Missing from The Second Sex". **Women's Studies International Forum**. c. 6. s. 5 (1983): 559-564.
- Skjelsbaek, Inger. "Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship". **European Journal of International Relations**. c. 7. s. 2 (2001): 211-237.
- _____. "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina". **Feminism & Psychology**. c. 16. s. 4 (2006): 373-403.
- Sliwinski, Sharon. "Sexuality in the Time of War, or, How Rape Became a Crime Against Humanity". **The Flood of Rights**. ed. Thomas Keenan, Suhail Malik, Tirdad Zolghadr. Berlin: Sternberg Pres, 2017: 119-142.
- Smith, Dan. **The State of War and Peace Atlas**. Londra: Penguin Reference, 1997 (Aktaran: Skjelsbaek, Inger. "Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship". **European Journal of International Relations**. c. 7. s. 2 (2001): 211-237).
- "Special Report: Concluding Comments of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Bosnia and Herzegovina (A/49/38)". **Committee on the Elimination of Discrimination against Women**, 38, February 1994.

- Stiglmayer, Alexandra. **Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina**. Lincoln: Nebraska University Press, 1994.
- Synder, Cindy, Wesley Gabbard, Dean May, Nihada Zulcic. "On the Battleground of Women's Bodies: Mass Rape in Bosnia-Herzegovina". **Affilia: Journal of Women and Social Work**. c. 21. s. 2 (2006): 184-195.
- Şafak, Yasin. "Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması". Yüksek Lisans Tezi. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Škrgić Mikulić, Elameri. "Bosnian Rape Victims Rue Lost Motherhood". <https://balkaninsight.com/2016/10/20/bosnian-war-rape-victims-rue-lost-motherhood-10-20-2016/> [20.10.2016].
- Taş, Gün. "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri". **Akademik Hassasiyetler**. c. 3. s. 5 (2016): 163-175.
- Tatar, Volkan Tatar, "Eski Balkanlar Yeni Sınırlar: Eski Yugoslavya'nın Dağılma Sürecinde Türkiye-Bosna-Hersek İlişkileri", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 2 (2017): 164-175.
- Tecavüze Karşı Kadınlar Derneği. **Cinsel İçerikli Şiddet**. 2. bs. Sonnenburg: Innsbruck Yayınları, 2009.
- Tickner, Ann. **Gender and International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security**. New York: Columbia University Press, 1992.
- _____. "Hans Morgenthau's Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation". **Millennium: Journal of International Studies**. c. 17. s. 3 (1988): 429-440.
- _____. "Searching for the Princess? Feminist Perspectives in International Relations". **Harvard International Review**. c. 21. s. 4 (1999): 44-48.
- Turton, Sue. "Bosnian War Rape Survivors Speak of Their Suffering 25 Years On". https://www.independent.co.uk/news/long_reads/bosnia-war-rape-survivors-speak-serbian-soldiers-balkans-women-justice-suffering-a7846546.html# [21.07.2017].

- Tür, Özlem, Çiğdem Aydın Koyuncu. “Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları”. **Uluslararası İlişkiler**. c. 7. s. 26 (2010): 3-24.
- Türkoğlu, Emine. “Uluslararası İlişkiler Kuramında Feminizm”. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Ugrešić, Dubravka. **The Culture of Lies: Antipolitical Essays**. London: Phoenix House, 1998.
- “View from the Hague: They Allegedly Carried Out the Ethnic Cleansing Plan”, United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Documents.
www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/balkan_040407_en.pdf
[07.04.2004].
- Vranić, Seada. **Breaking the Wall of Silence: The Voices of Raped Bosnia**. Zagreb: Anti Barbarus, 1996 (Aktaran: Skjelsbaek, Inger. “Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship”. **European Journal of International Relations**. c. 7. s. 2 (2001): 211-237).
- Ward, Jeanne, Mendie Marsh. “Sexual Violence Against Women and Girls in War and Its Aftermath: Realities, Responses and Required Resources”. **Symposium on Sexual Violence in Conflict and Beyond, 21-23 June 2006**. Brussels: UNFPA, 2006: 1-34.
- Webster, Kaitlyn, Chong Chen, Kyle Beardsley. “Conflict, Peace and the Evolution of Women’s Empowerment”. **International Organization**. C. 73. S. 2 (2019): 1-35.
- Withworth, Sandra. “Gender in the Inter-Paradigm Debate”. **Millennium: Journal of International Studies**. c. 18. s. 2 (1989): 265-272.
- “Woman of the World Award for Sabiha Husić, Director of Medica Zenica”. Medica Mondiale, Activities. <https://www.medicamondiale.org/en/nc/latest/woman-of-the-world-award-for-sabiha-husic-director-of-medica-zenica.html>
[26.11.2014].

Womenaid International. “Warburton Mission Report II/EC Investigative Mission into the Treatment of Muslim Women in the Former Yugoslavia: Report to EC Foreign Ministers”.

<http://www.womenaid.org/press/info/humanrights/warburtonfull.htm#The%20%22systematic%22%20nature%20of%20the%20rapes> [28.01.1993].

Yıldız, Buse İlay, Perihan Cengiz. “Savaşın Kadınlar Üzerindeki Etkisi: Bosna & Suriye”.

<http://myweb.sabanciuniv.edu/bac/files/2013/10/%C3%96ZG%C3%9CRPROJEF%C4%B0NAL.pdf> [17.03.2016].

Yörük, Altan. “Feminizm/ler”. **Sosyoloji Notları**. s. 7 (2009): 63-85.

Yuval Davis, Nira. **Cinsiyet ve Millet**. çev. Ayşin Bektaş. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003.

Zalewski, Marysia. “Well, What is the Feminist Perspective on Bosnia?”. **International Affairs**. c. 72. s. 2. (1995): 339-356.

ÖZGEÇMİŞ

Özgenur Çaputlu, 24 Aralık 1995'te Kadıköy, İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini İbrahim Hakkı Konyalı İlköğretim Okulu'nda başarıyla tamamladıktan sonra, 2009 yılında Çengelköy Lisesi'ne başladı. Lisenin çeşitli millî bayramlar için düzenlediği programlarda, diksiyonunu ve sanatsal becerilerini kullanmaya yönelik çeşitli görevler alıp okul birinciliği, ikinciliği, üçüncülüğü gibi her dönem farklı olmak üzere çeşitli dereceler alarak lise eğitimini başarıyla tamamladı. 2013 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü kazandı. İlk senesi hazırlık, diğer dört senesi lisans öğrenimi olmak üzere bir yandan okula devam edip bir yandan da Almanya merkezli bir takı ve aksesuar pazarlama şirketinin Türkiye dağıtıcısı Beeline Group'a bağlı olarak yaklaşık iki sene mağaza satış danışmanı olarak çalıştı. Şirketin Türkiye'den çekilmesiyle esas kariyer hedefine ağırlık vererek, lisanstan mezun olduğu 2018 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans Programı'nda yüksek lisans öğrenimine başladı. Bu çalışma, kendisinin bitirme çalışması olup, başarıyla savunulduğu takdirde yazar, doktora eğitimini hedeflemektedir. Akademik ilgi alanları uluslararası ilişkiler ağırlıklı olacak şekilde kadın çalışmaları, Balkanlar ve Türkiye ilişkileri, Yugoslavya siyasî tarihi, Güneydoğu Avrupa özelinde etnik kimlikler ve dış politikalar gibi çeşitli konular üzerinde yazdığı makaleleri yayımlamıştır.

Akademik Yayınlar:

Çaputlu, Özgenur. “Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Türkiye’nin 1990’lı Yıllarda Bosna-Hersek ve Kosova Krizlerine Yönelik Dış Politikası”. **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**. c. 7.s. 2 (2019): 49-78.

Çaputlu, Özgenur. “Sırp Milliyetçiliğinin Fikirsal Arka Planı ve Sırp Resmî Tarih Yazımında Temel Vurgular”. **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**. c. 7, s.1 (2019): 69-91.

Çaputlu, Özgenur. “Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Bir Denge Unsuru Olarak Makedonya Krizi”. **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**. c. 6. s. 1 (2019): 53-83.